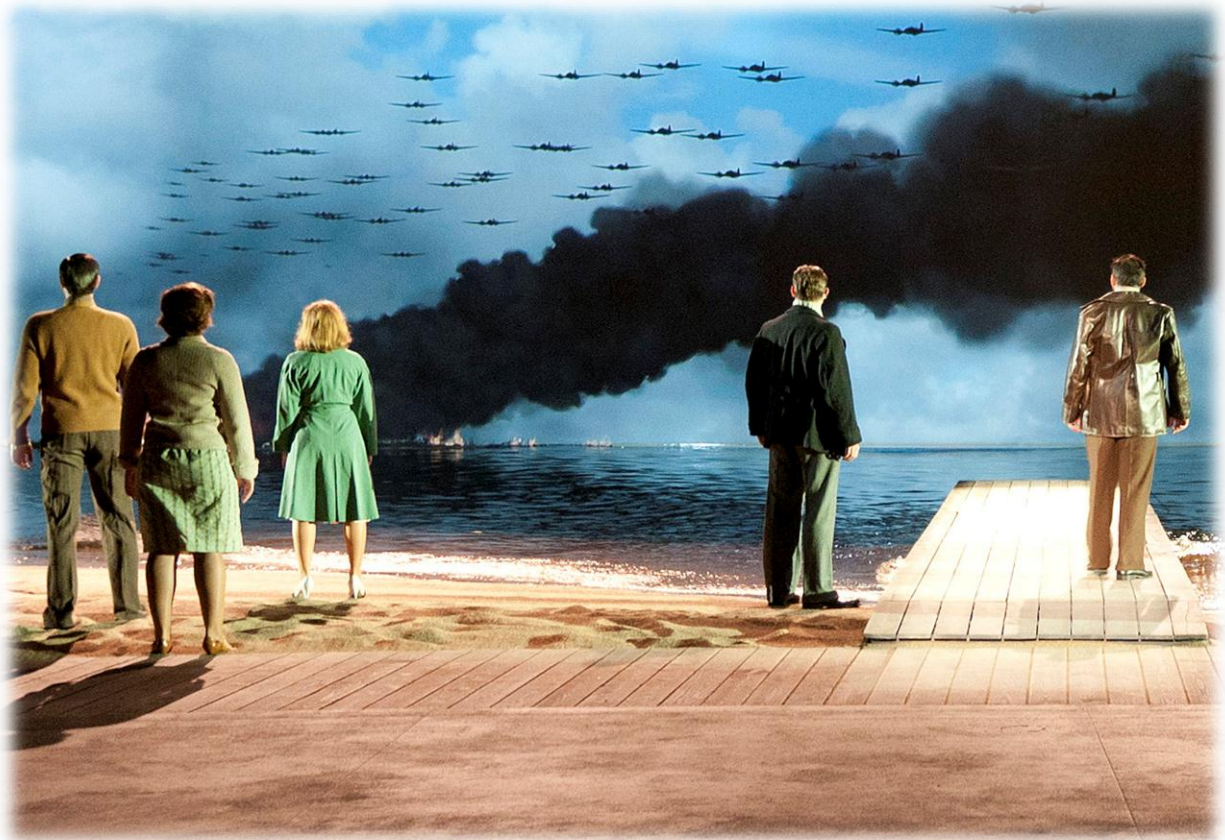

De oorlog op de planken

De Tweede Wereldoorlog in het Nederlandse theater 1990 – 2014

Elcke van der Heijden

Studentnr.: 370331

elckevdheijden@gmail.com

Master Thesis Maatschappijgeschiedenis

Erasmus School of History, Culture and Communication

Erasmus Universiteit Rotterdam

Begeleidend docenten: Prof. Dr. Kees Ribbens & L.T. Slegtenhorst MA

Tweede lezer: prof. Dr. J.A. Baggerman

De oorlog op de planken

De Tweede Wereldoorlog in het Nederlandse theater tussen 1990 – 2014¹

Inhoudsopgave	2
Voorwoord	4
1. Inleiding	
1.1. Introductie	5
1.2. Vraagstelling	6
1.3. Concepten	7
1.4. Historiografie	9
1.5. Bronnen	19
1.6. Methoden	21
1.7. Opbouw	22
1.8. Innovatieve aspecten	23
2. Het verzet in het Nederlandse theater	
2.1. Algemeen	24
2.2. Zwaarbewaakte Treinen	26
2.3. Hannie Schaft	28
2.4. Soldaat van Oranje	30
2.5. De donkere kamer van Damokles	32
2.6. Conclusies	35
3. Collaboratie en nazisme in het Nederlandse theater	
3.1. Algemeen	37
3.2. De jeugd van Hitler	39
3.3. Voor het pensioen	40
3.4. Mephisto	42
3.5. De Jodenverraadsters	44
3.6. Conclusies	46

¹ De foto van het voorblad komt van de website van Soldaat van Oranje. Naam van de fotograaf is onbekend.

4. De Holocaust in het Nederlandse theater	
4.1. Algemeen	48
4.2. Het dagboek van Anne Frank	50
4.3. Kamp	52
4.4. Haar naam was Sarah	54
4.5. ANNE	56
4.6. Conclusie	61
5. Verwerken in het Nederlandse theater	
5.1. Algemeen	63
5.2. Heldenplatz	65
5.3. Esther	67
5.4. Leedvermaak	69
5.5. De Aanslag	72
5.6. Conclusies	74
6. Conclusie	76
Literatuurlijst	82
Bijlagen	
Theateranalyses	92
Theateroverzicht 1990 - 2014	154

Voorwoord

Geachte lezer,

Voor u ligt mijn masterscriptie. Exact twee jaar geleden ontving ik mijn diploma voor de HBO-opleiding journalistiek in Tilburg. Op dat moment keek ik uit naar de volgende uitdaging die ik aan zou gaan, namelijk de master Maatschappijgeschiedenis volgen. De twee studie jaren in Rotterdam zijn voorbij gevlogen en met het document dat nu voor u ligt, wil ik laten zien wat ik in die jaren heb geleerd.

Een scriptie schrijf je alleen, maar kan natuurlijk nooit ontstaan zonder de hulp, suggesties en steun van anderen. Daarom wil ik graag een woord van waardering uitspreken voor een aantal personen en instanties. Allereerst wil ik acteur en toneelschrijver Helmert Woudenberg bedanken. Hij stond open voor een gesprek en heeft me een aantal dvd's en scripts uitgeleend om te gebruiken voor mijn onderzoek. *Het Zuidelijk Toneel*, het voormalige *MUZtheater* en theatergroep Wederzijds waren zo vriendelijk om dvd's en/of scripts te sturen van gespeelde producties en ook de mensen van productiebedrijf *Bos Theaterproducties* waren bereid om informatie met mij te delen. Ik ben ze hier enorm dankbaar voor, want zonder hun hulp was het schrijven van dit document niet mogelijk geweest.

Uiteraard wil ik ook graag een woord van waardering uitspreken aan mijn thesisbegeleidster Laurie Slegtenhorst, die veel geduld heeft getoond bij het begeleiden van mijn onderzoek en altijd bereid was om mee te denken. Datzelfde geldt voor Prof. Dr. Kees Ribbens, die nooit te beroerd is om interessante informatie en kennis met anderen te delen. Ook in persoonlijke sfeer stonden mensen voor mij klaar wanneer ik het even niet meer zag zitten. Mijn ouders bijvoorbeeld, zonder hun steun en vertrouwen had ik deze uitdaging nooit kunnen en durven aangaan. En als laatste wil ik ook graag mijn vriend bedanken, die gedurende de scriptieperiode voor mij klaar heeft gestaan en die daar waar het nodig was een kritische noot heeft laten horen.

Elcke van der Heijden, Rotterdam 29 juli 2014

1.1. Introductie

De Tweede Wereldoorlog krijgt niet alleen gestalte in het onderwijs, musea en exposities, maar ook in bijvoorbeeld bioscopen, theaters en computergames. Het zijn oorlogsverbeeldingen die dagelijks in onze levens aanwezig zijn.² Zo is het dagboek van Anne Frank inmiddels bewerkt tot een toneelstuk, een televisieserie, film en een musical. In Amsterdam werd zelfs een geheel nieuw theater gebouwd voor het toneelstuk *ANNE*, dat op 8 mei jongstleden in première ging.³ *En de Evangelische Omroep* (EO) kwam net voor de deadline van dit document met het idee om volgend jaar na de dodenherdenking een herdenkingstocht te organiseren waarbij het verhaal van Anne Frank wordt nagespeeld door bekende acteurs. Het spektakel moet live uitgezonden worden op de televisie.⁴⁵

Dat de oorlog als onderwerp ook in het theater populair is, wordt onder andere bewezen door het succes van de musical *Soldaat van Oranje*, die inmiddels alweer bijna vier jaar op de planken staat. Op 31 december 2013 werd de 1095ste voorstelling van de musical gespeeld. Daarmee is het de langst ononderbroken speelperiode in de Nederlandse naoorlogse theatergeschiedenis.⁶ De kans dat ook het record van 1,8 miljoen bezoekers nog sneuvelt is groot aangezien de producent van de musical, Fred Boot, hoopt dat ze de vijf jaar vol kunnen maken.⁷ "Dan kun je zeggen dat we vijf jaar nodig hebben gehad om te laten zien wat voor impact de oorlog heeft gehad op de geschiedenis", aldus Boot tegen diverse media.⁸

In deze scriptie heb ik mij bezig gehouden met het beeld dat in de

² Kees Ribbens, *Strijdtoneel. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur* (Rotterdam 2013) 3.

³ Lorraine van Gelder, 'Nieuw theater in Houthavens voor toneelstuk Anne Frank': <http://www.parool.nl/parool/nl/24/THEATER/article/detail/3520006/2013/10/02/Nieuw-theater-in-Houthavens-voor-toneelstuk-Anne-Frank.dhtml> (10 januari 2014).

⁴ Schrijver onbekend, 'EO wil nationale herdenkingstocht Anne Frank op 4 mei': <http://www.nu.nl/media/3811591/eo-wil-nationale-herdenkingstocht-anne-frank-4-mei.html> (07-07-2014).

⁵ Het oorspronkelijke idee was dat er elk jaar in een andere stad een dergelijke tocht zou worden gehouden. Elk jaar met een ander levensverhaal. Uiteindelijk ging het plan voor deze herdenkingstocht niet door. Het idee zorgde voor veel commotie en verschillende partijen, waaronder Nationaal Comité 4 en 5 mei, hebben laten weten niets te voelen voor het plan.

Schrijver onbekend, 'Anne Frank-tocht gaat niet door', <http://nos.nl/artikel/666392-anne-franktocht-gaat-niet-door.html> (22-07-2014).

⁶ Henk van Gelder, 'Nee, we komen niet naar Amsterdam', *NRC Next*, 28 december 2013.

⁷ Dit record staat nu nog op naam van de musical *The Phantom of the Opera* (1993-1996). Deze musical verwelkomde in totaal 1,8 miljoen bezoekers in 1094 voorstellingen. Schrijver onbekend, 'Soldaat van Oranje verslaat The Phantom of the Opera', <http://www.nu.nl/cultuur-overig/3660329/soldaat-van-oranje-verslaat-the-phantom-of-the-opera.html> (28-07-2014).

⁸ Schrijver onbekend, 'Producent Soldaat van Oranje wil vijf jaar halen', www.nu.nl/cultuur-overig/3662845/producent-soldaat-van-oranje-wil-vijf-jaar-halen.html (27-12-2013).

Nederlandse theaters van de Tweede Wereldoorlog wordt getoond. In 1994 schreef de Britse historicus Raphael Samuel al dat wetenschappers ook moesten kijken naar de populaire en ongewone manieren waarop geschiedenis wordt overgebracht om zo te kunnen begrijpen wat geschiedenis daadwerkelijk is.⁹ Tot op de dag van vandaag is daar in Nederland nog maar weinig onderzoek naar gedaan. Ook al is de veronderstelling dat dit soort verbeeldingen niet altijd volledig overeenkomen met de historische realiteit, wil dit niet zeggen dat de ontvanger er geen betekenis aan kan en zal verlenen.¹⁰ Ik hoop dat ik met dit onderzoek en de resultaten ervan uiteindelijk een relevante bijdrage kan leveren aan het huidige debat over de niet-wetenschappelijke representatie van de Tweede Wereldoorlog en de betekenis daarvan.

1.2. Vraagstelling

In deze Master thesis zal ik onderzoeken op welke manier de Tweede Wereldoorlog wordt verbeeld in het Nederlandse theater tussen 1990 en 2014. Mijn thesis zal daarom in het teken staan van het beantwoorden van de volgende onderzoeksvraag:

Op welke manier wordt de Tweede Wereldoorlog tussen 1990 en nu verbeeld in het Nederlandse theater?

In eerste instantie wilde ik graag de hele periode van 1945 tot en met nu onderzoeken, maar omdat dit gezien de strakke deadline waarschijnlijk niet haalbaar zou zijn, heb ik ervoor gekozen de onderzoeksperiode wat meer af te bakenen. De periode van 1990 tot nu is interessant vanwege een aantal gebeurtenissen dat wellicht ook van invloed is op de verbeeldingen van de oorlog die in het theater zijn verschenen. Het jaar 1989 betekende in West-Europa bijvoorbeeld een herziening van het verleden. De Berlijnse Muur was gevallen en de strijd tegen het communisme was voorbij, dus kon het verleden met een andere blik worden bekeken.¹¹ Het bewustzijn dat het aantal overlevenden van de Tweede Wereldoorlog steeds kleiner werd, zorgde ervoor dat onderwerpen werden bestudeerd die

⁹ Jerome de Groot, *Consuming history. Historians and heritage in contemporary popular culture* (Londen 2009) 2.

¹⁰ Ribbens, *Strijdtoneel*, 4.

¹¹ Madelon de Keizer, 'Inleiding', in: Keizer, Madelon de, Marije Plomp ed., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010), 16.

voorheen taboe waren.¹² Een andere reden dat deze periode interessant is, is het ontstaan van initiatieven zoals *Theater Na de Dam*. Sinds 2010 verzorgt de organisatie van dit evenement elk jaar op 4 mei door het hele land verschillende theatervoorstellingen over de Tweede Wereldoorlog. Op deze manier wil de organisatie dat het herdenken van de oorlog aandacht blijft krijgen. “Theater is de plek bij uitstek voor verschillende verhalen en perspectieven, voor verbeelding en empathie, de plek waar geschiedenis concreet en levend gemaakt wordt.”¹³ En als laatste punt begint eind jaren tachtig, begin jaren negentig de echte zogenaamde *musicalboom* in Nederland. Hoewel de eerste musical in Nederland al in 1960 wordt opgevoerd, wordt het genre ongeveer twintig jaar geleden pas serieus genomen en geliefd bij het grotere publiek.¹⁴

Omdat het onmogelijk is om alle theaterstukken in de onderzoeksperiode te analyseren, is er een indeling gemaakt op basis van vier thema's. Bij elk thema is gekozen voor de analyse van vier theaterstukken. Aan de hand van deze thema's zijn de volgende deelvragen opgesteld:

- *Deelvraag I: Op welke manier wordt het thema verzet gerepresenteerd in het Nederlandse theater?*
- *Deelvraag II: Op welke manier wordt het thema collaboratie en verraad gerepresenteerd in het Nederlandse theater?*
- *Deelvraag III: Op welke manier wordt de Jodenhaat en de Holocaust gerepresenteerd in het Nederlandse theater?*
- *Deelvraag IV: Op welke manier wordt de verwerking van herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog gerepresenteerd in het Nederlandse theater?*

1.3. Concepten

Er zijn een aantal concepten die van belang zijn voor dit onderzoek. Het gaat hier om de 'historische cultuur', 'populaire historische cultuur' en 'herinneringscultuur'. Hieronder zal ik een korte schets geven van de begrippen. Een vollediger omschrijving volgt in de historiografie.

Het begrip historische cultuur (*Geschichtskultur*) is ontstaan in Duitsland rond

¹² De Keizer, 'Inleiding', 17.

¹³ Schrijver onbekend, 'Over ons': <http://www.theaternadedam.nl/over-ons/> (15-01-2014).

¹⁴ Hannah Dogger, 'Het musical-avontuur op Broadway': <http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2013-2014/Musicals.html> (15-01-2014).

de jaren tachtig van de twintigste eeuw. De historicus en cultuurwetenschapper Jörn Rüsen ontwikkelde de term waarna historicus Bernd Schönemann de theorie verder uitwerkte.¹⁵ De term verwijst naar het geheel aan verhalen en voorzieningen die betekenis geven aan het verleden. Zowel op academisch gebied als op populair gebied.¹⁶ Rond de jaren tachtig ontstaat ook in Nederland aandacht voor het feit dat geschiedenis niet meer alleen vanuit academisch oogpunt wordt bekeken.¹⁷ Verschillende Nederlandse historici hebben zich sindsdien over het begrip gebogen en er zijn in de tussentijd steeds meer studies verschenen over hoe mensen omgaan met het verleden.¹⁸

Vanuit de historische cultuur komen we op het begrip populaire historische cultuur. Deze term verwijst in feite naar hoe de historische cultuur binnen de populaire verschijningsvormen gestalte krijgt.¹⁹ En deze populaire historische cultuur kent vandaag de dag een veelvoud aan uitingsvormen en aanbod.²⁰ Historische belangstelling van het publiek is daardoor steeds meer een vrijetijdsbesteding geworden.²¹ De afgelopen jaren is bijvoorbeeld een immense belangstelling ontstaan voor lokale geschiedenissen, er worden stambomen uitgezocht, er komen historische films en series op televisie, de historische romans hebben hoge verkoopcijfers.²² Geschiedenis lijkt vandaag de dag overal aanwezig te zijn.

Geschiedenis is als onderwerp dus populair en in het alledaagse leven goed vertegenwoordigd. In mijn thesis zal daarom voornamelijk de populaire historische cultuur, in de vorm van verbeeldingen in het Nederlandse theater, centraal staan. De inhoud van deze verbeeldingen zal, naar mijn verwachting, door de jaren heen een verandering doormaken. Deze veranderingen zijn afhankelijk van de herinneringscultuur in Nederland omtrent de Tweede Wereldoorlog. Vandaar dat ook het concept herinneringscultuur toegelicht zal worden. De term herinneringscultuur werd in de jaren negentig bedacht door de Duitse historicus Jan Asmann en werd uitgewerkt in samenwerking met een aantal Duitse historici. Het project kreeg de

¹⁵ Stefan Berger, Chris Lorenz en Billie Melman, *Popularizing national pasts: 1800 to the present* (New York 2012) 9.

¹⁶ Maria Grever, 'Historical consciousness and time' (EUR syllabus 2009) 15.

¹⁷ Kees Ribbens, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002) 10.

¹⁸ Grever, 'Historical consciousness and time', 15.

¹⁹ Jerome de Groot, 'Empathy and enfranchisement: popular histories', *Rethinking History* 10:3, 391

²⁰ Ribbens, *Strijdtoneel*, 5.

²¹ Ann Rigney, *Literatuur als herdenking* (Amsterdam 2011) 3.

²² De Groot, 'Empathy and enfranchisement', 391-392.

naam *Erinnerungskulturen* en trachtte het sociale en het culturele aspect van het collectieve geheugen met elkaar te verenigen.²³ Kort samengevat is de omgang met een gedeeld verleden door een groep of gemeenschap, in dit geval dus de omgang van Nederland met de Tweede Wereldoorlog, de herinneringscultuur. Deze herinneringscultuur is dynamisch en daardoor dus veranderlijk door de tijd.²⁴

1.4.1. Historiografie

François Hartog maakte in zijn *Régimes d'Historicité* (2002) verschil tussen drie verschillende manieren waarop de geschiedenis in relatie staat tot een samenleving. Deze manieren, die hij regimes noemt, zijn het klassieke, het moderne en het presentistische regime.²⁵ Rond 1800 ging het regime van historiciteit over van klassiek naar modern. De geschiedenis werd op dat moment, net na de Franse Revolutie, vooral een punt van oriëntatie in plaats van dat het verleden een voorbeeld was voor hoe men moest handelen in het heden.²⁶ Kennis was voor modernisten het hoogtepunt. Het was niet alleen een belangrijk gegeven maar ook zeker het ultieme gegeven voor moderniteit.²⁷ Rond de jaren tachtig van de twintigste eeuw komen de onderzoeken naar het collectieve geheugen op, de *memory boom*. Dit is volgens velen het moment waarop het nieuwe regime in werking trad.²⁸ Over het precieze moment waarop dit gebeurde, verschillen de meningen. Volgens Hartog werd het moderne regime namelijk niet al in de jaren tachtig, maar pas in de jaren negentig vervangen. Het nieuwe presentistische regime kwam op tegelijkertijd met het vallen van de Berlijnse Muur en het wegvallen van de Sovjet-Unie, aldus Hartog.²⁹ Vanaf dit punt werd het belangrijk om het verleden in stand te houden en te beschermen.³⁰

De komst van het nieuwe regime wordt ook vaak in verband gebracht met de

²³ Susan Hogervorst, 'Female resistance fighters. National memory cultures and the international Ravensbrück committee', in Kōresaar, Ene, and Kristin Kuutma, eds., *The Burden of Remembering: Recollections & Representations of the Twentieth Century* (Helsinki 2009) 78.

²⁴ Grever, Maria, Kees Ribbens, *Nationale identiteit en meervoudig verleden* (Amsterdam/Den Haag 2007) 26-27.

²⁵ Maria Grever, 'Changing historical regimes: the foreignness of the past' in: *Course manual Research Workshop History, memory and national identity* (Rotterdam 2013) 10.

²⁶ Chris Lorenz, 'Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past' in: Tilmans, Karin, Frank van Vree and Jay Winter eds., *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010) 75.

²⁷ Frank Ankersmit, 'Historiography and postmodernism', *History and Theory* 28:2, 140.

²⁸ Lorenz, 'Unstuck in time', 81.

²⁹ *Idem*, 82.

³⁰ Grever, 'Changing historical regimesL the foreignness of the past', 10.

komst van het postmodernisme. Postmoderne historici waren onder andere van mening dat objectieve geschiedschrijving, een belangrijke voorwaarde voor de moderniteit, onmogelijk was geworden.³¹ De Franse filosoof Jean-François Lyotard, ook wel gezien als de grondlegger van het postmodernisme, gaf in zijn boek *La condition postmoderne* (1979) aan dat ook het moderne uitgangspunt van universele vooruitgang niet meer mogelijk was. Volgens Lyotard had Auschwitz, oftewel de massale geplande moord op miljoenen mensen, het geloof in vooruitgang vernietigd.³² De Duitse historicus Jörn Rüsen zag de overgang van modernisme naar postmodernisme als een paradigmaverandering in de geschiedschrijving. Deze verandering zorgde ervoor dat de macro-historische structuren werden ingewisseld voor micro-historische verhalen als aandachtsgebied voor de historicus.³³ Dit betekende dus dat er niet meer werd gekeken naar de grotere verhalen, maar dat er juist werd ingezoomd op persoonlijke gevallen.

De verschuiving van het moderne naar een nieuw historiciteitsregime was niet de enige verandering op het gebied van geschiedschrijving gedurende de laatste decennia van de twintigste eeuw. Het verleden wordt sinds de opkomst van culturele studies ook bestudeerd door andere professies zoals literatuurwetenschappen en antropologie.³⁴ Daarbij heeft de komst van nieuwe media zoals televisie en film er aan bijgedragen dat niet-professionele vormen van historische representatie invloed hebben gekregen op het historische besef.³⁵ Vanaf de jaren tachtig ontstaat in Nederland, in navolging van andere landen, aandacht voor dit fenomeen, mede onder invloed van buitenlandse publicaties.³⁶ Er ontstaat een overkoepelende term voor al deze manieren waarop het verleden een rol speelt in het maatschappelijk leven: de historische cultuur.³⁷

Zoals in de vorige paragraaf werd beschreven kent het begrip historische cultuur zijn oorsprong tijdens het eind van de jaren zeventig in Duitsland, waar het werd omschreven als 'Geschichtskultur'.³⁸ Historische cultuur werd vooral gebruikt

³¹ Leezenberg, Michiel, Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2012) 272-273.

³² *Idem*, 274.

³³ Ankersmit, 'Historiography and postmodernism', 148.

³⁴ Chris Lorenz, 'Towards a theoretical framework for comparing historiographies: some preliminary considerations', in Seixas, Peter ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2004), 27.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ Ribbens, *Een eigentijds verleden*. 10.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ Berger e.a., *Popularizing national pasts: 1800 to the present* (2012) 9.

om te verwijzen naar hoe mensen buiten onderwijsinstellingen omgaan met het verleden.³⁹ Rüsen benadrukt met zijn formulering van historische cultuur de altijd aanwezige representaties van het verleden. Deze representaties van het verleden werden volgens hem verspreid door allerlei verschillende instellingen. Dus niet alleen door scholen en universiteiten, maar ook door bijvoorbeeld musea en massamedia.⁴⁰

Geschiedenis riep rond het einde van de twintigste eeuw twee verschillende associaties op, aldus Rüsen. Aan de ene kant werd de geschiedenis voor dood verklaard. Daarmee refereert hij onder andere aan de veranderende globale politieke situatie rond 1989-1990 en aan de hierboven beschreven opkomst van het postmodernisme.⁴¹ Aan de andere kant werd het historische veld ontdekt. Er ontstond aandacht voor geschiedenis binnen de populaire cultuur, er kwamen bijvoorbeeld geschiedeniskanalen op televisie en historische zaken werden vaak onderwerp in publieke debatten. Deze paradox riep volgens Rüsen om een herziening van de theorieën.⁴² Berger, Melman en Lorenz zien deze wending al tien jaar eerder, in 1980. Historici toonden op dat moment interesse in de geschiedenis buiten de wetenschappelijke professie, en in het gebruik ervan.⁴³ Wanneer deze wending precies plaats heeft gevonden, is voor dit onderzoek niet van heel groot belang. Dat hij heeft plaatsgevonden wel. Rond de tweede helft van de jaren negentig werd de stroom van artikelen over populaire representaties en interpretaties van het verleden sterker. Na 2005 kwam er volgens Berger, Melman en Lorenz een enorme golf aan essays, conferenties, workshops en onderzoeksprogramma's die gewijd werden aan de steeds groter wordende belangstelling voor geschiedenis.⁴⁴

Ook in Nederland hebben wetenschappers zich gebogen over het begrip historische cultuur. Kees Ribbens geeft in 2002, in de samenvatting van zijn dissertatie *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945 – 2000*, aan dat de term relatief nieuw is in de Nederlandse taal. Ribbens ziet de historische cultuur als een dynamisch proces waarin verschillende betekenissen worden verleend aan het verleden. Binnen deze cultuur vormen individuen en groepen op verschillende manieren relaties met het verleden. Deze manieren zijn

³⁹ Pieter van den Berg, 'Historical culture', *Memories of defending the nation. Commemorating the Battle of Waterloo in the Netherlands, in 1865* (Rotterdam 2012) 15.

⁴⁰ Berger e.a., *Popularizing national pasts*, 9.

⁴¹ Jörn Rüsen, *Meaning and representation in history* (Essen 2006) 4.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Berger, e.a., *Popularizing national pasts*, 2.

⁴⁴ *Idem*, 3.

afhankelijk van verschillende factoren, bijvoorbeeld historische kennis en opvattingen over het belang van geschiedenis.⁴⁵ De historicus vergelijkt het begrip met het historisch besef omdat deze term ook betrekking heeft op de materiele en immateriële omgang met het verleden. Hij vermijdt deze vergelijking echter liever vanwege de normatieve lading.⁴⁶ Daarbij kan het begrip historisch bewustzijn verwijzen naar individuele meningen die vaak niet uitgesproken worden, terwijl Ribbens juist op zoek is naar waarneembare uitingen.⁴⁷ De meest recente definitie van historische cultuur werd in 2008 geformuleerd door Maria Grever. Net als Ribbens ziet Grever de historische cultuur als een dynamisch proces. Volgens de historica heeft het begrip betrekking op de relatie die mensen met het verleden hebben en op de manier waarop deze relaties tot uiting komen. Ze wijst dan zowel op de productie en reproductie van historische kennis, als op de 'sociale infrastructuur' op het gebied van geschiedenis (zoals musea en herdenkingsplechtigheden).⁴⁸

Er is naast de historische cultuur, dus ook sprake van een populaire historische cultuur. Deze vorm van historische cultuur is niet per definitie beter, maar verschaft in veel gevallen wel een toegankelijk beeld en spreekt door de variëteit een grote groep mensen aan.⁴⁹ De manieren waarop mensen in hun vrije tijd met het verleden in contact komen, lijken in de afgelopen jaren alleen nog maar zijn toegenomen. Voorbeelden hiervan zijn historische romans, films, televisieseries, re-enactments, computerspellen en natuurlijk ook het theater.⁵⁰ Nieuwe technologieën zoals televisie en internet hebben de toegang tot geschiedenis makkelijker gemaakt. Daardoor is de macht die de historicus had als gatekeeper gedeeltelijk afgenomen.⁵¹ Niet-professionele representaties van het verleden worden niet altijd geproduceerd met behulp van historici. Dat wil echter niet meteen zeggen dat de representaties niets bijdragen aan het beeld van de ontvanger. Deze media dragen op hun eigen manier bij aan de historische kennis van de lezer, kijker of luisteraar door het geven

⁴⁵ Kees Ribbens, *Historical consciousness in contemporary society. Popular historical culture in the Netherlands, 1945-2000* (Hilversum 2002) 2.

⁴⁶ Ribbens, *Historical consciousness in contemporary society*, 1.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Maria Grever, 'The gender of patrimonial pride. Changes in historical culture and the revitalization of national canons in the West', in S. Wieringa ed., *Traveling heritages. New perspectives on collecting, preserving and sharing women's history* (Amsterdam 2008) 287.

⁴⁹ Ribbens, *Strijdtoneel*, 19.

⁵⁰ Opsomming van onderwerpen in De Groot, *Consuming history*.

⁵¹ Neil Fleming, 'Review consuming history: Historians and heritage in contemporary popular culture', *Twentieth Century British History* 20:2, 270 – 272.

van een eigen interpretatie en oriëntatie van het verleden.⁵² Hoewel de manieren waarop geschiedenis tot ons komt alleen maar lijken toe te nemen, blijft het onderzoek naar deze manieren op wetenschappelijk gebied redelijk beperkt. Zo constateerde Jerome de Groot, gespecialiseerd in hedendaagse populaire geschiedenis, in 2009 nog dat het effect van de nieuwe manieren van betrokkenheid bij het verleden nooit goed zijn onderzocht. Hij geeft aan dat dit komt door een soort afkeer vanuit de wetenschap richting de populaire verschijningsvormen van geschiedenis.⁵³

De toenemende hoeveelheid van manieren waarop we in contact komen met het verleden hebben ervoor gezorgd dat geschiedenis iets alledaags is geworden. Sommigen denken zelfs dat juist de populaire verbeeldingen van het verleden de voornaamste bron van historische kennis en historisch besef zijn geworden. Voorheen vervulden schoolboeken en wetenschappelijk onderzoek deze functie, maar met name televisie zou deze rol vandaag de dag hebben overgenomen.⁵⁴ De populaire historische cultuur heeft volgens historicus Kees Ribbens echter niet altijd iets te maken met het verwerven van historische kennis. Volgens hem hangt dat deels samen met het feit dat contact met geschiedenis voor veel mensen alleen tijdens hun vrije tijd plaatsvindt.⁵⁵ Het heeft dus tegenwoordig raakvlakken met vermaak. Ook literatuurwetenschapper Ann Rigney gaf in 2011 aan dat historische belangstelling vandaag de dag kan overlappen met een soort hobbyïsme of vrijetijdsbesteding.⁵⁶ Hier ligt een paradox: volgens sommigen hebben de populaire vormen van geschiedschrijving de rol van schoolboeken en wetenschappelijke werken als belangrijkste bron van historische kennis ingenomen, terwijl anderen constateren dat de nieuwe verschijningsvormen niet altijd te maken hebben met het verwerven van historische kennis.

Het verleden wordt dus op verschillende manieren verbeeld en overgebracht naar het publiek. Ook de Tweede Wereldoorlog is, zoals we onder andere in de inleiding hebben kunnen zien, onderwerp geworden van populaire representaties van het verleden. Eén van die manieren van verbeelden is door middel van het theater.

⁵² Wulf Kansteiner, 'Searching for an Audience: The Historical Profession in the Media Age - A Comment on Arthur Marwick and Hayden White', *Journal of Contemporary History* 31:1, 216.

⁵³ De Groot, *Consuming history*, 4.

⁵⁴ Frank van Vree, 'Een historische beweging. Televisie schrijft en herschrijft het verleden', *Cultuur en media* 2, 2.

⁵⁵ Ribbens, *Historical consciousness in contemporary society*, 8.

⁵⁶ Ann Rigney, *Literatuur als herdenking* (Amsterdam 2011) 4.

Aan de representatie van de Tweede Wereldoorlog, of aspecten van de Tweede Wereldoorlog, in het theater zijn gedurende de afgelopen decennia enkele onderzoeken gewijd. Zo schreef Robert Skloot in 1982 dat Europese toneelschrijvers die in hun stukken de Holocaust bespreken vijf verschillende doelstellingen hebben: het eren van slachtoffers, educatie van geschiedenis aan het publiek, het oproepen van emotionele reacties, het bespreken van ethische kwesties en het bieden van oplossingen voor universele, actuele problemen.⁵⁷ In 1997 komt theaterwetenschapper Edward Isser tot een vergelijkbare conclusie. De bekendste en belangrijkste toneelstukken zijn volgens hem tegelijkertijd 'de werken die het publiek dwingen om te kijken zonder weg te draaien van de horror van de gebeurtenis die op het podium verbeeld wordt'. Daarbij zouden de auteurs van de toneelstukken het gedocumenteerde verslag respecteren.⁵⁸

Eén van de meest recente onderzoeken naar de representatie van de Tweede Wereldoorlog in het theater richt zich specifiek op de behandeling van de Holocaust in het Amerikaanse musicaltheater. In haar onderzoek uit 2012 constateert Jessica Hillman, gespecialiseerd in theatergeschiedenis, dat wetenschappers die schrijven over de Amerikanisering van de Holocaust, zoals Peter Novick, Lawrence Langer, Berel Lang en Helene Flanzbaum, het theater buiten beschouwing laten. Daardoor wordt ook niet naar musicals gekeken. Ook wetenschappers die de Holocaust in het theater onderzochten, zoals Edward Isser, Vivian Patraka en Robert Skloot, lieten de musicals buiten beschouwing.⁵⁹ Volgens Hillman zijn populaire kunstvormen, zoals musicals, juist interessant om te onderzoeken omdat ze een goede reflectie zouden geven van de houding en de bezorgdheid van de samenleving.⁶⁰

Voorgaande onderzoeken naar de representatie van de oorlog in het theater zijn allemaal uit het buitenland, maar ook in Nederland is aandacht besteed aan de representatie van het onderwerp in het theater. De literatuurwetenschappers Dick Schram en Cor Geljon geven in 1990 al aan dat aan het literaire leven van tijdens de oorlogsperiode genoeg interessante studies zijn gewijd, maar dat de bestudering van de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur op dat moment nog maar amper op gang gekomen is. Ook constateren ze dat onderzoek naar de oorlog

⁵⁷ Michael Taub, 'Stages of annihilation: Theatrical representations of the Holocaust by Edward R. Isser', *Modern Drama* 41:1, 160.

⁵⁸ Taub, 'Stages of annihilation', 160-161.

⁵⁹ Jessica Hillman, *Echoes of the Holocaust on the American musical stage* (Jefferson 2012) 3.

⁶⁰ *Ibidem*.

binnen andere kunstvormen zich eveneens in de beginfase bevindt.⁶¹ In een van de essays uit de bundel *De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst*, die werd uitgegeven onder redactie van Schram en Geljon, analyseert theaterwetenschapper Els Wiertz-Boudewijn de representatie van de oorlog in het Nederlandse theater tussen 1945 en 1989.⁶² Ze constateert daarin dat het Nederlandse theater een aantal fasen heeft doorgemaakt sinds het einde van de oorlog, maar gaat daarbij voornamelijk in op de theatrale vormen die werden gebruikt.⁶³ Wiertz-Boudewijn geeft echter wel aan dat ze in alle periodes de thema's verzet, verraad, schuld en autisme⁶⁴ kon terugvinden. Ook ziet ze een verschuiving van herdenking, nationalisme en heldenverering in de jaren 1945-1960, naar een kritisch theater ten opzichte van het gevoerde beleid in de jaren zestig.⁶⁵

Een vergelijkbaar onderzoek met de hiervoor beschreven analyse naar het beeld dat na 1989 over de Tweede Wereldoorlog werd geschetst in het Nederlandse theater is niet meer gedaan. Wel is er veelvuldig geschreven over de algemene beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog in Nederland en over de beeldvorming in films en op televisie.⁶⁶ Zo stelt Frank van Vree dat deze beeldvorming steeds verder van de historische omstandigheden verwijderd raakt. Volgens de hoogleraar zou er een enorme kloof zijn ontstaan tussen de populaire voorstellingen van de oorlog en de kennis van het verleden.⁶⁷ Dit in tegenstelling tot historicus Ribbens. Volgens hem kan er nog weinig over gezegd worden, omdat we gewoonweg nog te weinig weten over de verbeelding van de oorlog in populaire presentaties.⁶⁸

Naar aanleiding van de conclusies van Wiertz-Boudewijn over steeds terugkerende thema's en verschuivende perspectieven, is het interessant om ook de herinneringscultuur omtrent de Tweede Wereldoorlog bij het onderzoek te betrekken.

⁶¹ Geljon, Cor, Dick Schram, *De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990) 3.

⁶² Els Wiertz-Boudewijn, 'De weerslag van de Tweede Wereldoorlog op het theater', in Cor Geljon, Dick Schram, *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990), 253 – 254.

⁶³ Wiertz-Boudewijn, 'De weerslag van de Tweede Wereldoorlog op het theater', 284-286.

⁶⁴ Het thema 'autisme' baseert Wiertz-Boudewijn op een omschrijving van polemoloog Dieter Senghaas. Hij omschreef autisme als een extreme vorm van egocentrisme. Ze schrijft in een voetnoot: "Door autisme is men niet in staat externe informatie tot zich te nemen. Men bewapent, dreigt met geweld, ook in tijden van détente." *Idem*, 254.

⁶⁵ *Idem* 285.

⁶⁶ Historicus Chris Vos deed bijvoorbeeld onderzoek naar de verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederlandse documentaires. Chris Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Rotterdam 1995).

⁶⁷ Frank van Vree, 'Door de ogen van de slachtoffers: de gevaren van een beperkt perspectief op de Tweede Wereldoorlog', *Kleio* 52:2, 8-9.

⁶⁸ Ribbens, *Strijdtoneel*, 10.

De term herinneringscultuur werd zoals gezegd geïntroduceerd door de Duitse historicus Jan Assmann. Assmann maakte een verschil tussen communicatieve en culturele herinneringen. Onder de communicatieve herinneringen vallen de alledaagse verhalen over de betekenis van het verleden. Deze herinnering bestaat maximaal tachtig tot honderd jaar en wordt vaak mondeling overgebracht.⁶⁹ Het verhaal dat een grootmoeder haar kleinkind vertelt over haar beleving van de Tweede Wereldoorlog is hier een voorbeeld van. De culturele herinnering is juist een breed gedragen besef van betrokkenheid bij historische ontwikkelingen, de herinnering is dan verzonken in de brede cultuur.⁷⁰ Bij deze herinnering wordt cultuur vastgelegd in teksten, rituelen, gebouwen, beelden en monumenten. De culturele herinnering is niet zoals de communicatieve herinnering gebonden aan tijd, maar is bedoeld voor de langere termijn.⁷¹ Objecten die voortvloeien uit de culturele herinnering spelen een grote rol bij de bouw van collectieve herinneringen omdat ze de herinnering belichamen, genereren en transformeren op hetzelfde moment.⁷² De Amerikaanse historicus Wulf Kansteiner beschouwt de collectieve herinnering als het resultaat van voortdurende onderhandelingen tussen de producenten en de consumenten van de herinnering.⁷³ Dat wil dus zeggen dat er invloed wordt uitgeoefend op de manier waarop herinnerd wordt door producenten en consumenten. Deze dynamische benadering is volgens Kansteiner onderdeel van de herinneringspolitiek.⁷⁴ Collectieve herinneringen zijn verankerd in de leefwereld van de personen die behoren tot het collectief.⁷⁵ Deze herinneringen worden vaak jarenlang omarmd en gereproduceerd door een bepaalde groep of samenleving tot het moment dat er vraagtekens worden gezet en de herinnering in sommige gevallen zelfs wordt weerlegd. Dit gebeurt volgens Kansteiner in de meeste gevallen wanneer er een generatiewisseling plaatsvindt.⁷⁶ Er vindt op dat moment dus een verschuiving plaats in de herinneringscultuur.

Ook in het geval van de Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is de herinneringscultuur meerdere malen verschoven. Zo was er in de

⁶⁹ Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Rotterdam 2011) 13.

⁷⁰ Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 13-14.

⁷¹ Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 182.

⁷² Hogervorst, 'Female resistance fighters', 78-79.

⁷³ *Idem*, 79.

⁷⁴ Kansteiner, 'Finding meaning in memory', 179.

⁷⁵ *Idem*, 188.

⁷⁶ *Idem*, 190.

eerste jaren na de oorlog bijna geen ruimte voor de herinnering van Joodse slachtoffers en andere overlevenden. De herinnering aan de systematische vervolgingen die het naziregime uitvoerde, werd als het ware uit het nationale verhaal gefilterd. De Joodse slachtoffers, ook al was dit ongeveer veertig procent van alle Nederlandse oorlogsslachtoffers, werden 'vergeten'.⁷⁷ Dit was niet alleen terug te zien in de herdenkingen en monumenten, maar ook in films, boeken en wetenschappelijke studies. Dit bleef tot de jaren zestig het geval.⁷⁸ In de jaren zestig, in dezelfde periode dat het proces tegen Adolf Eichmann plaatsvond in Jeruzalem, veranderde het denken over de gebeurtenissen in de oorlog. Er werden studies gepubliceerd die de gruwelijkheid van het naziregime blootlegden en de jongeren die in de oorlog waren opgegroeid, begonnen zich tegen de normen en waarden van hun ouders te keren.⁷⁹ In de jaren zestig kwam dan ook langzaam meer aandacht voor de Jodenvervolging. Onder andere het televisieprogramma *De Bezetting* (1960-1965) van Loe de Jong zou hier aan bij hebben gedragen.⁸⁰ In de loop van de jaren kwam er steeds meer informatie naar buiten over de Holocaust en ook op populair gebied verschenen documenten over het onderwerp, bijvoorbeeld documentaires en films als *Holocaust* (1978), *Sophie's Choice* (1982) en *Shoah* (1985).⁸¹ Ook na de eeuwwisseling blijft het een populair onderwerp voor publicaties. Toch concluderen sommigen dat het leek alsof er te weinig aandacht was voor de Jodenvervolging. Er was bijvoorbeeld tot eind jaren negentig maar weinig aandacht voor Holocausteducatie.⁸²

Het einde van de Tweede Wereldoorlog is inmiddels bijna zeventig jaar geleden. Maar dat de afstand tot de gebeurtenis steeds groter wordt, wil niet zeggen dat het onderwerp ook minder gevoelig wordt.⁸³ Volgens Madelon de Keizer is er in Nederland sinds de jaren negentig ontzuivering terug te zien in het denken over de Tweede Wereldoorlog. Daarbij zorgde het feit dat het Westen niets heeft kunnen doen tegen de massamoord in Srebrenica (1995) voor het besef dat het in een

⁷⁷ Rob van der Laarse, *Nooit meer Auschwitz? Erfgoed van de oorlog na Europa's eeuw van kampen* (Amsterdam 2012) 1-2.

⁷⁸ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam 1995) 159.

⁷⁹ Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 22.

⁸⁰ *Idem*, 85.

⁸¹ Wichert ten Have, 'De Holocaust', in Keizer, Madelon de, Marije Plomp ed., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 239 – 240.

⁸² Ten Have, 'De Holocaust', 240-241.

⁸³ Madelon de Keizer, 'Inleiding', 11.

oorlog niet alleen draait om daders en slachtoffers. Het gaat namelijk ook over zij die het zagen gebeuren maar niets deden.⁸⁴ Een andere, vrij recente, verandering in de omgang met de oorlog deed zich voor rond de eeuwwisseling. Er werd onderzoek gedaan naar mensen die 'fout' waren in de oorlog en naar het leed dat hen is aangedaan na de bevrijding, zoals het kaalscheren van de zogenaamde moffenhoeren.⁸⁵ Ook werd in 2004 opgeroepen historisch wetenschappelijk onderzoek te doen naar de kinderen van 'foute' ouders.⁸⁶ Dit onderzoek kwam er en in 2009 werd het boek *Besmette jeugd*, geschreven door historica Ismee Tames, gepubliceerd. Zij concludeerde dat nakomelingen van NSB'ers door het vertellen van het levensverhaal van het 'onschuldige kind' af probeerden te komen van de identiteitsproblemen waar ze mee worstelden. Dit begon in de loop van de jaren tachtig onder andere door het publiceren van memoires en autobiografische verhalen.⁸⁷ De vraag is of deze ontwikkelingen ook in het Nederlandse theater terug te zien zijn.

1.4.2. Conclusie

We kunnen aan de hand van het hierboven beschreven historiografische overzicht concluderen dat mensen in hun vrije tijd in toenemende mate in contact komen met populaire verbeeldingen van het verleden. De oorlog is een populair onderwerp voor deze nieuwe verschijningsvormen van geschiedenis, ook in het theater. Over de populaire representatie van de Tweede Wereldoorlog in het theater is inmiddels zelfs het een en ander geschreven, maar vaak gaat dit enkel over op welke manier een bepaald aspect van de oorlog wordt behandeld in toneelstukken of musicals. Ook gaan veel van deze onderzoeken over theatervoorstellingen in het buitenland.

Onderzoeken van onder anderen Robert Skloot en Edward Isser hebben bewezen dat toneelschrijvers niet alleen werken vanuit commercieel oogpunt. Er zitten, als we deze onderzoeken volgen, wel degelijk morele motivaties achter het brengen van een verhaal in het theater. Of dit ook voor de Nederlandse theaterstukken geldt, is nog de vraag, maar de motieven van *Theater Na de Dam* geven duidelijk aan dat er wel degelijk een gedachte achter kan zitten. Er is verder op dit moment nog te weinig geschreven over het beeld dat in Nederland wordt

⁸⁴ *Idem*, 12-13.

⁸⁵ *Idem*, 17.

⁸⁶ Ismee Tames, *Besmette jeugd. Kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009), 20.

⁸⁷ Tames, *Besmette jeugd*, 231 – 232.

neergezet in het theater. Om hier een conclusie aan te verbinden is dus verder onderzoek nodig, een gat dat ik graag wil opvullen. Ook zou een onderzoek naar de waarde die mensen hechten aan populaire vormen van geschiedschrijving waardevol kunnen zijn in de toekomst. Gezien de complexiteit van de receptietheorie en de theorie van toeëigening en de relatief korte periode die voor het onderzoek staat, wordt het onmogelijk om in mijn thesis een volledig beeld te schetsen van hoe het publiek de verbeeldingen van de oorlog in het theater heeft ontvangen.

De vraag waar in deze scriptie wel een antwoord op gezocht wordt, is op welke manier de Tweede Wereldoorlog verbeeld wordt, in dit geval in het theater, en of deze beeldvorming daadwerkelijk steeds verder van de historische omstandigheden verwijderd raakt. En is het zo dat onderwerpen voor theatervoorstellingen de lijn van de herinneringscultuur volgen? Als dit het geval is, kunnen we ervan uitgaan dat er in de onderzoeksperiode ook ruimte zou moeten komen voor nakomelingen van mensen die 'fout' waren in de oorlog en dat er een ontzuivering plaats heeft gevonden in het denken over de Tweede Wereldoorlog.

1.5. Bronnen

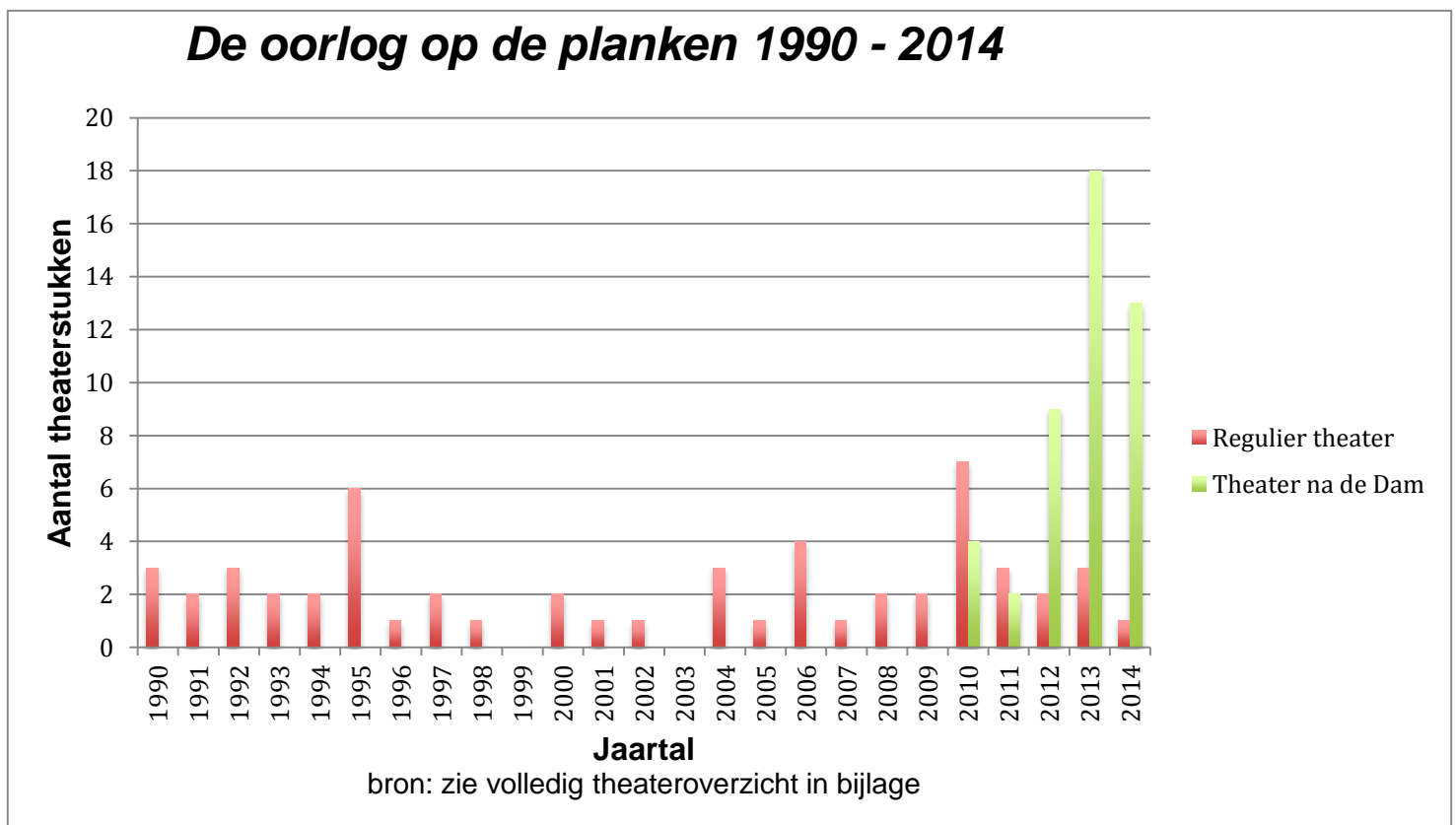
In dit onderzoek staat de verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in het Nederlandse theater centraal. Er was echter nog geen volledig overzicht van theatervoorstellingen waarin de Tweede Wereldoorlog centraal beschikbaar. Vandaar dat ik zelf een overzicht moest samenstellen voor ik kon beginnen aan dit onderzoek. Mijn onderzoek voor dit overzicht deed ik aan de hand van de *Nederlandse Theaterjaarboeken* die sinds 1952 elk theaterseizoen werd uitgegeven door het *Nederlands Theaterinstituut*. Het instituut stopte in 2007 met het uitgeven van het jaarboek⁸⁸ en werd in 2013 zelfs opgeheven waarna het verder ging als *stichting TIN*.⁸⁹ De jaren waarin geen jaarboeken zijn verschenen (1945 – 1952 en 2007 – 2014), heb ik ondervangen door middel van zoeken op termen zoals 'theater', 'toneel' en 'musical' in combinatie met 'oorlog' en 'Tweede Wereldoorlog' in krantendatabases zoals Delpher en Lexis Nexis. Deze databases zijn eveneens gebruikt om informatie te vinden over de inhoud van de theaterstukken zodat ook

⁸⁸ Gigi Schuiten, 'TIN schrapt Theaterjaarboek': <http://www.theater-centraal.nl/nieuws/tin-schrapt-theaterjaarboek> (01-04-2014).

⁸⁹ Schrijver onbekend, 'Kort nieuws kunst en media', *Het Parool*, 15 december 2012.

duidelijk is waar voorstellingen die niet geanalyseerd worden over gaan.

Aan de hand van het opgestelde theateroverzicht zijn alvast een aantal conclusies te trekken. Zo werden er ruim negentig voorstellingen gespeeld in de onderzoeksperiode met als onderwerp de Tweede Wereldoorlog. Piekjaren waren 1995, met zes voorstellingen, en 2010, met zeven voorstellingen. Dit zou te maken kunnen hebben met het feit dat Nederland in 1995 vijftig jaar geleden bevrijd was en in 2010 vijfenzeftig jaar geleden. Ook is te zien dat de komst van *Theater Na de Dam* ervoor heeft gezorgd dat het aantal voorstellingen dat specifiek gaat over deze oorlog in razendsnel tempo is toegenomen. Drie jaar na oprichting van het theaterinitiatief werden er op de avond van de Dodenherdenking achttien stukken gespeeld. Een conclusie die niet per definitie vreemd is, aangezien de organisatie, zoals eerder werd beschreven, streeft naar het herdenken van de oorlog door middel van theater.

Grafiek 1: aantal theaterstukken met als onderwerp de Tweede Wereldoorlog op jaartal.

Op basis van deze gegevens kunnen we echter verder nog maar weinig zeggen. Omdat het onmogelijk was om alle voorstellingen uit het samengestelde theateroverzicht te onderzoeken, is ervoor gekozen om per thema vier

theaterstukken te analyseren. Het vinden van de nodige materialen hiervoor was niet gemakkelijk, de afgelopen jaren zijn onder andere door bezuinigingen veel theatergezelschappen verdwenen en dus ook veel documenten verloren gegaan. Via verschillende theatergezelschappen en acteurs ben ik uiteindelijk aan scripts en in sommige gevallen ook videobeelden gekomen. Op deze manier, aangevuld met recensies en andere berichtgeving in de media, was het mogelijk om de voorstellingen langs een checklist te leggen. De punten van deze checklist zal ik in een latere paragraaf benoemen.

1.6. Methoden

Deze thesis bestaat grotendeels uit kwalitatief onderzoek. Het is de bedoeling dat ik door middel van de analyse van het opgestelde theateroverzicht en de zestien geanalyseerde theaterstukken een beeld kan schetsen van hoe de Tweede Wereldoorlog in het Nederlandse theater gepresenteerd wordt. Het gaat mij dus niet om de specifieke vraag of de verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in het Nederlandse theater correct is, maar juist wat het beeld is. Dat het onderzoek in eerste instantie kwalitatief is, wil natuurlijk niet zeggen dat er geen kwantitatieve aspecten voorbij zullen komen. Aan de hand van het overzicht dat ik heb gemaakt, heb ik inzicht in hoeveel toneelstukken en musicals de Tweede Wereldoorlog, of een aspect van de Tweede Wereldoorlog, als thema hebben behandeld. Deze cijfers zeggen natuurlijk wel iets over de populariteit van het onderwerp in het theater, maar zullen verder niet van hele grote waarde zijn voor de uiteindelijke conclusie van mijn onderzoek.

1.6.1. Theateranalyse⁹⁰

Een toneelvoorstelling kan met een bepaald doel geschreven zijn. Er zijn bijvoorbeeld toneelstukken die enkel en alleen worden bedacht om te amuseren en om een tijdelijke uitweg te bieden uit de werkelijkheid, maar weer andere toneelstukken zijn geschreven omdat de auteur erg begaan is met een bepaald onderwerp.⁹¹ Weer andere auteurs willen een specifieke boodschap overbrengen of, in het uiterste geval, het publiek zelfs aanzetten actie te ondernemen.⁹² Om de

⁹⁰ De analysemodellen zijn als bijlage toegevoegd.

⁹¹ David Rush, *A student guide to play analysis* (Carbondale 2005) 5 – 6.

⁹² *Ibidem*.

theaterstukken voor mijn onderzoek zo goed mogelijk te analyseren, en op deze manier misschien ook achter het doel van de auteur te komen, heb ik aan de hand van het boek *A student guide to play analysis* (2005) een checklist voor mezelf opgesteld. Ik zal onder andere kijken naar het thema, het plot, oftewel de volgorde waarin het verhaal wordt verteld, de karakters, het taalgebruik, de setting/het decor, de symboliek die verwerkt is in het stuk en, wanneer dit mogelijk is, ook de uiteindelijke uitvoering en dus de geluids- en lichteffecten. Dit laatste is niet bij alle theatervoorstellingen mogelijk omdat er gewoonweg niet altijd beeldmateriaal beschikbaar is. Het is ook verstandig om in gedachte te houden dat de analyses die ik zal maken, gebaseerd zijn op mijn waarnemingen en mening. Volgens David Rush is er geen goed of fout antwoord op de vragen die je over een theaterstuk stelt, niemand weet namelijk precies wat de auteur wil zeggen. In sommige gevallen weet de auteur dit zelf ook niet.⁹³ Dat de analyses gebaseerd zijn op mijn eigen waarnemingen zal dus geen probleem moeten vormen, maar is wel iets om te onthouden.

1.7. Opbouw

Deze scriptie is opgebouwd uit vier hoofdstukken. Per hoofdstuk wordt één thema in het theater behandeld. De vier thema's die worden besproken, zijn gekozen omdat ze het vaakst voorkomen en omdat vrijwel alle theaterstukken onder minstens één van de thema's vallen. Veel theaterstukken behandelen aspecten van verschillende onderwerpen, hier is dus sprake van overlapping, maar worden geanalyseerd onder het thema waarop ze het beste aansluiten. *Soldaat van Oranje* gaat bijvoorbeeld over het verzet, maar vertoont ook aspecten van verraad. Toch onderzoek ik deze musical in het kader van het thema verzet, omdat dit het belangrijkste en meest duidelijke onderdeel is van de voorstelling.

Er is gekozen voor de volgende volgorde: het verzet, collaboratie en nazisme, de Holocaust en als laatste het verwerken en herinneren van de oorlog. Deze volgorde is heel bewust gekozen en volgt grotendeels de lijn van de herinneringscultuur. Zoals in de historiografische paragraaf is beschreven, was er in de eerste jaren na de oorlog geen plaats voor persoonlijke verhalen van slachtoffers en overlevenden. Het beeld was voornamelijk nationalistisch en gericht op

⁹³ *Idem*, 15 – 16.

verzetsdaden. Daarom is het eerste analysehoofdstuk gericht op het verzet als onderwerp in het Nederlandse theater. Hierna ontstaat in de jaren zestig aandacht voor de gruwelijkheden en plaatsen jongeren vraagtekens bij de generatie van hun ouders. Vandaar dat het tweede analysehoofdstuk gericht is op verraad en het nazisme als onderwerp in de Nederlandse theaters. Het derde hoofdstuk gaat over de Holocaust, een onderwerp dat in de jaren zestig steeds meer aandacht kreeg in de herinneringscultuur van Nederland. En als laatste thema volgt het verwerken en herinneren in het Nederlandse theater. Dit is geen specifieke fase in de herinneringscultuur, maar kwam wel vaak terug als onderwerp in theaterstukken. Vandaar dat hiermee wordt afgesloten.

Om een beeld te krijgen van op welke manier een onderwerp in het Nederlandse theater wordt gebracht en om te zien of de thema's de Nederlandse herinneringscultuur volgen, wordt in elk hoofdstuk een kort overzicht gegeven van hoe de thema's zijn verschenen in het theater vanaf 1945. Hierna worden per thema vier theaterstukken geanalyseerd. Er is geprobeerd om de te analyseren theaterstukken zo goed mogelijk te verspreiden over de onderzoeksperiode, om op deze manier een zo volledig mogelijk beeld te kunnen vormen. Ook is gekozen voor de theaterstukken op basis van de vier thema's en beschikbaarheid. Uiteraard gaan toneelstukken niet slechts over één thema, er is vaak overlap tussen verschillende aspecten van de oorlog. De toneelstukken die geanalyseerd worden, zijn gekozen omdat ze het meest aansluiten bij het thema waarbinnen ze worden onderzocht.

1.8. Innovatieve aspecten

Zoals ik aan het einde van de inleiding beschreven heb, hoop ik dat mijn thesis voornamelijk iets nieuws kan bijdragen aan het huidige debat over de niet-wetenschappelijke representatie van de Tweede Wereldoorlog en de betekenis daarvan. Er is al het nodige geschreven over populaire representaties van het verleden en ook het een en ander over de populaire representatie van de Tweede Wereldoorlog. Kees Ribbens gaf tijdens zijn oratie (2013) echter aan dat het beeld dat er is vooral ook erg versnipperd is. Dit betekent niet dat de onderzoeken en artikelen die er op dit moment zijn niets kunnen bijdragen, maar dat het beeld gewoonweg nog lang niet compleet is.⁹⁴ Het onderzoek zal uiteindelijk een wat

⁹⁴ Ribbens, *Strijdtoneelen*, 10.

minder versplinterd beeld opleveren dan wat er nu is omdat ik niet slechts één aspect van de Tweede Wereldoorlog zal onderzoeken, bijvoorbeeld alleen theater met als onderwerp de Holocaust of het verzet, maar juist alle theaterstukken (toneelstukken en musicals) die een onderdeel van de oorlog behandelen. Ik hoop verder dat het overzicht dat ik zal maken voor deze thesis, en de uitbreiding ervan tijdens mijn onderzoekstage, ook een bijdrage kan leveren aan toekomstig onderzoek naar de verbeelding van de oorlog in het Nederlandse theater. Een dergelijk overzicht is er, naar mijn weten, namelijk nog niet. Het zou dus een goede aanzet kunnen zijn voor verder onderzoek naar het effect van theater op het historisch bewustzijn van het publiek.

Hoofdstuk 2

Het verzet in het Nederlandse theater

Na de korte introductie van het onderzoek en een uiteenzetting van het historische debat in het vorige hoofdstuk, kan er nu een begin worden gemaakt met de analyse van een van de onderzoeksonderwerpen van deze thesis: het verzet als thema in het Nederlandse theater tussen 1990 – 2014. In totaal zullen vier voorstellingen geanalyseerd worden: *Zwaarbewaakte treinen* (1997), *Hannie Schaft* (2010), *Soldaat van Oranje* (2010) en *De donkere kamer van Damokles* (2013).

2.1. Algemeen

Het verzet was direct na de bevrijding een onderwerp in het Nederlandse theater. In het eerste toneelstuk dat werd opgevoerd na de Tweede Wereldoorlog ging het zelfs al over de vrijheidsstrijd die Nederland door de eeuwen heen heeft moeten voeren. In dit stuk, dat werd opgevoerd onder de naam *Vrij Volk*, speelden honderd acteurs en actrices onder andere de strijd van de Batavieren tegen de Romeinen en het beleg van Leiden na, maar ook de Duitse overheersing.⁹⁵ Een journalist schreef over het stuk: “In elke periode ziet men eerst hoe het verzet onder het volk leeft en vervolgens hoe leidende figuren er vorm aan geven.” *Vrij Volk* liet zien hoe het Nederlandse volk zich altijd tegen bezetters heeft verzet.⁹⁶ Het onderwerp zou nog vaak terugkeren op de planken. En niet alleen in het theater was veel aandacht voor het heldhaftige verzet van het Nederlandse volk, ook over het algemeen ging de aandacht bovenal uit naar het nationaal herdenken van de gevallen in het verzet tegen de bezetter.⁹⁷

Gezien het feit dat het direct na de oorlog, tot ongeveer de jaren zestig, voornamelijk ging over zij die tegen de bezetter hadden gevochten, is het niet verwonderlijk dat het ook in het Nederlandse theater een veel voorkomend onderwerp is. Voorbeelden uit die periode zijn het eerder genoemde *Vrij Volk* (1945), maar ook *De naamlozen van 1942* (1945) en *De vliegvanger* (1945).⁹⁸⁹⁹ In de

⁹⁵ Schrijver onbekend, ‘Neerlands vrijheidsstrijd in vijf bedrijven’, *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 25 mei 1945.

⁹⁶ Schrijver onbekend, ‘Vrij Volk’ in Colosseum’, *Het Vrije Volk*, 18 augustus 1945.

⁹⁷ Van der Laarse, *Nooit meer Auschwitz? Erfgoed van de oorlog na Europa’s eeuw van kampen*, 1-2.

⁹⁸ *De naamlozen van 1942* ging over een Nederlands gezin dat zich bezig hield met het verzet. Auteur August Defresen schreef het stuk als eerbetoon aan de talloze mensen die het leven hebben gegeven voor het verzet. Schrijver onbekend, ‘De naamlozen van 1942’, *Trouw*, 9 juli 1945.

onderzoekperiode lijkt het verzet als populair onderwerp wat te zijn weggeëbd. Wanneer het wel onderwerp is van een toneelstuk, gaat het in sommige gevallen over de motieven om in het verzet te treden. Zo gaat het in *Zwaarbewaakte treinen* (1997) over een jongeman die een verzetsdaad pleegt om zijn mannelijkheid te bewijzen en wordt ook in *Hannie Schaft* (2010) gezocht naar de motivatie achter de daden van de hoofdpersoon. Toch zijn er nog wel wat sporen van het heldhaftige verzet, zoals in de voorstellingen de musicals *Soldaat van Oranje* (2010) en *Oorlogswinter* (2011).¹⁰⁰ Wat ook opvalt, is dat het thema geschikt wordt bevonden om een komische stuk van te maken. Voorbeelden hiervan zijn *Allo, Allo!* (2010), over een Franse kroegbaas die zowel de Duitsers als het verzet tevreden wil houden, en *To be or not to be* (2013), over een Pools theatergezelschap dat verstrikt raakt in het verzet om te kunnen blijven spelen.¹⁰¹

Opvallend is dat het verzet als belangrijkste thema slechts twee keer terugkomt in voorstellingen van *Theater Na de Dam*. Dit zijn het eerder genoemde toneelstuk *Hannie Schaft*, over een Haarlemse verzetsstrijdster die een aantal dagen voor het einde van de oorlog nog gefusilleerd wordt door de Duitsers, en *Sophie Scholl* (2013), over een studente die bij verzetsgroep *Die weisse Rose* gaat en wordt gearresteerd omdat ze folders verspreidde op de universiteit.¹⁰² De voorstelling *Om in de overwinning te geloven* (2014) gaat ook over het verzet, maar tegelijkertijd ook over iemand die kiest voor de 'foute' kant. In dit toneelstuk wordt Truus Menger-Oversteegen, lid van het Haarlems verzet, tegenover Traudl Junge gezet, de secretaresse van Adolf Hitler. Beide vrouwen maakten een keuze in de oorlog die de rest van hun verdere leven heeft bepaald.¹⁰³

2.2. Zwaarbewaakte treinen

Theatergroep het MUZtheater brengt in 1997 het toneelstuk *Zwaarbewaakte treinen* naar het Nederlandse theater. Het stuk is gebaseerd op het gelijknamige boek dat werd geschreven door de Tsjechische schrijver Bohumil Hrabal. *Zwaarbewaakte treinen* gaat over Milosch, een jongen die tijdens de oorlog als spoorwegbeambte

⁹⁹ *De vliegvanger* ging over het verzet van de Noren tegen de Duitse bezetting. Schrijver onbekend, 'De vliegvanger. Langverwachte première', *De Tijd*, 12 december 1945.

¹⁰⁰ Zie volledig theateroverzicht.

¹⁰¹ *Ibidem*.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ Schrijver onbekend, 'Om in de overwinning te geloven':

<http://www.theaternadedam.nl/voorstelling/om-in-de-overwinning-te-geloven/> (07-07-2014).

werkt. Hij pleegt een verzetsdaad om op deze manier zijn mannelijkheid te bewijzen.¹⁰⁴ Hrabal werkte tijdens de Tweede Wereldoorlog zelf ook als spoorwegbeambte.¹⁰⁵

Bewijsdrang

De voorstelling, die wordt gespeeld door twee acteurs, begint met een introductie van het leven van Milosch. Hij vertelt over zijn uniform, over de knopen die aangeven dat hij eindexamen heeft gedaan en dat hij nu leerling is bij de spoorwegen. Dan vertelt hij over zijn overgrootvader, die door gevechten in 1848 voor zijn leven lang invalide is geraakt. Zijn grootvader was hypnotiseur en probeerde toen de Duitsers het land binnenvielen de tanks tegen te houden door in gedachte steeds de woorden 'maak rechtsomkeert, rij terug' te herhalen. De Duitsers reden gewoon door en daarom moest zijn vader later op zoek naar het hoofd van de grootvader, dat ergens tussen de rupsbanden van de tank was blijven steken.

Zelf deed Milosch ooit een zelfmoordpoging. Hij zal na drie maanden rust weer aan het werk gaan. De zelfmoordpoging was een wanhoopsdaad. Tijdens zijn werk bij de spoorwegen ontmoette hij Masja. Hij werd verliefd en ze belandden bij elkaar in bed, maar het lukte Milosch niet om dit tot een goed einde te brengen. Hij schaamt zich en probeert later in een hotelkamer zijn polsen door te snijden. Wanneer Milosch weer aan het werk is, komt er een vrouw binnen met een geheimzinnig pakketje voor perronchef Hubitschka. Wanneer de chef het pakketje in ontvangst heeft genomen en is verdwenen, vraagt Milosch de vrouw of zij hem kan helpen met zijn probleem. Dat wil ze wel en ditmaal lukt het Milosch om met een vrouw naar bed te gaan. Dit geeft hem moed en daarom zegt hij 'ja' wanneer de perronchef hem vraagt of hij wil helpen bij een verzetsdaad.

Het is de bedoeling dat de jonge spoorbeambte een bom in een zwaarbewaakte trein met munitie gooit zodat deze tot ontploffing wordt gebracht. Dit lukt, maar Milosch wordt gezien door een Duitse soldaat op de achterste wagon. Ze lossen tegelijkertijd een schot en komen gewond naast elkaar in de berm terecht. De Duitser blijft maar om zijn moeder roepen en dus besluit Milosch hem uit zijn lijden te verlossen. Hij beseft zich dat ook hijzelf verloren is en kan alleen maar tevreden zijn wanneer de trein ontploft. "Ik beseft dat ik voor een andere dood voorbestemd ben

¹⁰⁴ Zie volledig theateroverzicht.

¹⁰⁵ Jos Schneider, 'Bohumil Hrabal', *De Groene Amsterdammer*, 12 februari 1997.

dan welke ik daar in dat hotelletje had gezocht.” Uiteindelijk hoort hij de ontploffing. Tot het moment dat hij zijn bewustzijn verliest, houdt Milosch de hand van de dode soldaat vast.

De Nederlandse uitvoering van *Zwaarbewaakte treinen* was speciaal gemaakt voor het jeugdtheater. Regisseur Eric Vliegenberg zei daarover tegen een journalist van het *Algemeen Dagblad*: “Wil je aan jongeren iets overbrengen, dan moet theater eenvoudig zijn.”¹⁰⁶ Veel decorstukken zijn er voor dit stuk dan ook niet gebruikt. De acteurs hebben beiden een uniform aan van de Tsjechische spoorwegen en op het podium staat een koffer met daarin een speelgoedtrein.¹⁰⁷ Symbolisch gaat aan het begin van de voorstelling een schemerlamp aan en aan het eind gaat het lampje weer uit.¹⁰⁸ Net als het leven van Milosch.

2.3. Hannie Schaft

Het tweede toneelstuk dat wordt geanalyseerd in dit hoofdstuk is *Hannie Schaft* (2010), geschreven door acteur en theaterschrijver Helmert Woudenberg. Over de Haarlemse Hannie Schaft, ook wel bekend als ‘het meisje met het rode haar’, verscheen eerder al een boek (1956) en film (1981). Ook zou de vrouw in het boek *De Aanslag* van Harry Mulisch afgeleid zijn van deze verzetsstrijdster.¹⁰⁹ In 2015 zal opnieuw een toneelstuk over Schaft verschijnen. Dit stuk zal gebaseerd zijn op het boek dat eerder over haar verscheen.¹¹⁰ Theater de Engelenbak speelde het stuk *Hannie Schaft* van 4 tot en met 29 mei 2010.¹¹¹ De voorstelling ging precies vijfenzestig jaar na de bevrijding in première en laat zien hoe de jonge Hannie, die aan het begin nog Jopie heet, bij het verzet terechtkomt.

Goed of fout?

Hannie Schaft wordt gespeeld in een eenvoudig decor. In de achterwand zit een deuropening en op het podium staan een tafel en wat stoelen. Van meer attributen

¹⁰⁶ Wijbrand Schaap, ‘Seks en oorlog voor pubers; MUZtheater speelt in het hol van de leeuw’, *Algemeen Dagblad*, 6 maart 1997.

¹⁰⁷ Schrijver onbekend, ‘Zwaarbewaakte treinen van Hrabal door MUZtheater’, *BN de Stem*, 1 mei 1997.

¹⁰⁸ Schaap, ‘Seks en oorlog voor pubers’.

¹⁰⁹ Schrijver onbekend, ‘Venster 19: Het meisje met het rode haar – Haarlems verzet in de Tweede Wereldoorlog’: <http://www.noord-hollandsarchief.nl/canon-van-haarlem/19-het-meisje-met-het-rode-haar-haarlems-verzet-in-de-tweede-wereldoorlog/85/407/> (29-05-2014).

¹¹⁰ Schrijver onbekend, ‘Toneelstuk over Hannie Schaft’: <http://nos.nl/artikel/667169-toneelstuk-over-hannie-schaft.html> (25-07-2014).

¹¹¹ Zie volledig theateroverzicht.

wordt geen gebruik gemaakt. Het stuk is opgebouwd uit verschillende gebeurtenissen. Deze gebeurtenissen worden ingeleid door een verhaal van een van de personages die bij het moment aanwezig was. Op deze manier komen verschillende aspecten en vrijwel alle personages aan bod: de mensen in het verzet, de ouders van Hannie Schaft, twee Joodse vriendinnen, de zussen Truus en Freddie Oversteegen en de vrouw waar Schaft uiteindelijk moet onderduiken.

Het stuk werd geschreven met het doel te onderzoeken of de Haarlemse eigenlijk wel een verzetsstrijdster was. Woudenberg stelde de vraag of ze niet gewoon een extremistische terroriste was.¹¹² In het persbericht stond onder andere: “Een vrouw die geen genoegen nam met het bezorgen van verzetsblaadjes of het saboteren van een elektriciteitscentrale. Een vrouw die met eigen handen een eind maakte aan de levens van collaborateurs en verraders, ‘... omdat het moest gebeuren’. Omdat ze bij zóveel onrecht niet meer lijdzaam en werkeloos wilde toekijken.”¹¹³ De vraag die in het stuk gesteld wordt, is of Schaft ook twijfels had en uit welke overweging ze bij het verzet ging. Deze insteek was niet zozeer om aan te tonen dat Hannie Schaft wel of geen terroriste was, maar juist om haar keuzes te belichten en onderzoeken.¹¹⁴ De onderbouwing van wat de precieze motivatie om bij het verzet te gaan was, wordt echter niet heel erg duidelijk in het stuk.

De vraag over goed en fout komt in deze voorstelling ook op een andere manier terug. Hannie gaat tijdens haar studie om met drie andere studentes, twee van hen zijn van Joodse afkomst. Al vrij in het begin van de voorstelling staat ze met de twee Joodse meisjes, Sonja en Philine, te roddelen over hun andere vriendin. Zij stond namelijk met een Duitser te praten en wees hem zomaar de weg naar het Rijksmuseum. Ze vond hem wel sympathiek en vindt het helemaal niet vreemd dat hij in Nederland is. “Hij volgt toch ook alleen maar bevelen op.” Ook later in het toneelstuk komen vergelijkbare situaties met deze vriendin voor. Bijvoorbeeld wanneer Joodse wetenschappers worden verbannen van de universiteit waar ze

¹¹² Theater de Engelenbak, ‘Persbericht Hannie Schaft’:

http://www.engelenbak.nl/media/informatie%20algemeen%20website/persbericht_hannie_schaft.pdf (29-05-2014).

¹¹³ *Ibidem*.

¹¹⁴ Woudenberg schreef als antwoord op een boze reactie van iemand die de reclame voor het stuk had gezien: “We willen het verhaal vertellen van een jonge vrouw, die in tijd van oorlog, een duidelijke keuze heeft gemaakt en daar de consequenties uit heeft getrokken en daarbij op tragische wijze de dood heeft gevonden. Dit in alle respect voor haar keuze en haar lot. Het stuk gaat vooral over de afwegingen die zij en haar medestrijders hebben gemaakt. Over het voor en tegen dat ook in hun eigen gelederen speelde.” Hij publiceerde deze reactie op zijn eigen website.

studeren en wanneer bekend wordt dat alle Joden voortaan een ster moeten dragen. In beide gevallen laat de medestudente merken dat ze het juist wel een goed idee vindt.

Er worden ook tegenstellingen neergezet tussen leden uit het verzet. Dit gebeurt voornamelijk door Truus en Freddie Oversteegen onderdeel te laten zijn van de voorstelling. Deze zussen kwamen uit een communistisch gezin en traden al aan het begin van de oorlog in het verzet. Hun moeder vindt het prima dat ze bij het verzet gaan, 'als ze maar geen schoftenstreken uithalen'. En op voorwaarde dat ze menselijk blijven. De twee zussen klaren voornamelijk klussen zonder geweld te gebruiken, althans zo lijkt het in het toneelstuk. Ze bezorgen pakketjes zonder dat ze weten wat de inhoud is en verleiden Duitse soldaten in cafés. Ze worden neergezet als lacherige en jonge meisjes. Hannie Schaft pleegt, hoewel ze later dan de zusjes Oversteegen bij het verzet kwam, aanslagen samen met Jan Bonekamp. Ze wordt neergezet als een veel hardere en meedogenloze vrouw. Dat haar ouders in het toneelstuk aangeven dat ze het niet eens zijn met de keuze van Hannie om te stoppen met haar studie en haar na intrede bij het verzet nooit meer zagen, maakt de tegenstelling nog scherper.

2.4. Soldaat van Oranje

Op 30 oktober 2010 ging de musical *Soldaat van Oranje*, geschreven door Edwin de Vries en geproduceerd door Fred Boot, in première. Deze musical is de tot nu toe langstlopende musical in Nederland en zal nog zeker tot maart 2015 op de planken staan.¹¹⁵ De voorstelling, die wordt gespeeld in een voormalige hangar op vliegveld Valkenburg, onderzoekt de grens tussen goed en fout en staat vooral bekend om het spectaculaire decor.¹¹⁶ Het verhaal, dat gebaseerd is op het gelijknamige boek, gaat over de Leidse student Erik Hazelhoff Roelfzema en zijn vriendengroep. Op het moment dat de Duitsers Nederland binnenvallen in 1940 leidt hij een onbezorgd studentenleven. De oorlog zet alles op zijn kop en ook vriendschappen veranderen. Roelfzema en zijn vrienden komen voor een dilemma te staan: wat doe jij in oorlogstijd?¹¹⁷

¹¹⁵ Schrijver onbekend, 'Soldaat van Oranje weer verlengd': <http://nos.nl/artikel/644226-soldaat-van-oranje-weer-verlengd.html> (09-06-2014).

¹¹⁶ Hein Janssen, 'Goed en fout als spektakel in een draaischijf', *De Volkskrant*, 1 november 2010.

¹¹⁷ Schrijver onbekend, 'Het verhaal': http://www.soldaatvanoranje.nl/de_musical/verhaal (28-03-2014).

Keuze tussen goed en fout

De belangrijkste vraag die gesteld wordt in de musical is: wat zou jij doen? Op het moment dat de leden van studentenvereniging de keuze krijgen om een loyaliteitsverklaring te tekenen of te stoppen met studeren, zetten de acteurs het lied 'Als wij niets doen' in. Een deel van het refrein is als volgt: "Denk maar niet dat dit geruisloos verdwijnt. Het gaat niet weg als je, je ogen maar sluit. Je hoort en je ziet maar je zwijgt. Volg je je hart of red je je huid?" Het is ook de vraag voor welke kant je kiest. Een aantal studenten kiest ervoor de verklaring te tekenen. Anton, wiens ouders lid zijn van de NSB, en zijn vriendin Ada bijvoorbeeld, maar ook Victor, die liever zijn examens haalt dan zijn leven riskeert. Anton voelt zich uiteindelijk in de steek gelaten door zijn vrienden en kiest mede hierdoor voor de kant van de Duitsers door bij de SS te gaan. Zijn vriendin volgt. De vraag naar wat je zou doen blijft in de hele voorstelling belangrijk en komt ook aan het einde weer terug. Wanneer Erik zijn oude studiegenoot Victor na de bevrijding tegenkomt bij het ontvangst van koningin Wilhelmina, schudden ze elkaar de hand. Victor blijft in de overtuiging dat God hem beschermt heeft tijdens de oorlog. Hij zegt: "Het is maar net welke keuze je maakt."

De musical staat niet op zichzelf. De gehele sfeer rondom de voorstelling sluit aan op de vraag over keuzes maken. In de foyer van de Theaterhangaar is de tentoonstelling 'Morgen is vandaag. Kun jij kiezen in oorlogstijd?' opgesteld.¹¹⁸ De bezoeker kan hier verhalen vinden over het verzet, over de Engelandvaarders en persoonlijke herinneringen aan bezet Nederland. Bij elk onderdeel wordt de vraag gesteld wat jij zou doen in oorlogstijd. De bezoekers kunnen bordjes met 'ja' en 'nee' omdraaien en aan het eind van de tentoonstelling al hun antwoorden op een briefje schrijven. Hoewel het verhaal van *Soldaat van Oranje* gaat over de vraag wat 'jij' zou kiezen, is er maar weinig aandacht voor het grijze gebied tussen 'goed' en 'fout'. Dat terwijl hier over het algemeen al veel over is geschreven.¹¹⁹

Anders dan in het boek en de film, spelen in de musicalversie ook twee

¹¹⁸ Schrijver onbekend, 'Tentoonstelling': <http://www.soldaatvanoranje.nl/educatie/tentoonstelling> (20-06-2014).

¹¹⁹ Hans Blom gaf in zijn rede in 1983 aan dat historici zich moesten losweken van de goed/fout-gedachte. Hans Blom, *In de ban van goed en fout?* (Bergen 1983). Maar ook daarvoor werd al aandacht besteed aan de minder heldhaftige verhalen over de oorlog. Bijvoorbeeld door Renata Rubinstein, die in 1965 schreef over het verhaal van de oorlog dat een cliché dreigde te worden. Uit: Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 80-81. Misschien wel een van de meest bekende, en meest bekritiseerde, boeken over het grijze verleden van Nederland werd gepubliceerd in 2001: Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam en Antwerpen 2001).

vrouwen een belangrijke rol. Namelijk Charlotte en Ada. Charlotte werkt in de loop van het verhaal mee aan het verzet en ontvangt boodschappen via de zendapparatuur vanuit Londen. Aan het begin van de voorstelling heeft ze nog een relatie met Paul, maar hij lijkt niet achter haar keuze te staan om het verzet te helpen en dus zet ze een punt achter deze relatie. Net voordat Erik de oversteek maakt naar Engeland deelt hij het bed met Charlotte. Ada kiest er juist voor om haar vriend te steunen in zijn keuze en volgt hem daar ook in op. De jonge vrouw wordt neergezet alsof ze valt voor de macht die Anton uitstraalt. Wanneer hij voor het eerst zijn uniform aantrekt, staat ze hevig met hem te zoenen en ook in latere scènes zijn vrijpartijen te zien.

De makers van *Soldaat van Oranje* proberen met hun voorstelling het verleden zo dichtbij mogelijk te halen. De musical vindt, zoals eerder vermeld, plaats in een hangar van voormalig militair vliegveld Valkenburg in Katwijk.¹²⁰ Bezoekers parkeren hun auto op de landingsbaan en worden verwelkomd door een portier in uniform. De sfeer wordt dus onmiddellijk duidelijk overgebracht op het publiek. Ook wordt er voor de musical gebruik gemaakt van relatief nieuwe theatertechnieken. De stoelen waar de toeschouwers op plaatsnemen, zijn bevestigd op een draaiplateau. Zo kan er vrij snel gewisseld worden van decor. Op deze manier is het ook mogelijk om de acteurs als het ware door de straten van Leiden te laten lopen. Aan de decors is duidelijk veel aandacht besteed. De verschillende ruimtes zijn tot in detail en op ware grootte gebouwd. Zo is de studentensociëteit van Minerva een belangrijk decor, maar ook het studentenhuis waar een aantal van de hoofdpersonen woont, de koninklijke vertrekken en het strand bij het Kurhaus, compleet met golvende zee. En terwijl Rotterdam gebombardeerd wordt, stijgen de rookpluimen in de verte steeds verder op. Een van de laatste decors dat gebruikt wordt, is de daadwerkelijke landingsbaan van het voormalige vliegveld. Een echte Dakota komt aangereden en koningin Wilhelmina stapt uit het vliegtuig.

2.5. De donkere kamer van Damokles

Hummelinck Stuurman Theaters bracht op 28 september 2013 voor het eerst het toneelstuk *De donkere kamer van Damokles* op het podium. Het stuk is een

¹²⁰ Schrijver onbekend, 'Theater': <http://soldaatvanoranje.nl/info/theater> (20-06-2014).

bewerking, geschreven door Ger Thijs, van de gelijknamige roman van schrijver Willem Frederik Hermans.¹²¹ Hoofdrolspeler Henri Osewoudt is opgepakt. Hij probeerde van het bezette noorden van Nederland naar het vrije zuiden te vluchten. Bij zijn vlucht droeg hij een vermomming, een verpleegstersuniform. Gedurende het toneelstuk wordt Osewoudt verhoord, maar zelf begrijpt hij er maar weinig van. Hij heeft toch enkel en alleen goede daden op zijn naam staan? Na wat korte vragen over zijn naam, leeftijd en woonplaats toont de verhoorder hem een krant met een portret. “De beruchte Osewoudt. De gladakker, de wolf in schaapskleren, de hond, de rat, de hele dierentuin van het kwaad... Heeft de dood van tientallen goede vaderlanders op zijn geweten.” Osewoudt schrikt. Hij begrijpt het niet. Hij heeft in het verzet gezeten. Hij wijst naar de foto: “Dat portret, dat ben ik niet. Trouwens.” De verhoorder vindt anders dat hij nogal op de man op de foto lijkt en houdt een dossier omhoog. “Weet je wat deze rode stempel betekent? Collaboratie met de vijand tot de hoogste graad. Te verwachten straf: de kogel.” Osewoudt moet zich verdedigen en vertelt het verhaal vanaf waar hij denkt dat het allemaal is begonnen. Dit gebeurt aan de hand van flashbacks, die telkens op het toneel gespeeld worden.¹²²

Mysterieuze man

Het toneelstuk draait om Osewoudt, maar ook Dorbeck speelt een belangrijke rol. Deze man, wiens voornaam gedurende de hele voorstelling niet bekend wordt, komt op een avond binnen in de sigarenwinkel van Osewoudt. Dorbeck trekt zijn pistool en dwingt de sigarenverkoper op zijn knieën. Hij vraagt of Osewoudt een goed vaderlander is. “Dan kan ik dit achterwege laten.” Osewoudt antwoordt dat hij het wel achterwege kan laten. Dorbeck vertelt dat hij zojuist gedropt is en heeft een opdracht. Ze concluderen dat ze veel op elkaar lijken. “Opvallende gelijkenis. Daar kan het verzet misschien ooit zijn voordeel mee doen.” Aldus Dorbeck. Maar voor nu hoeft er niets meer te gebeuren dan het ontwikkelen van een aantal foto's, voor nieuwe opdrachten wordt wel contact opgenomen. De man verdwijnt.

Dorbeck blijft gedurende de voorstelling een mysterieus persoon. Tijdens het verhoor vertelt Osewoudt over de opdrachten die hij van hem kreeg, hij bewonderde

¹²¹ Schrijver onbekend, 'De donkere kamer van Damokles': http://www.hummelinckstuurman.nl/voorstelling/toneelvoorstelling_dedonkerekamervandamokles/omschrijving/ (08-06-2014).

¹²² Analyse van *De donkere kamer van Damokles* is gebaseerd op het script: Ger Thijs, *De donkere kamer van Damokles. Naar het boek van W.F. Hermans* (Amsterdam en Alkmaar 2013).

de man. Eén ding is zeker; hij moet gevonden worden zodat de beschuldigingen ontkracht kunnen worden. De man duikt echter niet op voor het einde van het stuk, behalve in de flashbacks van Osewoudt. Op een gegeven moment, in de veertiende scène, verft de hoofdrolspeler zijn haren zwart met drukinkt. Dit doet hij samen met Marianne, de vrouw die hem helpt bij zijn opdrachten. Ze kijken in de spiegel naar zijn nieuwe uiterlijk. Zie je het niet? In de spiegel? Dorbeck!” Marianne heeft geen idee wie Dorbeck is. “Ik ben voortaan Dorbeck.” De grote vraag is dus eigenlijk of deze man daadwerkelijk bestaat, of is het niet meer dan een hersenspinsel? Ook de verhoorder begint hier aan te twijfelen. Wanneer uiteindelijk wordt geconcludeerd dat het afgelopen is, dat het verhaal niet meer te verifiëren is, stormt Osewoudt weg. Hij keert echter terug als Dorbeck. “U wacht op mijn verklaring. Deze man, deze Osewoudt. Alles is zoals hij het u verteld heeft. Hij heeft heldendaden verricht, hij is een goed vaderlander.”

Ook dit toneelstuk bevat, net als *Hannie Schaft*, een vrij duidelijke dubbele laag over de vraag wie nu eigenlijk goed en wie fout is. Naast het feit dat de gehele voorstelling gaat over de vraag of Osewoudt een verzetsman was, lijken ook de karakters zelf te worstelen met de vraag wat dat nu eigenlijk precies betekent. De verhoorder heeft aan het begin van het stuk al heel duidelijk zijn mening klaar over Osewoudt. Hij is namelijk fout, hij heulde met de vijand. “Als je schuld wordt bewezen, zeg ik, zal ik niet aarzelen om je voor het vuurpeloton te brengen. Je persoonlijk het genadeschot te geven. In de nek, daarzo. Ben ik duidelijk?” Op dat moment geloof je als kijker van het toneelstuk nog in de onschuld van de gevangene, maar dit gevoel neemt langzamerhand af. De twijfel die ontstaat tussen de personages onderling, slaat ook over op de toeschouwer. En vooral het einde, dat in feite open is, zet je aan het denken. Was dit nu echt Dorbeck die kwam vertellen dat Osewoudt geen slecht mens was? Of was het gewoon de sigarenverkoper die compleet doorgedraaid terugkeert en op deze manier toegeeft dat Dorbeck nooit bestaan heeft? In elk geval maken de pistoolschoten aan het eind duidelijk dat Osewoudt wordt neergeschoten, maar wat er precies gebeurd is, blijft in het midden.

Volgens sommigen was het niet alleen de inhoud die over goed of fout ging. Een aantal recensenten zag ook een symboliek in het ‘neutrale decor’. Pieter Rings, die een recensie schreef voor de *Theaterkrant*, schreef: “Het decor is helemaal grijs. Met af en toe een uitgekiende belichting. Dat lijkt een statement. Grijs verleden is de titel van een studie van Chris van der Heijden over Nederland en de Tweede

Wereldoorlog. En wat blijkt: De meerderheid van de bevolking modderde maar wat aan in het wijde land tussen goed en fout. Osewoudt, maar ook zijn ondervrager, willen niet doormodderen. Zij willen goed of fout. Zij willen rechtvaardigheid. Een grijs gebied tussen hen is er niet.”¹²³

De speculaties over de dubbele lagen die de schrijver verstoppt heeft in het verhaal begonnen al bij de uitgave van het boek in 1958. Er ontstonden discussies over de titel, het dubbelgangersperspectief en over de vraag of Dorbeck nu daadwerkelijk bestond.¹²⁴ Het is moeilijk om nog te achterhalen hoe het allemaal precies zat, aangezien Hermans in 1995 is overleden. Wat wel duidelijk is geworden, is dat de auteur aan wilde geven dat de grens tussen goed en fout tijdens de oorlog helemaal niet zo duidelijk was als altijd gedacht werd. Over het idealistische beeld dat na de oorlog heerste van het verzet zei een van Hermans' biografen: “Hermans stond hier zeer wantrouwig tegenover: idealisme is immers de manier waarop mensen betekenis geven aan een leven dat in principe betekenisloos is. De nazi's waren ook idealistisch. Hermans vond idealistische verzetsmensen in potentie dan ook net zo gevaarlijk als nazi's.”¹²⁵ Dat is in elk geval iets wat heel duidelijk ook in *De donkere kamer van Damokles* naar voren komt. Opnieuw wordt dit duidelijk in de dialoog met de verhoorder. Wanneer Osewoudt tot wanhoop wordt gedreven in een van de laatste scènes zegt hij bijvoorbeeld: “Berouw na mijn dood, daar heb ik nogal wat aan. Ik heb in de oorlog een man gedood, Lagendaal, vader van een jochie. Die vader was een ploert, dat kind had niets gedaan. Heb ik berouw tegenover dat kind? Nee, ik kon niet anders.”

2.6. Conclusies

Het verzet is al sinds het einde van de oorlog een onderwerp in het theater, maar lijkt als onderwerp in de onderzoeksperiode niet meer zo populair als het ooit geweest is. Het is lastig om te stellen dat er een verloop zit in de onderzoeksperiode, aangezien er niet echt een patroon te ontdekken is wat betreft dit thema. Wat wel duidelijk wordt, is dat bij het verzet gaan ook niet altijd wordt gezien als een heldendaad, zo

¹²³ Pieter Rings, 'Zwaard van Damokles weinig angstaanjagend':

<http://www.theaterkrant.nl/recensie/de-donkere-kamer-van-damokles/> (08-06-2014).

¹²⁴ Arthur Kooyman, "De donkere kamer van Damokles': een constructie-analyse", in Kooyman, Arthur (eds.), *Uit de donkere kamer. Essays over en interpretaties van Hermans' Donkere kamer van Damokles* (Utrecht 2002) 89-96.

¹²⁵ Floris Betlem, "Hermans' kritiek op verzet niet altijd terecht.' W-F Hermans biografen in gesprek': <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/nieuws/20572/hermans-kritiek-op-verzet-niet-altijd-terecht.html> (08-06-2014).

lijkt het althans in een aantal toneelstukken die de afgelopen jaren in het Nederlandse theater zijn verschenen. Een voorbeeld hiervan is *Zwaarbewaakte treinen*, waarin de verzetsdaad van de jonge Milosch meer lijkt op een onbezonnen actie dan op een goed doordacht plan. Het lijkt vandaag de dag zelfs eerder de vraag te zijn of bij het verzet gaan wel zo goed was. Was je in feite niet net zo slecht als de bezetter? Zowel in *Hannie Schaft* als in *De donkere kamer van Damokles* worden vraagtekens gezet bij de heldendaden van iemand die bij het verzet zat.

De voorstellingen *To be or not to be* en *Allo, Allo!* laten zien dat we op een punt zijn beland waarop de oorlog, of in elk geval het thema verzet, niet alleen op een serieuze manier benaderd hoeft te worden. Hier vallen verder weinig conclusies aan te verbinden, aangezien deze stukken niet uitgebreid geanalyseerd zijn, maar het verzet is in het volledige theateroverzicht het enige thema dat terugkomt in komische theaterstukken. Hier kan ook het feit meespelen dat beide stukken origineel niet zijn geschreven door een Nederlander en dus ook niet over het Nederlandse verzet gaan.

Over het algemeen zijn het vrij kleine producties die het aspect verzet behandelen. De decors bestaan in de meeste gevallen uit niet meer dan een koffer of een tafel met wat stoelen. *Soldaat van Oranje* is een uitzondering op deze regel en staat inmiddels ook alweer bijna vier jaar op de planken. In tegenstelling tot de andere drie geanalyseerde theaterstukken laat deze voorstelling wel een heldenverhaal zien. De omgeving waar de musical plaatsvindt en de spectaculaire decors en effecten die voor deze voorstelling gebruikt worden, dragen bij aan het heroïsche gevoel dat je als toeschouwer krijgt bij het aanschouwen van het toneelspel. En hoewel het in deze voorstelling voornamelijk gaat over de goede daden die het verzet pleegde, wordt er ook aandacht gevestigd op de vraag wat jij zou doen in oorlogstijd. Op deze manier willen de makers vooral de jongeren aanzetten tot nadenken. Een bezoek brengen aan deze musical is daardoor niet alleen passief toekijken, maar wordt ook daadwerkelijk beleven en meedenken.

Hoofdstuk 3

Collaboratie en nazisme in het Nederlandse theater

In dit hoofdstuk zal het volgende thema centraal staan: collaboratie en het nazisme als thema in het Nederlandse theater tussen 1990 en 2014. Eerst zal kort uiteengezet worden hoe de theaterstukken in de onderzoeksperiode het thema collaboratie en foute keuzes behandeld hebben en daarna zullen vier voorstellingen geanalyseerd worden om zo een beeld te krijgen van hoe het thema gestalte krijgt in het theater.

3.1. Algemeen

Rond de jaren zestig vindt er een verandering plaats in de herinneringscultuur rondom de Tweede Wereldoorlog. Het ging niet meer alleen om de wederopbouw en over hoe heldhaftig de mensen waren die offers hadden geleverd gedurende oorlog. Er werden steeds vaker vraagtekens geplaatst bij wat de rol was geweest van de Nederlandse bevolking in deze periode.¹²⁶ In het theater gaat de aandacht al eerder uit naar collaboratie en verraad, al in de jaren vijftig verschijnen er toneelstukken rondom deze thema's. Bijvoorbeeld in *De wereld van morgen* (1946), waarin een jongen wordt opgevangen door zijn oom die professor is. Zijn vader stierf in een concentratiekamp, maar zelf zou hij bedorven zijn door de Hitlerjugend. De jongen gedraagt zich bijzonder: hij zet onder andere een samenzwering op tegen zijn Joodse lerares en probeert de sleutel van een laboratorium, waar misschien oorlogsgeheimen liggen, te stelen van zijn oom.¹²⁷ Of in *Koud licht* (1956), waarin een Duitse wetenschapper die tijdens de Tweede Wereldoorlog werkzaam is bij een Engels atoomcentrum en wordt overgehaald om geheimen uit te leveren aan de Sovjet-Unie.¹²⁸ Wel is te zien dat het onderwerp pas in de jaren zestig vaker in het theater opduikt. Ook kregen de thema's in die periode meer lading en een 'diepere dimensie' dan voorheen gebeurde.¹²⁹

Ook in de onderzoeksperiode van deze thesis komen de thema's collaboratie

¹²⁶ Van Vree, 'Door het oog van de slachtoffers. De gevaren van een beperkt perspectief op de Tweede Wereldoorlog', *Kleio* 52.2 (2011) 3.

¹²⁷ Schrijver onbekend, 'Kunst. De wereld van morgen', *De Heerenveensche koerier*, 20 november 1946.

¹²⁸ Ber Hulsing, 'Nederlandse Comedie speelde Zuckmayers Koud Licht', *De Waarheid*, 13 maart 1956.

¹²⁹ Wiertz-Boudewijn, 'De weerslag van de Tweede Wereldoorlog op het theater', 265.

en het nazisme een aantal keren aan bod in het theater. In veel van deze gevallen wordt onderzocht hoe mensen tot een bepaalde keuze zijn gekomen. Dit gebeurt bijvoorbeeld in het drieluik *Trilogie van de waan* (2009, 2010 en 2011). In deze voorstellingen gaan de toneelspelers op zoek naar waarom drie vrouwen voor het nazisme vielen. Wat waren hun beweegredenen?¹³⁰ Opvallend is dat het in de periode 1990-2014 niet meer alleen gaat over de foute keuzes die mensen tijdens de oorlog hebben gemaakt, zoals gebeurt in *De Jodenverraadsters* (2007 en 2012), maar ook over de gevolgen die deze keuzes hebben gehad voor de nieuwere generaties. Hiermee wordt de ontwikkeling die in diezelfde periode in de herinneringscultuur plaatsvond gevolgd. Dit wordt bijvoorbeeld behandeld in de toneelstukken *Goed/Fout* (1992) en *Grenzen* (1992). In beide voorstellingen worden mensen die 'goed' zijn tegenover mensen die als 'fout' worden bestempeld geplaatst.

Tijdens *Theater Na de Dam* wordt in het kader van dit thema vooral onderzoek gedaan naar wat 'foute' familieleden deden gedurende de oorlogsjaren. Zo gaat Carolien Zimmerman, een Berlijns-Utrechtse actrice, op zoek naar eigen familiegeschiedenis in de voorstelling *Ik ben niet de oorlog* (2012 en 2013).¹³¹ Haar ene grootvader was een Duitse nazi en haar andere grootvader zat bij het verzet. Ze werd voor dit stuk geïnspireerd door de vragen die ze kreeg van haar dochters. "Mama, ik ben toch ook Duits? De Duitsers hebben miljoenen mensen vermoord, toch?"¹³² Ook in *Waar waren we gebleven* (2013) en *Geheim* (2013) gaan (klein)kinderen op zoek naar de keuzes die hun 'foute' (groot)ouders ooit maakten.¹³³

In dit hoofdstuk zullen de volgende stukken volledig geanalyseerd worden: *De jeugd van Hitler* (1992), *Voor het pensioen* (1995), *Mephisto* (2006) en *De Jodenverraadsters* (2007). Twee van deze voorstellingen behandelen collaboratie, ofwel samenwerken met de vijand, en de andere twee behandelen de gedachtegang van mensen die het nazisme aanhangen. Voor deze theaterstukken is onder andere gekozen vanwege de spreiding qua jaartallen, om een zo volledig mogelijk beeld te kunnen geven.

¹³⁰ De *Trilogie van de waan* bestaat uit drie toneelstukken, alle drie de stukken werden geschreven door Kiek Houthuijsen en Ton Vorstenbosch. De stukken zijn: *Ik ben Nietzsche!* (2009), *Ik hield van Hitler* (2010) en *Alles voor de Führer* (2011). Zie voor verdere informatie volledig theateroverzicht.

¹³¹ Zie volledig theateroverzicht.

¹³² Erik van Prooijen en Henriette van Rijsingen, 'Ik ben Duits... Hoe word ik vrij van schuld?': http://www.eenvandaag.nl/binnenland/40312/ik_ben_duits_hoe_word_ik_vrij_van_schuld (07-07-2014).

¹³³ Zie volledig theateroverzicht.

3.2. De jeugd van Hitler

Hoe groeit een kind op tot monster, of word je zo geboren? Dat is in feite de vraag die gesteld wordt in het stuk *De jeugd van Hitler*, dat theatergroep Wederzijds op 24 januari 1992 voor het eerst speelde.¹³⁴ Het stuk is gebaseerd op een voorstelling van de Zweedse schrijver Niklas Rådström, die zijn stuk weer baseerde op een onderzoek van de Poolse psychiater Alice Miller naar het gezin waarin Adolf Hitler was opgegroeid.¹³⁵ De daadwerkelijke jeugd van Hitler was allerm minst gelukkig te noemen. Zijn vader sloeg hem, zijn moeder was vaak ziek en kon daardoor niet voor hem te zorgen, zijn halfzus kleinerde hem en een tante, die niet volledig voor rede vatbaar was, woonde in bij het gezin.¹³⁶ De voorstelling van Wederzijds brengt dit in beeld.

Drie lagen

De voorstelling bestaat in feite uit drie lagen. De eerste laag is de jeugd van Adolf Hitler. Uit het stuk blijkt dus dat Hitler niet is opgegroeid in een liefdevol gezin, hoewel dit aan het begin wel wordt beweerd wanneer Adolf zegt: “Ik had een prettige jeugd. Vader en moeder stonden altijd voor ons klaar. Vader klonk soms een beetje wars, maar er ging een goed hart schuil onder die ruwe manier van doen. Moeder leefde alleen voor ons, haar kinderen, en overlaadde ons continu met haar liefde en goede zorg.” Juist het tegenovergestelde wordt vertoond. De jonge Adolf wordt bijvoorbeeld genegeerd wanneer hij honger heeft en zich eenzaam voelt, hij wordt uitgelachen door zijn zus en vader en wordt opgesloten in zijn kamer. Adolf wordt in dit stuk gespeeld door twee vrouwen. De ene vrouw speelt de goede kant van Hitler en de andere vrouw de kwade. Het verschil tussen de twee karakters wordt al vrij snel duidelijk. Terwijl de één de vader begint te gehoorzamen na de zoveelste zweepslag, blijft de goede kant zich verzetten tegen al het kwaad dat over hem wordt uitgestort. Uiteindelijk vermoordt de slechte kant van Hitler de goede kant. De strekking is dus dat het kind niet als monster is geboren, maar juist zo wordt gemaakt.

De tweede laag in het stuk is de al wat oudere Hitler die aan de macht komt. Door de voorstelling heen zitten toespraken van deze Adolf Hitler verweven. Zo is er

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ Doris Grootenboer, ‘De jeugd van Hitler: keihard’, *Algemeen Dagblad*, 27 januari 1992.

¹³⁶ *Ibidem*.

een fragment dat hij zegt: “Zo zal de Duitse geest de wereld beheersen. Door haar te beheersen en vernietigen. Nog enkele dagen en de eerste serie van mijn vliegende bommen zal op Engeland worden losgelaten.” Op de achtergrond roepen de andere personages ‘Heil’. “Na deze puinhoop zal ik de Hitlerburcht laten verrijzen.” Op de momenten dat Adolf dit soort toespraken houdt, zingen de personages telkens liederen. Deze liederen bevatten niet zomaar teksten, maar NSB-teksten. Zo worden in de voorstelling ‘Voorwaarts Stormsoldaat’¹³⁷, ‘Jongens van Nederland’¹³⁸ en ‘Zwart-rood banier’¹³⁹ gezongen.

Een ander aspect, en dus de derde laag, dat door het stuk verweven wordt, is de Jodenvervolging. Tussen de scènes door worden op de achterwand steeds foto’s onthuld. Op die momenten staan alle toneelspelers in een hoek van het speelvlak en vertellen een verhaal dat bij het kind op de foto hoort. Er wordt verteld hoe kinderen uit hun bed gelicht werden, hoe ze in veewagons vervoerd werden en hoe velen van hen door verhongering en kou stierven in een concentratiekamp. Ook wordt er verteld over een kind dat in bad mocht. “De kinderen verdwenen in de binnenste kamer van het badhuis. De kinderen die zich hier uitkleedden waren geen kinderen meer, hun gezichten waren al ouder. Daarna werden ze alleen gelaten en werd de deur op slot gedaan. Ze waren allemaal zo bang dat niemand durfde te huilen.” Op de achtergrond speelt droevige vioolmuziek. Niet alleen de moord op Joodse kinderen wordt besproken, ook de dood van Adolf Hitler en Eva Braun komt aan bod. Aan het einde van het stuk verzamelen de toneelspelers zich opnieuw op het speelvlak. Ze spreken over 30 april 1945, Adolf Hitler en zijn vrouw Eva Braun namen die dag afscheid van hun naaste medewerkers in de bunker onder de Rijkskanselarij in Berlijn. “Stilzwijgend schudden ze iedere man en vrouw de hand. Daarna verdwenen ze in de suite van de Führer. Een paar minuten later klonk een schot.” Hierna wordt vermeld hoeveel doden de oorlog heeft geëist.

3.3. Voor het pensioen

Het toneelstuk *Vor dem Ruhestand*, in het Nederlands vertaald naar *Voor de pensionering* of *Voor het pensioen*, is een aantal keer opgevoerd in het Nederlandse

¹³⁷ Schrijver onbekend, Liederboek van de NSB pagina 14:

http://resources21.kb.nl/gvn/EVDO02/pdf/EVDO02_NIOD05_5125.pdf (17-06-2014).

¹³⁸ Schrijver onbekend, Nieuw Europa Zingt, ‘Jongens van Nederland’, pagina 7:

http://resources21.kb.nl/gvn/EVDO02/pdf/EVDO02_NIOD05_4067.pdf (17-06-2014).

¹³⁹ *Idem*, 19.

theater. De voormalige theatergroep *Stichting FACT* bracht het stuk in 1995 op de planken.¹⁴⁰ Het stuk gaat over Rudolf Höller, een voormalig kampcommandant en nu president van de rechtbank die bijna met pensioen gaat. Hij woont samen met zijn zussen Vera en Clara.

Luguber verjaardagsfeestje

De hele voorstelling, die oorspronkelijk werd geschreven door de Oostenrijkse Thomas Bernhard, speelt zich af op 7 oktober, de verjaardag van Heinrich Himmler. Een jaartal wordt niet genoemd, maar het zal ongeveer 1985 zijn. In het eerste bedrijf bereidt Vera zich voor op de feestelijkheden die dezelfde avond nog plaats zullen vinden. Ze vieren nu namelijk al dertig jaar op rij op dezelfde manier de verjaardag van de voormalig leider van de SS. Rudolf, die zelf ook officier was bij de SS, heeft Himmler maar één keer persoonlijk gesproken, maar heeft gezworen altijd zijn verjaardag te blijven vieren. Uit een gesprek tussen Vera en Clara blijkt dat Himmler het leven van Rudolf heeft gered door hem een valse identiteit te bezorgen. Na de oorlog heeft Rudolf tien jaar ondergedoken gezeten in de kelder van zijn ouderlijk huis, waar hij werd verzorgd door zijn zuster Vera. Na die tien jaar waren al zijn daden vergeten en heeft hij carrière gemaakt bij de rechtbank. Vera adoreert haar broer en zijn nazistische ideeën. Elk jaar, op de zevende van oktober deelt zij het bed met hem. Clara, die verlamd is geraakt door een Amerikaanse bom twee dagen voor het einde van de oorlog en daardoor volledig afhankelijk is van haar broer en zus, veracht Rudolf en Vera. Dit laat ze ook duidelijk merken in haar uitspraken.

Het stuk zit vol met symbolen uit het nazitijdperk. Ter voorbereiding van het 'feest' poetst Vera het portret van Himmler op. Ze heeft hem opnieuw laten inlijsten als cadeau voor haar broer. Haar haren zal ze die avond in een vlecht doen, precies zoals ze dat vroeger had. Rudolf vindt dat altijd zo mooi. Ook hij zal zich die avond feestelijk kleden. Speciaal voor de gelegenheid trekt hij op 7 oktober zijn oude uniform aan, compleet met pet, pistool in het holster en zijn zwarte laarzen. Tijdens het diner staat Beethoven aan op de achtergrond. De enige die niet mee wil doen aan deze jaarlijkse traditie is Clara, maar zij wordt hier wel toe gedwongen. "Vorig jaar heeft hij geëist dat ik je haar afschoor en je het concentratiekampjasje aandeed.

¹⁴⁰ Lang kon het publiek niet van de opvoering genieten, op 2 november ging *Voor het pensioen* in première, aan het einde van diezelfde maand werd besloten te stoppen met de productie omdat het decor was gestolen. Schrijver onbekend, "Bernhard' na diefstal van decor alsnog afgelast', *Trouw*, 29 november 1995.

We moeten doen wat hij wil”, zegt Vera. Ook dit jaar wordt het jasje klaargelegd, maar zal uiteindelijk niet gebruikt worden. Wel wordt er, zoals elk jaar, door het fotoalbum gebladerd. Foto’s van vakanties wisselen in hoog tempo af met foto’s van gruwelijkheden. Hij heeft ook een foto van Hitler, en één van Auschwitz. “Daar hebben we Höss¹⁴¹ opgezocht. Himmler zou er ook zijn, maar is toen niet gekomen. Daar achter was het perron, daar kwamen de treinen binnen. Daar werden ze doorheen gedreven.”

Het stuk is doordrenkt met nationaal socialisme. Niet alleen in de symbolen, maar ook in de gesprekken komt dit tot uiting. Zo leest Clara graag de krant, een linkse bezigheid waar Vera het niet mee eens is. “De uitgevers van de smerigste kranten zijn de Joden. Ik weet dat je het niet graag hoort, maar het is een feit. Je vader was een Jodenhater, net als 98 procent van ons volk. Een enkeling geeft het toe dat hij antisemiet is. De Duitsers haten de Joden, ook op het moment dat ze het tegendeel beweren.” Toch weten ze heel goed dat ze hun ideeën beter alleen binnenshuis kunnen uiten, hoe jammer ze dat ook vinden. Al duurt de geheimzinnigheid niet lang meer, alles wijst er volgens Rudolf op dat de rollen snel weer omgedraaid zullen zijn. Na dit gezegd te hebben, pakt hij zijn pistool en dreigt hij zijn zusters neer te schieten. “Ik zou jullie om zeep kunnen helpen als ik zou willen. Iedereen zou ik om zeep kunnen helpen.” Uiteindelijk krijgt hij een hartaanval aan de eettafel. Terwijl Vera alle bewijsstukken van de avond opbergt, zit Clara onberoerd in haar rolstoel. Wanneer ze Rudolf gewone kleren heeft aangetrokken, kan Vera eindelijk de dokter bellen.

3.4. Mephisto

Meerdere keren is het toneelstuk *Mephisto* in de Nederlandse theaters gespeeld. De eerste keer was in 1983, door het Publiektheater. In 2006 werd de voorstelling door twee verschillende theatergroepen gespeeld, namelijk door de Limburgse toneelgroep Het Huis van Bourgondië en door Hummelinck Stuurman Theaterbureau onder andere tijdens Theaterfestival TF-1. Toneelgroep Maastricht sluit het rijtje af en bracht het stuk in 2012 nog eens op de planken.¹⁴² *Mephisto* is gebaseerd op de gelijknamige roman van Klaus Mann. Het boek werd in 1936 gepubliceerd en gaat

¹⁴¹ Rudolf Höss was kampcommandant van Auschwitz. Thomas Harding, ‘Hiding in N. Virginia, a daughter of Auschwitz’: http://www.washingtonpost.com/lifestyle/magazine/hiding-in-n-virginia-a-daughter-of-auschwitz/2013/09/06/1314d648-04fd-11e3-a07f-49ddc7417125_story.html (25-07-2014).

¹⁴² Zie volledig theateroverzicht.

dus niet zozeer over de Tweede Wereldoorlog, maar meer over de periode van het opkomende nazisme in Duitsland. Hoofdrolespeler Hendrik Höfgen is een toneelspeler met vrij linkse idealen. Hij besluit ondanks het dreigende gevaar in Duitsland te blijven en hoopt op die manier vanuit het theater druk uit te kunnen oefenen.

Keuzes maken

Het maken van keuzes is een belangrijk aspect in *Mephisto*. Elf van de vijftien karakters in het stuk zijn betrokken bij het Staatstheater in Hamburg. Ze komen in de jaren dertig voor een belangrijk dilemma te staan: speel je door alsof er niets aan de hand is of vlucht je weg uit Duitsland? Een aantal spelers kiest ervoor naar Parijs te vluchten, of zelfs verder naar het zuiden, en weer anderen blijven in Duitsland omdat ze denken met hun toneel iets te kunnen betekenen. Hendrik Höfgen wordt al vanaf het begin van het verhaal neergezet als een speler die op zoek is naar bevestiging, naar roem. Wanneer hij aan het eind van de jaren twintig het aanbod krijgt om in Berlijn te komen spelen, slaat hij dit na kort twijfelen niet af.

Wanneer hij eenmaal succes heeft in Berlijn komt Höfgen opnieuw voor een aantal keuzes te staan. Wanneer hij terugkeert naar Hamburg, krijgt hij van een medespeler te horen dat hij beter niet weer naar Berlijn kan gaan. Er schijnt een zwarte lijst te zijn waar hij ook op staat. Een groot deel van het genootschap vertrekt op dat moment naar Frankrijk. Hij kiest toch voor Berlijn wanneer de vriendin van Herman Goering, wie hij eerder een 'stom wijf' heeft genoemd, een rol voor hem regelt. Opnieuw doet zich een dilemma aan wanneer zijn vroegere Joodse minnares Juliette bij hem voor de deur staat. Zij vraagt om hulp, maar Höfgen weigert. Het enige wat hij kan geven is wat geld, maar hij kan het zich niet veroorloven met haar gezien te worden. Wanneer Goering hem uiteindelijk beveelt haar uit zijn hoofd te zetten, doet hij dit ook. Uiteindelijk zit hij gevangen in het wereldje terwijl al zijn vrienden inmiddels weg zijn of zelfs niet meer leven.

In de voorstelling van Hummelinck Stuurman wordt geen gebruik gemaakt van zichtbare symbolen en een uitsprekend decor. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld de voorstelling van theatergroep Maastricht in 2012, waar de doeken met swastika's tegen de achterwand van het podium hingen en sommige spelers gekleed waren in een Duits legeruniform.¹⁴³ Voor Hummelinck Stuurman is het juist de verbeelding van

¹⁴³ Te zien in bijvoorbeeld de trailer van het stuk dat werd opgevoerd door Toneelgroep Maastricht. Schrijver onbekend, 'Mephisto': <http://www.toneelgroepmaastricht.nl/index.php/voorstelling/mephisto>

de toeschouwer die het werk moet doen. Het enige hulpstuk dat gebruikt wordt is een projectie tegen de achterwand. Hierop wordt het jaartal waarin de scène zich afspeelt getoond en soms ook het toneelstuk dat de spelers op dat moment op het podium repeteren. De symboliek is dus niet zozeer zichtbaar, maar is wel verscholen in het verhaal. Een symbolische lading heeft de rol van Mephistopheles die het karakter Hendrik Höfgen speelt in het toneelstuk *Faust*, dat gebaseerd is op een verhaal van Goethe. Zoals Dora Martin, een van de spelers, tegen hem zegt: “Gewetenloos, een heel slecht mens.” Höfgen speelt in eerste instantie het karakter, maar maakt uiteindelijk hetzelfde mee. Hij zwicht, net zoals de wetenschapper in het toneelstuk, voor de macht, het succes en de rijkdom die de duivel, in het geval van Höfgen de nazi's, aan hem bood. Zelf heeft hij niet door wat hij heeft gedaan en sluit dan ook af met: “Wat heb ik misdaan? Ik ben toch maar een doodgewone toneelspeler!”

3.4. De Jodenverraadsters

Het theaterstuk *De Jodenverraadsters*, geschreven door Helmert Woudenberg, is tweemaal in de Nederlandse theaters verschenen. Van 4 tot en met 20 mei 2007¹⁴⁴ en opnieuw van 28 tot en met 30 juni in 2012.¹⁴⁵ Het verhaal gaat over collaboratie met de Duitsers en verraad van Nederlandse Joden en is gebaseerd op het waargebeurde verhaal van Ans van Dijk en Rosa Roozendaal. Het bijzondere aan het stuk is dat het niet gaat over gewone Nederlanders die collaboreerden met de Duitsers, maar over Joodse vrouwen die onderduikers hebben verraden. De voorstelling is opgebouwd uit korte scènes die voornamelijk conversaties tussen de verschillende karakters laten zien.

Doeltreffend

Het decor voor de voorstelling is vrij simpel en somber. Er staan wat stoelen op een rij tegen de muur die per scene versleept worden, er is een trap in de hoek die leidt naar een deur en er zijn twee deurposten waardoor de spelers verdwijnen na een scene. Op de grond liggen vloerstukken. Wanneer de hoofdpersonen over het podium lopen, kraakt de vloer zo dat je als toeschouwer daadwerkelijk het idee krijgt

(25-06-2014).

¹⁴⁴ Schrijver onbekend, 'De Jodenverraadsters':

http://www.helmertwoudenberg.nl/page.php?pageAlias=vuur_wat_ik_gespeeld_heb&curlId=51 (13-05-2014).

¹⁴⁵ Schrijver onbekend, 'De Jodenverraadsters – CREA producties':

http://www.crea.uva.nl/agenda.php?agenda_id=1158 (13-05-2014).

alsof ze in een oud Amsterdams grachtenpand rondlopen. De voorstelling begint met een projectie op de muur van soldaten die spelen met een meisje en later marcheren door de straten.

Aan het begin wordt er gesproken over de positie van Joden, het waren parasieten, een gevaarlijke vijand. Er zitten Joodse mensen op het podium. Ze praten over alles wat verboden was. “Iemand schreef in de krant dat het wel leek alsof de Noordzee een stuk schoner was nu dat smerige jodenvlees er niet meer in afgespoeld mocht worden.” En: “Een man vroeg mij eens of ik mijn baarmoeder en eierstokken al weg had laten halen want ze zaten er niet op te wachten dat er nog meer van zulk ongedierte voortgebracht zou worden.” Deze tweede laag komt vaker terug in de voorstelling. Op dat moment zitten telkens vier mensen op een rij stoelen. Ze praten dan over gebeurtenissen waar de Jodenverraadsters bij betrokken waren. Zo zit ook Aaltje, een Joods meisje dat werd gepakt door de Jodenverraadsters, op het podium op een stoel. Naast haar zit een ander meisje. Ze vertellen over de treinreis naar Polen en over hoe ze elkaar ontmoet hebben. Ze zijn elkaar daarna in het kamp kwijtgeraakt, maar op hetzelfde moment vergast.

De hoofdlijn van het verhaal gaat over Ans van Dijk en Rosa Roozendaal, beiden van Joodse afkomst. De twee worden, apart van elkaar, aangehouden door Bureau Joodse Zaken. Ze krijgen het voorstel om voor het bureau te gaan werken. De afspraak is dat ze vijf onderduikadressen opgeven in ruil voor hun eigen leven. Het bijzondere aan dit toneelstuk is dat het twee heel verschillende vrouwen toont. Ans van Dijk lijkt vrijwel direct en zonder moeite in te stemmen met het verzoek van Bureau Joodse Zaken, terwijl Rosa Roozendaal het overduidelijk doet om haar eigen leven en dat van haar moeder te redden. Bij haar zijn gedurende het toneelstuk dan ook regelmatig twijfels te zien. Van Dijk komt enkel over als een keiharde vrouw die geen problemen had met het in de val lokken en aangeven van onderduikers. Gedurende de voorstelling is voornamelijk te zien hoe Ans mensen verraadt, Rosa zit er vaak eerder voor de sier bij.

Rosa en Ans kwamen met hun ‘gezinnen’ in één appartement te wonen dat ook fungeerde als onderduikadres. Rosa en haar moeder ruziën regelmatig over welke onderduikadressen ze moet opgeven. Kiezen ze voor haar oude vioolleraar of wordt het toch het adres waar een zwangere vrouw ondergedoken zit? Het stuk toont echter niet alleen de dilemma’s waarmee Rosa kreeg te maken, maar ook die van andere karakters. Een voorbeeld is de partner van Ans. Ze vertelt dat ze het

verschrikkelijk vindt wat haar vriendin doet. Uiteindelijk concludeert ze dat ze hoe dan ook van Ans houdt. “Het gaat me niet aan en ik wist het niet toen ik haar leerde kennen.” Uiteindelijk wordt alleen Ans van Dijk geëxecuteerd. Wat het lot was van Rosa wordt niet bekendgemaakt.

Buiten de verhaallijn zelf is ook de motivatie van de auteur van het stuk interessant. *De Jodenverraadsters* is niet het enige theaterstuk van Helmert Woudenberg dat gerelateerd is aan de Tweede Wereldoorlog. De acteur en theaterschrijver komt voort uit een nationaalsocialistische familie. Zijn grootvader zat in de Tweede Kamer namens de NSB en zijn vader vocht voor de SS en stierf aan het Oostfront.¹⁴⁶ Deze achtergrond heeft invloed op zijn fascinatie voor het onderwerp, maar naar eigen zeggen niet op de inhoud van zijn theaterstukken. “Ik wil in de huid kruipen van de karakters om hen te begrijpen. Zonder oordelen zo dicht mogelijk komen bij hoe het echt is geweest. We moeten het verleden niet romantiseren.”¹⁴⁷

3.5. Conclusies

De thema's collaboratie en nazisme komen niet heel vaak voor in het Nederlandse theater. Het zijn waarschijnlijk geen onderwerpen die aantrekkelijk zijn voor het grotere publiek en worden daardoor in de meeste gevallen gespeeld door de wat kleinere theatergroepen. Ook spelen de thema's vaak slechts een kleine rol in producties, bijvoorbeeld in de in het vorige hoofdstuk besproken musical *Soldaat van Oranje*, waarin een van de vrienden ervoor kiest zijn ouders te volgen door bij de SS te gaan. Vier toneelstukken die in hun geheel aansloten bij de thema's van dit hoofdstuk waren *De jeugd van Hitler*, *Voor het pensioen*, *Mephisto* en *De Jodenverraadsters*. Ook in deze stukken komen weliswaar andere thema's voorbij, maar het hoofd karakter is in alle gevallen wel iemand die je zou kunnen bestempelen als 'fout'.

Drie van de vier geanalyseerde stukken zijn oorspronkelijk geschreven door een buitenlandse auteur. Deze stukken zijn vertaald en bewerkt tot Nederlandse voorstellingen. Wat er in dit proces precies verandert aan een stuk is niet altijd duidelijk, maar het valt wel op dat *De jeugd van Hitler* (van een Zweedse auteur) en

¹⁴⁶ René Zwaap, 'De Jodenverraadster. Interview met Helmert Woudenberg', *De Groene Amsterdammer*, 3 mei 2007.

¹⁴⁷ Persoonlijke conversatie met Helmert Woudenberg.

Voor het pensioen (van een uit Oostenrijk afkomstige auteur) het verhaal wat meer richting het absurde trekken. Want wie wil zijn invalide zus daadwerkelijk kaalgeschoren en in een concentratiekampuniform zien? *De Jodenverraadsters*, een Nederlandse productie, is in tegenstelling tot de hiervoor genoemde stukken wat meer een registratie van hoe het daadwerkelijk gebeurd kan zijn.

Een ander interessant punt is dat in al deze stukken tegenover de hoofdrolspeler een tegenhanger van het kwaad wordt geplaatst. In *De jeugd van Hitler* zijn dit de portretten van de onschuldige kinderen die tijdens de Tweede Wereldoorlog omkwamen in concentratiekampen, in *Voor het pensioen* is dit zus Clara die het niet eens is met de extreme ideeën van haar broer en zus, in *Mephisto* zijn dit de toneelspelers die ervoor kiezen naar Parijs te vluchten in plaats van hun roem voorop te stellen en in *De Jodenverraadsters* zijn dit de Joodse mensen die slachtoffer werden van de verraadsters, maar ook Rosa die de keuze maakt om via deze weg het leven van haar moeder te kunnen redden. Al deze tegenhangers zorgen ervoor dat de hoofdpersoon nog kwaadaardiger overkomt dan deze in eerste instantie al is. Tegelijkertijd laten sommigen van deze personen zien dat het soms moeilijk is om keuzes te maken. Rosa wil haar moeder beschermen, maar moet daarvoor de levens van anderen opofferen. Ook Paul, een karakter uit *Soldaat van Oranje*, werkt voor de Duitsers omdat hij zijn moeder geen pijn wil doen. Zijn broer is namelijk aan het begin van de oorlog gesneuveld en hij vreest dat ook hem dat lot staat te wachten wanneer hij de bevelen van Anton niet opvolgt. Hierdoor krijgen sommige personages een wat menselijker karakter.

De decors van de geanalyseerde stukken zijn over het algemeen vrij summier gehouden en spelen dus geen heel belangrijke rol bij het benadrukken van de thema's. Wel wordt in een aantal gevallen gebruik gemaakt van nazistische symbolen zoals de vlag met swastika en NSB-liederen in *De jeugd van Hitler* en het oude SS-uniform en portret van Himmler in *Voor het pensioen*. Deze symbolen zetten de stukken wat meer kracht bij. Dat de decors verder heel simpel zijn gehouden, wil niet zeggen dat ze niets bijdragen. Zo geeft de krakende houten vloer in *De Jodenverraadsters* het gevoel dat de toneelspelers daadwerkelijk rondlopen in een oud Amsterdams grachtenpand.

Hoofdstuk 4

De Holocaust in het Nederlandse theater

“De echte verschrikking vatten, dat gaat ons ook niet lukken. Dat beseffen we, dat wisten we van begin af aan, dat moeten we accepteren. Het is de afgrond van de menselijke ziel.” Dat zei een van de leden van theatergroep *Hotel Modern* in een interview over het in beeld brengen van een concentratiekamp.¹⁴⁸ Hun theaterstuk *Kamp*, waarin ze het leven in Auschwitz ten tonele brengen, ging de hele wereld over. In dit hoofdstuk wordt misschien wel het meest omstreden onderwerp als thema in het theater besproken, namelijk de Holocaust. Hoe wordt een verschrikkelijke gebeurtenis als deze verbeeld in het Nederlandse theater?

4.1. Algemeen

De eerste jaren na de oorlog was er weinig tot geen plaats voor de verhalen van mensen die terugkwamen uit de concentratiekampen en ooggetuige waren geweest van de gruwelijkheden die daar hadden plaatsgevonden. Niet voor Joden en niet voor andere groepen die systematisch vervolgd werden.¹⁴⁹ Dit is ook te zien als ontwikkeling in het theater. In 1946 verschijnt er in Nederland een toneelstuk over het leed dat de Joden werd aangedaan, maar op dat moment werd de massale vervolging nog niet genoemd. Het stuk, *Jacobowski en de Overste*, ging over Jacobowski, een Joodse man zonder staat en had een symbolische lading. Hij vlucht samen met de Overste, een Poolse hoofdofficier, voor de oprukkende Duitse legers. Met Jacobowski wilde Franz Werfel, de schrijver van het stuk, het Joodse volk symboliseren als het volk dat eeuwig moet vluchten, maar tegelijkertijd sterk blijft.¹⁵⁰ Hierna blijft het stil rondom onderwerpen als Jodenhaat en vervolgingen. Pas in de tweede helft van de jaren vijftig ontstaat er weer aandacht voor de vernietigingen die het naziregime had aangericht. Dit kwam mede dankzij de wereldwijde aandacht voor het toneelstuk en de film (1959) over het dagboek van Anne Frank.¹⁵¹ Het toneelstuk, dat werd geschreven door Frances Goodrich en Albert Hackett,

¹⁴⁸ Karin Veraart, ‘De afgrond van de menselijke ziel. Hotel modern vertelt over Auschwitz’, *De Volkskrant*, 10 november 2005.

¹⁴⁹ Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995), 91-93.

¹⁵⁰ Zie volledig theateroverzicht. Informatie over stuk uit: Jan Brusse, ‘Jacobowski en de Overste. Belangrijke premiere van Franz Werfel’, *De Waarheid*, 23 februari 1946.

¹⁵¹ Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 97 – 98.

verscheen in 1956 in het Nederlandse theater onder de naam *Het dagboek van Anne Frank*.¹⁵²

In 1960 verschijnt het eerste toneelstuk dat daadwerkelijk de deportatie en vervolging van Joden aan het licht brengt. Dit stuk was *Korczak en de kinderen*, geschreven door de Duitser Erwin Sylvanus, en ging over een kinderarts die aan het hoofd staat van een Joods weeshuis in het getto in Warschau. Wanneer de Duitsers komen, wordt hem het aanbod gedaan dat hijzelf gespaard zal worden wanneer hij ervoor zorgt dat de kinderen rustig meegaan naar het concentratiekamp. Korczak stemt niet in, hij begeleidt de kinderen tot aan hun dood.¹⁵³ In de jaren zestig wordt ook niet alleen gewezen naar de rol van de nazi's bij de Jodenvervolging. In *De plaatsbekleder* (1964) wordt bijvoorbeeld de houding van Paus Pius XII, die op de hoogte was van de concentratiekampen, onderzocht en in *Incident in Vichy* (1965) wordt gewezen naar de mensen die het ophalen van Joden toelieten en wegkeken.¹⁵⁴

Opvallend is wel dat slechts één toneelstuk in de gehele periode van 1945 – 2014 aandacht schenkt aan de vervolging van andere bevolkingsgroepen. Dit gebeurt in *De anderen (Bent)*. Het toneelstuk, geschreven door de Amerikaanse auteur Martin Sherman en voor het eerst in Nederland gespeeld in 1980, ging over twee homoseksuele mannen die worden gearresteerd en op transport gezet naar Dachau. Eén van de jongens overleeft het transport niet. Max, zoals de ander heet, wordt in het kamp verliefd op een medegevangene, Horst. Hij houdt de liefde geheim omdat homoseksuelen onder de kampbewoners als uitschot werden gezien. Wanneer zijn nieuwe vriend wordt neergeschoten door een kampbewaarder komt Max tot inkeer. Hij trekt de jas van Horst, met daarop een roze driehoek, aan en pleegt zelfmoord.¹⁵⁵ *Bent* werd in 2011 en in 2013 opnieuw gespeeld in kader van *Theater Na de Dam*.¹⁵⁶

Het Nederlandse theater sluit met deze lijn ongeveer aan bij de Nederlandse herinneringscultuur omtrent de systematische vervolgingen door het naziregime. In de jaren zestig kwam, zoals in de historiografie is benadrukt, langzaamaan wat meer

¹⁵² Schrijver onbekend, 'Schouwburgseizoen geopend met Het Dagboek van Anne Frank', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 september 1956.

¹⁵³ E.W., 'Actueel Duits stuk bij 'Puck' in première', *De Telegraaf*, 6 februari 1960.

¹⁵⁴ Jan Spierdijk, 'Werkelijkheid te erg voor toneel', *De Telegraaf*, 6 april 1964. En: Jan Spierdijk, 'Incident in Vichy' statisch toneel', *De Telegraaf*, 15 februari 1965.

¹⁵⁵ Marinus van Staveren, 'Aangrijpend stuk over verzwegen Nazi-gruwelen', *De Telegraaf*, 17 november 1980.

¹⁵⁶ Zie volledig theateroverzicht.

aandacht voor de Jodenvervolging.¹⁵⁷ Er is echter nog lange tijd discussie geweest over de vraag of en hoe de gruwelijkheden die in de oorlog hebben plaatsgevonden wel uitgebeeld konden worden.¹⁵⁸

In de onderzoeksperiode komt de Holocaust als thema voor theaterstukken voornamelijk voor in verhalen over Anne Frank. In totaal verschijnen in deze periode vijf toneelstukken en één musical die, soms gedeeltelijk, zijn gebaseerd op de dagboeken van het Joodse meisje dat samen met haar familie en vier anderen twee jaar lang ondergedoken zat in het Achterhuis in Amsterdam. *Het dagboek van Anne Frank* is daar een voorbeeld van. Deze voorstelling werd opnieuw op de planken gebracht vanwege de vijftigste herdenking van de bevrijding in 1995.¹⁵⁹ Ook was Anne onderwerp in *Anne Frank, de tentoonstelling* (1991), *De herinnering* (2000), *Lieve Kitty* (2008), *Je Anne* (2011) en *ANNE* (2014).

Omdat het onmogelijk is om alle theaterstukken over de Holocaust te analyseren, is gekozen voor vier voorstellingen. *Het dagboek van Anne Frank* (1995) wordt voor deze thesis onderzocht. Ook *ANNE*, het meest recente toneelstuk, zal in dit hoofdstuk geanalyseerd worden. Overige voorstellingen die voorbij komen, zijn *Kamp* (2005) en *Haar naam was Sarah* (2013). Deze laatste twee stukken zijn gekozen omdat ze heel verschillende verhalen vertellen en beide een andere vorm hanteren. Ook is mijn keuze gevallen op deze stukken omdat voor twee van de vier producties, namelijk *Kamp* en *ANNE*, is gekozen om daadwerkelijk een concentratiekamp te laten zien. Daarbij speelde opnieuw beschikbaarheid een rol in deze keuze. Ik had bijvoorbeeld graag *Je Anne* bij dit onderzoek betrokken, omdat hierin het verhaal van Anne Frank in een musicalvorm wordt gegoten, maar na een aantal keer contact te hebben gehad met het productiehuis heb ik nooit meer iets van ze vernomen.

4.2. Het dagboek van Anne Frank

Het eerste toneelstuk dat over het leven van Anne Frank en de andere onderduikers

¹⁵⁷ Van Vree, *In de schaduw van Auschwitz*, 85.

¹⁵⁸ In 1990 organiseerde het geschiedenisdepartement van de UCLA nog een conferentie over dit onderwerp onder de naam *Nazism and the 'final solution'*. Een deel van de papers die naar aanleiding van deze conferentie zijn verschenen, werden gebundeld in het boek: Saul Friedlander (ed.), *Probing the limits of representation. Nazism and the 'final solution'* (Cambridge 1992).

¹⁵⁹ Hanny Alkema, "Om Anne Frank hing een soort heiligheid, die moest er van af 'Dagboek' in nieuwe bewerking van Mies Bouhuys op toneel", *Trouw*, 19 januari 1995.

in het Achterhuis werd geschreven was *Het dagboek van Anne Frank* (1956).¹⁶⁰ Het stuk werd geschreven door het Amerikaanse schrijverspaar Frances Goodrich en Albert Hackett. Zij baseerden het verhaal, dat ze schreven in opdracht van Otto Frank, op een uitgave van het dagboek uit 1947.¹⁶¹ Het toneelstuk werd opnieuw opgevoerd in 1984 en voor een derde keer in 1995.¹⁶²

Benauwd spel

Het toneelstuk uit 1995 verschilt in een aantal opzichten van het oorspronkelijke toneelstuk uit de jaren vijftig. Zo begon het stuk in 1956 met een inleiding door Miep Gies en Otto Frank. Miep overhandigde Otto, die net terugkwam uit Auschwitz en nog niet wist dat hij de enige overlevende was, hierin het dagboek waarna de vader van Anne in het dagboek begon te lezen.¹⁶³ Iets wat feitelijk niet juist was, Otto Frank arriveerde pas maanden na de bevrijding in Amsterdam. Daarom werd dit uit het stuk geschrapt in de versie van 1984.¹⁶⁴ De voorstelling uit 1995 heeft wel weer een proloog die vergelijkbaar is met de inleiding van het originele stuk. Opnieuw ontvangt Otto Frank het boek uit handen van Miep Gies, maar ditmaal beleeft hij de gebeurtenissen in het Achterhuis alsof het een flashback is.¹⁶⁵ Hierdoor is de verhaallijn als het ware een herinnering van Otto Frank en niet meer zozeer het verhaal van Anne.

In deze verhaallijn worden gebeurtenissen nagespeeld waar Anne over schreef in haar dagboek, maar het dagboek zelf lijkt niet heel erg belangrijk te zijn. Het gaat meer over hoe de onderduikers de toekomst zien, over de dagelijkse sleur en over de problemen die ontstonden in de onderduikperiode. De kinderen maken huiswerk, er wordt Chanoeeka gevierd en er ontstaat een vriendschap tussen Anne en Peter. Maar er ontstaan ook wrijvingen tussen de familie Frank en de familie Van Daan, het gezin dat ook in het Achterhuis was ondergedoken. Wanneer meneer Van Daan midden in de nacht brood steelt uit de voorraadkast, explodeert Edith van

¹⁶⁰ Schrijver onbekend, 'Schouwburgseizoen geopend met Het Dagboek van Anne Frank', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 september 1975.

¹⁶¹ Schrijver onbekend, 'Anne Frank Fonds Basel': <http://www.theateramsterdam.nl/nl/Anne-de-theatervoorstelling/initiatief-van-het-anne-frank-fonds-basel.html> (03-07-2014).

¹⁶² Zie volledig theateroverzicht.

¹⁶³ David Barnouw, 'Dagboek van Anne Frank op toneel: een Amerikaanse geschiedenis', *De Volkskrant*, 19 januari 1995.

¹⁶⁴ Corrie Verkerk, 'Ze zaten in het achterhuis heus niet elke dag te janken', *Het Parool*, 21 januari 1995.

¹⁶⁵ Hans Oranje, 'Dagboek': goed gemaakt Hollands taferelen-drama theater', *Trouw*, 23 januari 1995.

woede. Het is genoeg geweest, hij zal moeten vertrekken. Maar een vertrek van de Van Daans is niet meer mogelijk, want begin augustus 1944 staat de Sicherheitspolizei in het Achterhuis. De grote verschillen tussen de familie Frank en de familie Van Daan zou je kunnen opvatten als een soort symboliek. Otto Frank stond bij meneer Van Daan in het krijt omdat hij hem zo goed had geholpen toen hij in Nederland aankwam. De familie Frank wordt neergezet als een nobel en gastvrij gezin, met modeldochter Margot in hun midden. Daar tegenover staat het continu ruziënde echtpaar Van Daan. Wanneer het geld schaars wordt, weigert mevrouw Van Daan haar bontjas te verkopen. En terwijl meneer Van Daan alsmaar moppert over het krijgen van te weinig eten, geeft hij een deel van de schaarse bonnen uit aan rookgerei.

Het toneelstuk wordt gespeeld in een nagebouwd Achterhuis. De vertrekkende worden gescheiden door flinterdunne papieren schotten. Alle acht de spelers zijn gedurende de hele voorstelling op het podium te zien, ze konden tijdens de oorlog immers ook nergens anders naartoe.¹⁶⁶ Aan beide zijanten van het toneel zijn schermen bevestigd. Naarmate het stuk vordert, schuiven deze zijstukken dicht naar elkaar. Wanneer de Sicherheitspolizei komt om de acht onderduikers mee te nemen, is er een fel wit licht te zien dat op ze schijnt terwijl ze hun handen in de lucht steken. De zijwanden schuiven op dat moment nog dicht naar elkaar toe.¹⁶⁷ De voorstelling stopt ditmaal niet wanneer er op de deur van het Achterhuis gebonsd wordt, wat in eerdere opvoeringen wel gebeurde. Hierna stappen de acteurs nog één keer, een voor een, naar de voorgrond en maken de sterfdatum van het personage dat ze spelen bekend.¹⁶⁸

4.3. Kamp

Op 15 november 2005 ging de theatervoorstelling *Kamp* van de Rotterdamse theatergroep *Hotel Modern* in première.¹⁶⁹ Deze voorstelling is geen traditioneel toneelstuk, maar bestaat uit een maquette van Auschwitz. Op de maquette staan barakken, er ligt een treinrails en de bekende poort met de woorden 'Arbeit Macht

¹⁶⁶ Nicole Blik, 'Beklemming komt laat in Dagboek van Anne Frank', *Algemeen Dagblad*, 23 januari 1995.

¹⁶⁷ *Ibidem*.

¹⁶⁸ Henk van Gelder, 'Herschreven Anne Frank ontdaan van al te veel heiligheid', *NRC Handelsblad*, 25 januari 1995,

¹⁶⁹ Schrijver onbekend, 'Kamp – Tg. Hotel Modern', [http://wiki.theaterencyclopedie.nl/wiki/Kamp - Tg. Hotel Modern - 2005-11-15](http://wiki.theaterencyclopedie.nl/wiki/Kamp_-_Tg._Hotel_Modern_-_2005-11-15) (10-02-2014).

Frei' is ook nagemaakt. De leden van de toneelgroep 'besturen' de ruim drieduizend poppetjes die op de maquette staan, tegelijkertijd ziet het publiek het schouwspel in zwart-witbeelden op een groot scherm voor in de theaterzaal, maar ze kunnen ook naar de maquette zelf kijken.¹⁷⁰ De theatermakers, drie in totaal, laten op deze manier het dagelijkse leven in het concentratiekamp zien. De poppetjes in grijswit gestreepte pakken vegen het kampterrein, bouwen een tweede crematorium, maken muziek en eten soep terwijl de bewakers -herkenbaar aan de donkere uniformen- toekijken. Maar ook de gaskamers en verbrandingsovens zijn onderdeel van het theaterstuk.¹⁷¹

Geen woord

In een interview met *De Volkskrant* gaf Pauline Kalker, een van de leden van *Hotel Modern*, aan dat het belangrijk is om onder ogen te zien wat er is gebeurd in Auschwitz. "Ik voel me verantwoordelijk: wij moeten het nu gaan vertellen, en niet meer de ouderen."¹⁷² Er zit dus een morele motivatie achter *Kamp*. Om de voorstelling zo waarheidsgetrouw mogelijk te maken, bezochten de theatermakers Auschwitz en spraken ze onder andere met mensen die het concentratiekamp overleefd hebben.¹⁷³ Er zit echter ook een persoonlijke motivatie achter het verhaal. De grootvader van Kalker stierf in Auschwitz. Tegen het *NRC Handelsblad* zei ze: "Hij zal nooit weten dat ik besta. Maar ik moet dit toch voor hem doen, ik moet weten hoe het daar was."¹⁷⁴

Gedurende de voorstelling wordt niet gesproken, maar er wordt wel gebruik gemaakt van geluiden. Een groot deel van deze geluiden hebben de makers opgenomen tijdens hun bezoek aan Auschwitz. Zo is te horen en zien hoe een trein arriveert met nieuwe gevangenen, hoe een van de gevangenen het kampterrein veegt, hoe een kampbewaarder een van de gevangenen in elkaar slaat, dat de douches in een gaskamer aanspringen, hoe een bewaker gif door een luikje naar

¹⁷⁰ De toneelgroep heeft de voorstelling in zijn geheel op YouTube gezet.

Hotel Modern, 'Kamp – part 1 of 4', <http://www.youtube.com/watch?v=C785noC2h44>. (13-03-2014)

Hotel Modern, 'Kamp – part 2 of 4', <http://www.youtube.com/watch?v=5H9NjiFEEFc>. (13-03-2014)

Hotel Modern, 'Kamp – part 3 of 4', <http://www.youtube.com/watch?v=sN9--QEud8>. (13-03-2014)

Hotel Modern, 'Kamp – Part 4 of 4', <http://www.youtube.com/watch?v=udjKHwJS5Ng>. (13-03-2014)

¹⁷¹ *Ibidem*.

¹⁷² Karin Veraart, 'De afgrond van de menselijke ziel. Hotel modern vertelt over Auschwitz', *De Volkskrant*, 10 november 2005.

¹⁷³ *Ibidem*.

¹⁷⁴ Anneriek de Jong, 'De gaskamers ontkennen is grof'; Hotel Modern brengt Auschwitz in beeld met duizenden poppetjes', *NRC Handelsblad* 12 november 2005.

beneden gooit en hoe de vergaste lichamen de verbrandingsoven worden ingeschoven. Gekrijs van mensen is, gelukkig, niet te horen, maar ook zonder door de mens geproduceerde geluiden zorgt de voorstelling zo nu en dan voor kippenvel. Dat ze dat gekrijs niet laten horen, is een bewuste keuze geweest. De makers geven in een interview aan dat het 'kitsch' zou zijn om te doen. Dat zou het gevoel nooit halen. "De echte verschrikking vatten, dat gaat ons ook niet lukken. Dat beseffen we, dat wisten we van begin af aan, dat moeten we accepteren. Het is de afgrond van de menselijke ziel." Aldus Hoornweg, een van de leden van *Hotel Modern*.¹⁷⁵

Zoals gezegd richt de voorstelling zich niet alleen op de gruwelijkheden in het kamp, juist ook op het alledaagse. Er staat een kamporkest de Radetzky Mars te spelen en een van de gevangenen slurpt zijn soep op. Terwijl het publiek zojuist gezien heeft hoe de lichamen verbrand werden en op een grote hoop geëindigd zijn, klinkt er Duitse muziek uit een van de barakken waar de kampbewaarders verblijven. Flessen drank op de grond en vrolijk bewegende poppetjes maken duidelijk dat er een feeststemming heerst.

De voorstelling van *Hotel Modern* werd niet alleen in Nederland gespeeld, maar ontving niet overal goede recensies. In Duitsland kreeg *Kamp* de meeste kritiek te verduren, geeft Kalker aan in een interview met *The New York Times*. "De Duitsers zijn nog steeds bezig met het uitzoeken hoe ze het beste om kunnen gaan met dit deel van hun geschiedenis."¹⁷⁶ De critici klaagden onder andere dat het gebruik van poppen het verhaal banaal maakte en dat het een uiting was van slechte smaak.¹⁷⁷

4.4. Haar naam was Sarah

Theaterschrijver Léon van der Sanden bewerkte het succesvolle boek *Haar naam was Sarah* (2007) van de Franse schrijfster Tatiana de Rosnay tot een toneelstuk. Het stuk ging op 13 september 2013 in première.¹⁷⁸ Een internationale primeur: het boek werd in 2010 wel verfilmd, maar er was nog niet eerder een toneelstuk van gemaakt.¹⁷⁹ Het verhaal gaat over de Amerikaanse journaliste Julia die getrouwd is

¹⁷⁵ Karin Veraart, 'De afgrond van de menselijke ziel', *De Volkskrant*, 10 november 2005.

¹⁷⁶ Patricia Cohen, 'Miniatures amplify a story of horror', http://www.nytimes.com/2010/06/01/theater/01kamp.html?_r=0 (28-07-2014).

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ Zie volledig theateroverzicht.

¹⁷⁹ Herien Wensink, 'Haar naam was Sarah' ontdaan van de kitsch', *NRC Handelsblad*, 3 oktober 2013.

met Bertrand, een Franse architect. Samen gaan zij in een appartement in Parijs wonen, het appartement waar de vader van Bertrand is opgegroeid. Ondertussen is Julia bezig met een verhaal over het wielersstadion Vélodrome d'Hiver, waar in juli 1942 ruim 10.000 Joden moesten wachten op hun vervoer naar een concentratiekamp. Ze komt erachter dat in het appartement waar zij en haar man gaan wonen tot de zomer van 1942 een Joods gezin heeft gewoond.

Getraumatiseerde families

Tijdens het schrijven van het artikel stuit Julia op gegevens over de Joodse familie Starzinski. Dan blijkt dat de dochter, Sarah, niet tijdens de oorlog is overleden. Ze gaat op bezoek bij Edouard, haar schoonvader, die in eerste instantie niets over het verhaal kwijt wil. Uiteindelijk vertelt hij toch wat er gebeurd is, hij heeft het nog nooit tegen iemand verteld. Op een dag in 1942, niet heel lang nadat hij met zijn ouders in het appartement was gaan wonen, stond er opeens een meisje voor de deur. Ze vroeg hem wat hij in haar huis deed, maar Edouard dacht exact hetzelfde. Ze kwam haar broertje halen, verklaarde ze en ze rende naar de slaapkamer. Ze deed de sleutel die ze om haar nek had hangen in het sleutelgat. In de kast bleek een jongetje te zitten. Hij is dood. Uiteindelijk gaat Julia op zoek naar deze Sarah, maar zij blijkt al ruim dertig jaar dood te zijn. Haar zoon, William, weet niets over het verleden van zijn moeder. Hij had altijd gedacht dat zijn moeder van het Franse platteland kwam, katholiek was en toen ze wat ouder werd naar Amerika was vertrokken. William wil in eerste instantie niet geloven dat het verhaal dat Julia vertelt over zijn moeder gaat, maar wanneer hij van zijn vader een enveloppe krijgt met dierbare bezittingen komt hij tot inkeer. Zijn moeder, Sarah, wist in de oorlog te ontsnappen uit een concentratiekamp, maar verloor wel haar ouders en broertje. Ze groeide daarna op bij een boerengezin en vertrok op latere leeftijd naar Amerika waar zij trouwde met zijn vader.

Het toneelstuk speelt zich af in twee verschillende periodes, maar het decor verandert gedurende de voorstelling niet. Om deze twee verschillende tijden aan te duiden, is het podium als het ware gesplitst in twee verschillende gedeeltes. Voorin speelt het verhaal zich af in 2002, wanneer Julia een artikel moet schrijven over het Vélodrome d'Hiver. Haar man vindt dat ze zich niet moet verdiepen in dit soort verhalen en ook haar schoonvader wil in eerste instantie dat ze de geschiedenis laat rusten. "Je moet niet in het verleden wroeten. Laat het verleden rusten." Achter op

het podium is het in de jaren zeventig. Sarah, een verwarde vrouw van inmiddels in de veertig, vertelt hier haar deel van het verhaal. Ze praat over hoe ze werd opgepakt in huis, hoe ze haar broertje beval in de geheime kast te gaan zitten en deze op slot deed, over de gruwelijkheden die ze zag in het Vélodrome d'Hiver, over hoe ze gescheiden werd van haar vader en later ook van haar moeder en over hoe ze ontsnapt uit het concentratiekamp en een onderduikadres weet te vinden.

In het overgrote deel van het toneelstuk is er een duidelijk verschil tussen de twee periodes. Wanneer Sarah spreekt, is het stil op het voorste gedeelte van het podium. Andersom verloopt dit precies hetzelfde. Maar op het moment dat Edouard tegen Julia vertelt over het bezoek van Sarah beginnen de gesprekken door elkaar te lopen. Ze praten op dat moment allebei over dezelfde gebeurtenis, maar zien of horen elkaar niet. Wanneer ze beiden het moment bespreken dat Sarah naar de slaapkamer liep om in de kast te kijken, gooit ze de kast die op het podium staat om. Ook dit laat de spelers op het voorpodium onberoerd. Een aantal scènes later sterft Sarah. Op dat moment gaat ze in de opening van de kast liggen. Het licht op het achterste deel van het podium dooft en blijft ook gedurende de rest van de voorstelling uit.

Het toneelstuk wijkt qua vertelwijze af van het boek en de film. Waar Sarah in het boek en de film juist gevolgd werd gedurende de oorlogsjaren, is ze in het toneelstuk een verwarde vrouw van rond de veertig die haar verleden opnieuw beleeft.¹⁸⁰ Waar het boek en de film dus voornamelijk de aandacht leggen op de oorlogsperiode, ligt deze in de toneelversie meer op het heden. Sarah loopt rond op het toneel in een wit gewaad en draagt een sleutel aan een ketting om haar nek. Ze hoort stemmen in haar hoofd en herhaalt gebeurtenissen uit 1942. Daarbij komt Sarah in het toneelstuk ook niet te overlijden door een auto-ongeluk, zoals in het boek gebeurt, maar verklaart haar zoon William dat ze door een fout van het ziekenhuis om het leven is gekomen. Het publiek ziet echter een aantal scènes later dat ze om het leven komt door een overdosis aan medicijnen.

4.5. ANNE

“ANNE. De originele dagboeken voor het eerst op het toneel.” Dat is de tekst van het reclamespotje waarmee de makers van het toneelstuk *ANNE* in het speciaal voor dit

¹⁸⁰ Schrijver onbekend, “Haar naam was Sarah’ ontdaan van de kitsch, *NRC Handelsblad*, 3 oktober 2013.

toneelstuk gebouwde *Theater Amsterdam* bezoekers hoopten te trekken. Een maand voor de première begon de ophef over het nieuwe stuk dat geschreven werd door schrijverskoppel Leon de Winter en Jessica Durlacher. Ronald Leopold, directeur van de Anne Frank Stichting, gaf in het actualiteitenprogramma *Nieuwsuur* aan dat de commerciële presentatie van het nieuwe stuk niet te rijmen is met de gruwelijke geschiedenis van Anne Frank.¹⁸¹ Ted Musaph, oud-voorzitter van het Joods Historisch Museum, is het eens met Leopold. “Je kan een heerlijk gangenmenu kiezen, met zorg klaargemaakt. Dat hadden wij in Bergen-Belsen nooit. Er was überhaupt nooit wat te vreten, laat staan een tweegangenmenu.”¹⁸²

De ophef heeft er niet meer voor gezorgd dat er iets aan het concept van het toneelstuk veranderd is. Op 8 mei 2014 ging *ANNE* dan ook in première. Op deze avond waren vooraanstaande gasten zoals koning Willem-Alexander en het laatste nog levende familielid van Anne Frank, Buddy Elias, aanwezig.¹⁸³ Het toneelstuk gaat over Anne Frank en is gebaseerd op haar dagboeken. Het verhaal toont het leven van Anne vanaf het moment dat ze het dagboek krijgt, op haar verjaardag in 1942. Hierna duikt ze al snel met haar familie onder in het Achterhuis, omdat haar zus Margot een brief had gekregen dat zij zich moest melden bij de Duitsers. Later duiken ook de familie Van Pels en tandarts Pfeffer onder in het Achterhuis.

Zoals eerder in dit hoofdstuk is gebleken, is dit niet het eerste toneelstuk over het Joodse meisje, dat voornamelijk bekend werd door haar uitgebreide verslag van de tijd in het Achterhuis. Maar volgens Durlacher was het nodig dat er een nieuw stuk zou komen. “Vergeet niet dat het verhaal voor veel jongeren van nu een abstractie is geworden. Vroeger kon iedereen na die klopp op de deur de rest vanzelf invullen. Nu niet meer - kennis erover is bij jongeren niet vanzelfsprekend. En ook mensen die zeggen de feiten wel te kennen, blijken er bij nader inzien helemaal niet zo veel over te weten.”¹⁸⁴ In datzelfde interview geeft ze aan dat het stuk niet puur educatief bedoeld is, maar dat het wel belangrijk was dat het er zou komen.

Wat kan een nieuw toneelstuk over Anne Frank dan nog toevoegen? Auteur Leon de Winter verklaart in *Pauw en Witteman* dat dit toneelstuk verder gaat dan de voorgangers. Het verhaal stopt ditmaal niet op het moment dat de Gestapo voor de

¹⁸¹ Milena Holdert, ‘Discussie over theaterstuk ANNE’: <http://nieuwsuur.nl/onderwerp/635093-discussie-over-theaterstuk-anne.html> (13-04-2014).

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ Schrijver onbekend, ‘Anne Frank in première, met koning’: <http://nos.nl/artikel/645526-anne-frank-in-premiere-met-koning.html> (24-05-2014).

¹⁸⁴ Henk van Gelder, ‘We volgen haar op het toneel tot in het kamp’, *NRC.Next*, 3 januari 2014.

deur van het Achterhuis klopt, zoals in eerdere voorstellingen wel gebeurde.¹⁸⁵ De gehele voorstelling toont in feite een nieuw verhaal, gebaseerd op meer documenten dan eerdere versies. Durlacher en De Winter kregen toegang tot archieven waar anderen niet gauw zullen komen.¹⁸⁶ Ook geeft Durlacher aan dat ze zich meer gericht hebben op gebeurtenissen die daadwerkelijk in de dagboeken werden beschreven. “In het stuk uit 1955 steelt een van de onderduikers brood, waarna hij op straat dreigt te worden gezet door de andere Achterhuizers. Spannend, maar wel bullshit, verzonnen. Dat hebben wij ons niet durven permitteren.”¹⁸⁷ Deels is het doel van het nieuwe stuk om het publiek te informeren, omdat het niet meer vanzelfsprekend is dat jongeren kennis hebben van het onderwerp.¹⁸⁸ Op persoonlijk niveau ligt het onderwerp dicht bij de twee schrijvers. Beiden hadden Joodse ouders die de Holocaust hebben overleefd.¹⁸⁹

Verpakt in een droom

Het toneelstuk begint vrijwel donker. Het lijkt een beetje grauw en mistig en aan beide zijden van het podium zijn wachttorens te zien. Er klinkt gehoest en opeens: “Margot, wat droomde je?” Waarop Margot antwoordt: “Palestina. Lekker warm. En jij?” De eerste stem opnieuw: “Frankrijk. Ik was in Parijs met mijn vrienden uit Amsterdam.” En dan verandert het decor. Opeens staat er een Frans restaurant op het podium. Aan een van de tafeltjes zit een groepje vrienden. Ze wachten op hun vriendin Anne, maar moeten weg aangezien de film zo begint. Dan komt Anne het restaurant binnenstormen. De vrienden maken aanstalten om te gaan maar Anne besluit in het restaurant te blijven, ze heeft honger. Wanneer blijkt dat ze niet genoeg geld heeft om een dagsoep te betalen, schuift de man van het tafeltje ernaast aan. Hij biedt aan wat eten voor haar te betalen. Ze raken in gesprek, hij is uitgever. Dat is toevallig, want Anne is bezig met een boek. “Mag ik het al lezen?”, vraagt hij haar. Dat niet, maar ze wil het verhaal wel aan hem vertellen. En dan staat ze op en

¹⁸⁵ Leon de Winter, *Pauw en Witteman*, 7 mei 2014.

¹⁸⁶ Durlacher vertelde tegen het *Dagblad van het Noorden* dat ze in deze archieven ansichtkaarten en kleine briefjes vonden. Ook werd gebruik gemaakt van overige documenten zoals biografieën en briefwisselingen. In: Mark Roos, “Anne is ronduit eng om te doen”, *Dagblad van het Noorden*, 9 mei 2014.

¹⁸⁷ Sara Berkeljon, ‘Anne by Durlacher & De Winter’, *De Volkskrant*, 10 mei 2014.

¹⁸⁸ Henk van Gelder, “We gaan met Anne mee in het kamp”, *NRC Handelsblad*, 3 januari 2014.

¹⁸⁹ Jessica Durlacher, ‘Anne – The battle between reason and desire’: http://www.huffingtonpost.co.uk/jessica-durlacher-/anne-the-battle-between-reason-desire_b_3277286.html (30-06-2014).

verdwijnt het restaurant weer achter haar. Ze doet haar jas uit en laat de gele ster op haar borst zien.

Gedurende vrijwel de rest van de voorstelling blijft de uitgever aanwezig op het podium. Er staat een tafeltje uit het restaurant op de voorgrond waar hij aan zit, maar hij loopt in latere scènes ook rond in het Achterhuis. Zo nu en dan vertelt Anne wat tegen hem, alsof ze daadwerkelijk de verteller is van haar eigen verhaal. Het tafeltje en de uitgever verdwijnen wanneer de bewoners van het Achterhuis worden opgehaald en afgevoerd. Op dat moment blijft alleen Otto Frank achter op het podium en vertelt hoe het verder verliep. Hij praat over Westerbork, over hoe gelukkig ze daar eigenlijk waren met zijn vieren en over de hoop die er was dat er geen trein meer naar het oosten zou vertrekken. Maar dan vertrekt er toch nog een trein en wordt Otto uiteindelijk van zijn vrouw en dochters gescheiden in Auschwitz. Vanaf daar heeft hij alleen verhalen over ze gehoord. Uiteindelijk worden Margot en Anne ook van hun moeder gescheiden en naar Bergen-Belsen afgevoerd. Het enige wat hij vanaf dat moment weet, is dat zijn dochters ziek waren. “En wie tyfus heeft, heeft continu koortsdromen”, aldus Otto. Het decor verandert en Otto verdwijnt van het podium. Net als aan het begin van de voorstelling is het grauw en mistig. Het begint te sneeuwen. Opnieuw de stemmen. “Margot, wat droomde je?” Waarop Margot antwoordt: “Palestina. Lekker warm. En jij?” Anne: “Frankrijk. Ik was in Parijs met mijn vrienden uit Amsterdam.” De twee meisjes liggen op een spoor, het decor verandert ditmaal niet meer. Dan staat Anne op en loopt naar de voorgrond. Ze heeft haar dagboek vast en zegt: “Ik wil, ik zal, ik hoop, ik droom. Ik droomde.” Ze houdt haar dagboek naar voren en vertelt dat dit haar verhaal was. Dan loopt ze naar achteren, over het spoor, het lijkt bijna alsof ze hinkelt over de spoorbielzen.

De makers van *ANNE* hebben voor deze productie dezelfde decorontwerpers als de musical *Soldaat van Oranje*¹⁹⁰ ingeschakeld, waar het decor bekend staat als spectaculair.¹⁹¹ Ook voor het uiterlijk van deze nieuwe voorstelling is flink uitgekapt. Er wordt gebruik gemaakt van vier verschillende decors en ook de schermen, die het podium kunnen afsluiten, worden een aantal keer ingezet. De voorstelling begint met de schermen dicht. Aan de linker- en de rechterzijde van het podium wordt een wachttoren geprojecteerd. Wanneer de schermen openen, is er een Frans restaurant

¹⁹⁰ Schrijver onbekend, ‘Cast & creatives, Bernhard Hammer’:

<http://www.theateramsterdam.nl/nl/Creatives/bernhard-hammer-decor.html> (25-05-2014).

¹⁹¹ Berend Jan Bockting, ‘En hier bouwen we de Noordzee na’, *De Volkskrant*, 6 augustus 2010.

te zien. Compleet met tafeltjes, kroonluchters, gasten en een bar. In de volgende scène wordt het huis van de Franks aan het Merwedeplein in Amsterdam getoond. De voorgevel schuift open en er zijn drie vertrekken te zien; de slaapkamer van Anne, de woonkamer en de eetkamer. Het grootste gedeelte van het toneelstuk wordt echter gespeeld in het Achterhuis. Dit huis is compleet nagebouwd, inclusief het voorste gedeelte van het gebouw waar Opekta gevestigd was. Omdat het Achterhuisgedeelte kan draaien, zijn alle vertrekken te zien. Ook de boom waar Anne regelmatig over schreef in haar dagboek, die later bekend kwam te staan als de Anne Frankboom, is nagemaakt. Het enige aspect dat mist in het nagebouwde Achterhuis, en wat wel heel duidelijk in *De Jodenverraadsters* wordt ingezet, is de kenmerkende houten vloer die kraakt bij elke stap die gezet wordt. Na het Achterhuis wordt de familie Frank naar verschillende concentratiekampen gedeporteerd. De twee zusjes eindigen uiteindelijk in Bergen-Belsen. Dit wordt verbeeld in de slotscène. Het begint donker en grijs, zoals in de beginscène, maar opeens begint het te sneeuwen. Anne en Margot liggen op een spoorwag en terwijl het langzaam steeds wat lichter wordt, onthult zich op de achtergrond een soort zonsopkomst in een natuurgebied. Om de meisjes heen staan aan beide zijden Joodse mensen met koffers, ze staan stil totdat Anne over de spoorwag naar de achterkant van het decor loopt. Dan draaien ze met haar mee richting het einde.

De decors zijn niet het enige onderdeel dat de voorstelling indrukwekkend maakt. De schermen, die open en dicht kunnen, worden vrijwel de hele voorstelling ingezet. Tijdens de scènes aan het Merwedeplein en in het Achterhuis worden er dagboekfragmenten op geprojecteerd. Wanneer de schermen sluiten, bijvoorbeeld gedurende het fragment waarin Otto Frank vertelt wat er gebeurde nadat ze werden gevonden door de Duitsers, worden er beelden op geprojecteerd. Beelden van Hitler die een toespraak houdt, van de aankomst van soldaten op D-Day en van concentratiekampen. Deze schermen zijn van zo'n groot formaat dat de personages in het toneelstuk bijna in het niet vallen.

Zoals gezegd is de structuur van het toneelstuk bijzonder. Pas tegen het einde, wanneer de openingsscène als het ware opnieuw gespeeld wordt, dringt het tot je door dat het hele verhaal een droom is geweest. De droom van Anne om een boek uit te geven en schrijfster te worden. De uitgever die bij haar aan tafel schuift in het Franse restaurant en daarna vrijwel de hele voorstelling te zien is op het podium, blijkt uiteindelijk Peter Schiff te zijn. Schiff was de jongen over wie ze in haar

dagboeken schreef. Ze noemde hem haar 'enige ware liefde'.¹⁹² Ook hij behoort volgens De Winter en Durlacher tot de droom van Anne. Hiermee wijken ze opnieuw af van de eerdere toneelstukken, waarin vooral de opbloeiende vriendschap met Peter van Pels centraal stond.

4.6. Conclusies

Lange tijd is gedacht dat het niet mogelijk was om de gruwelijkheden uit de oorlog te verbeelden, maar toch gebeurde het. Wel bewijst de ophef die dit jaar is ontstaan rondom bijvoorbeeld het toneelstuk *ANNE* dat het onderwerp nog steeds gevoelig ligt. De voorstelling stond nog niet op de planken of er kwamen al berichten over de commerciële presentatie van het stuk. Deze zou namelijk niet te rijmen zijn met het verhaal dat verteld wordt.

Opvallend is dat bijna alle theaterstukken binnen dit thema gebruik maken van een biografische insteek. *Haar naam was Sarah*, ook al is het fictie, gaat voornamelijk over de geschiedenis van de familie Starzinski en *Het dagboek van Anne Frank* en *ANNE* zoomen in op het leven van Anne Frank aan de hand van haar dagboek(en). Alleen in *Kamp* is niet gekozen voor een persoonlijke insteek. Deze voorstelling toont het verhaal van de Holocaust juist vanuit een breder perspectief en laat ook de normalere aspecten van het leven in Auschwitz zien. Bijzonder is ook de vorm waarvoor in de meeste gevallen is gekozen. In geen enkele van de geanalyseerde toneelstukken is gekozen voor een verhaallijn die chronologisch verloopt. Al deze voorstellingen hebben ervoor gekozen de hoofdpersoon te laten terugblikken, de één in de vorm van een droom en de ander door een verwarde vrouw dertig jaar na dato haar verleden te laten herbeleven.

Voor ouders is weinig plaats in de toneelstukken die in het kader van dit hoofdstuk zijn geanalyseerd. In het *Dagboek van Anne Frank* wordt wel gesproken over 'de Duitsers' en over wat er buiten de muren van het Achterhuis gebeurt, maar er wordt niet verteld dat de familie Frank uiteindelijk werd verraden. Ook in *ANNE* wordt het verraad niet genoemd. Waar de ouders vrijwel niet ter sprake komen, is het verzet duidelijk aanwezig in de toneelstukken over Anne Frank. Miep Gies is in beide versies, zowel in 1995 als in 2014, vrijwel het enige contact dat de mensen in het Achterhuis hebben met de buitenwereld. In *Haar naam was Sarah* worden Edouard

¹⁹² Alexandra Hudson, 'Photo gives face To Anne Frank's 'one true love': <http://uk.reuters.com/article/2008/02/26/uk-dutch-annefrank-idUKL2689882520080226> (26-05-2014).

en zijn familie een tijd als 'slecht' bestempeld. Maar dit verandert wanneer duidelijk wordt dat ze écht niet wisten dat er een Joods gezin in het appartement had gewoond dat was gedeporteerd. *Hotel Modern* is eigenlijk de enige toneelgroep die de daders ook daadwerkelijk in beeld brengt. De kampbewaarders zien er tegenover de weerloze gevangenen kwaadaardig uit, ook al zijn het maar poppetjes. Het in elkaar slaan van een van de gevangenen en het feestvieren terwijl de gevangenen creperen, versterken dit gevoel.

Aan de hand van de toneelstukken over Anne Frank is te zien hoeveel er kan veranderen in een relatief korte periode van ongeveer twintig jaar. De verhaallijn waarvoor is gekozen in *ANNE* laat bijvoorbeeld zien dat het anno 2014 geoorloofd is om verder te gaan dan wat er geschreven is, en dus vaststaat, in de dagboeken. De schrijvers laten hun eigen fantasie los op het verhaal en brengen Anne in beeld terwijl ze in een concentratiekamp zit. Ook zijn de schrijvers qua vorm weer terug bij de vorm waarvoor in de jaren vijftig werd gekozen, namelijk het toneelstuk als herinnering, ditmaal verteld door Anne zelf. Het lijkt er dus op dat de authenticiteit, die in 1995 nog zo belangrijk was voor schrijfster Mies Bouhuys, weer wat meer wordt losgelaten. Dat terwijl Durlacher, de schrijfster van het meest recente stuk, aangeeft dat zij het niet aandurfd en om gebeurtenissen te verzinnen. Ook laten de verschillende stukken zien hoezeer de techniek door de jaren heen ontwikkeld is. Er wordt in 2014 geen gebruik meer gemaakt van kartonnen schotten, maar van een groot decor en spectaculaire effecten waarbij het bijna lijkt alsof je zelf getuige bent van een bombardement op Amsterdam. Toch is misschien wel de belangrijkste conclusie die aan de hand van dit hoofdstuk getrokken kan worden, dat een onderwerp als de Holocaust weinig opsmuk nodig heeft om indrukwekkend te zijn. Toneelstukken als *Haar naam was Sarah*, die in feite niet meer dan een paar stoelen als decorstukken hebben, kunnen net zoveel indruk maken als een stuk als *ANNE*, terwijl hiervoor gebruik wordt gemaakt van verschillende decors die bijna op ware grootte zijn nagemaakt. Daarbij bewijst een voorstelling als *Kamp* dat er ook zonder een enkel woord en met geknutselde poppetjes een duidelijk en aangrijpend verhaal kan worden neergezet.

Hoofdstuk 5

Verwerken en herinneren in het Nederlandse theater

“Ik wil het niet nog eens zien! Ik wil het niet nog eens zien!” Het zijn de laatste woorden die Bas in het toneelstuk *Esther* (1994) uitspreekt. De inmiddels dementerende man heeft bijna zijn hele leven gezweven over het verleden en krijgt hier in zijn laatste jaren steeds meer last van. Het is het laatste thema dat behandeld wordt in dit onderzoek; de manier waarop mensen de oorlog herinneren en verwerken als onderwerp in het Nederlandse theater tussen 1990 en 2014. Eerst zal kort uiteengezet worden welke toneelstukken in de onderzoeksperiode de verwerking van de Tweede Wereldoorlog als thema hebben behandeld en daarna zullen vier voorstellingen geanalyseerd worden.

5.1. Algemeen

Er is in de Nederlandse herinneringscultuur lang niet altijd ruimte geweest voor de verhalen van mensen die de oorlog hebben beleefd. In de eerste vijftien jaar na de oorlog lag de nadruk zoals gezegd op de wederopbouw van het land. De aandacht ging voornamelijk uit naar het nationaal herdenken.¹⁹³ Pas aan het einde van de jaren zestig verandert dit beeld en komt er ruimte voor de ervaringen van individuen. Vooral voor de verhalen van slachtoffers.¹⁹⁴ Vanaf de jaren tachtig zijn deze individuele verhalen niet meer weg te denken uit historische televisieprogramma's en boeken.¹⁹⁵ Het thema van herinneren en verwerken in het Nederlandse theater sluit redelijk aan op de herinneringscultuur zoals deze hierboven beschreven wordt. Hoe mensen omgingen met hun herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en het verwerken daarvan was al vrij snel een onderwerp in het theater. In 1953 schreef Hella Haasse het toneelstuk *Bloch*, over de problemen in de tijd van de wederopbouw met het verzet in de oorlogsjaren als achtergrond.¹⁹⁶ Door de jaren heen verschijnen zo nu en dan vergelijkbare toneelstukken, maar in de jaren tachtig is de verwerking van de oorlog een thema dat met regelmaat terugkeert.¹⁹⁷

¹⁹³ Van Vree, 'Door het oog van de slachtoffers', 2.

¹⁹⁴ *Idem*, 3.

¹⁹⁵ *Idem*, 4.

¹⁹⁶ Schrijver onbekend, 'Bloch' vrijdag in première', *De Tijd*, 13 oktober 1953.

¹⁹⁷ In deze periode worden verschillende toneelstukken opgevoerd over oorlogsherinneringen, het concentratiekampsyndroom, schuldgevoelens en over het proces tegen Eichmann. Voorbeelden zijn:

De toneelstukken in de onderzoeksperiode die aansluiten bij het thema van dit hoofdstuk, lijken de aandacht voornamelijk te richten op de herinnering van de Joodse bevolkingsgroep. *Heldenplatz* (1991 en 1995), *De terugkeer van Potasch en Perlemoer* (1993), *Leedvermaak* (1995), *Rijgdraad* (1995) en *Het beloofde land* (2004) gaan bijvoorbeeld allemaal over hoe de herinnering aan de oorlog doorwerkt op de levens van mensen van Joodse afkomst. Zij hebben de oorlog overleefd en worstelen in een later stadium van het leven met de herinneringen aan deze periode. Slechts twee keer gaat de aandacht naar de verwerking van gebeurtenissen in de oorlog door een 'gewoon' Nederlands gezin. Dat gebeurt in de toneelstukken *Esther* (1994), van J. Bernlef, en *De Aanslag* (2011), geschreven door Léon van der Sanden. In de laatstgenoemde voorstelling is zelfs ruimte voor verschillende kanten van het verhaal. Zowel het verhaal van een verzetsman, als het verhaal van de zoon van een doodgeschoten NSB'er komt aan bod. Dit laatste sluit aan bij de verandering die in de afgelopen jaren heeft plaatsgevonden binnen de herinneringscultuur. Dit komt volgens historica Ismee Tames doordat nu er nog nauwelijks mensen leven die de oorlog als volwassene hebben meegemaakt. Hierdoor komt ruimte voor 'de kinderen' die hun verhaal doen en aandacht vragen voor hun perspectief. Dit geldt vandaag de dag ook voor kinderen van collaborateurs.¹⁹⁸

Ook in het kader van *Theater Na de Dam* worden voorstellingen opgevoerd die passen binnen het hoofdstuk van dit thema. Zo wordt in de toneelstukken *Ik ben er nog* (2012), *Bij anderen thuis* (2013) en *Aan die komen* (2013) onderzocht hoe het was om in de oorlog te leven en wat voor invloed dit heeft gehad op de rest van het leven van de personages. Een relatief nieuwe ontwikkeling lijkt de theaterwandeling. Hierbij gaat het niet zozeer over de verwerking van de oorlog door overlevenden van deze periode, maar juist om het herdenken van de oorlog door mensen die het niet hebben meegemaakt. Dit soort wandelingen, waarbij op verschillende plaatsen in een straat of stad wordt stilgestaan bij gebeurtenissen in de oorlog.¹⁹⁹

Om de vraag over op welke manier de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en de verwerking van deze herinneringen gerepresenteerd wordt in het Nederlandse theater te beantwoorden, is de keuze gemaakt om de volgende vier

De kwekeling (1980), *Leedvermaak* (1982), *Een Sneeuw* (1983), *De derde* (1983), *Zomer* (1984), *Jubileum* (1984), *Broeder Eichmann* (1984) en *Spoken in de kast* (1989).

¹⁹⁸Tames, *Besmette jeugd. De kinderen van NSB'ers na de oorlog*, 2.

¹⁹⁹ Voorbeelden van dergelijke wandelingen: schrijver onbekend, 'De Plataan': <http://www.theaternadedam.nl/voorstelling/de-plataan/> (30-06-2014). En: schrijver onbekend, 'Hier was het!': <http://www.theaternadedam.nl/voorstelling/hier-was-het/> (30-06-2014).

theaterstukken te analyseren: *Heldenplatz* (opgevoerd in 1991 en 1995), *Esther* (1994), *Leedvermaak* (1995) en *De Aanslag* (2011). De volledige analyses van de toneelstukken zijn als bijlage toegevoegd. Er is gekozen voor deze vier voorstellingen om een aantal redenen. De drie toneelstukken van voor 1995 zijn de voorstellingen waarin aspecten van herinneren en verwerking het beste naar voren komen. *De Aanslag* is na de periode waarin het relatief rustig blijft rondom het thema een van de eerste voorstellingen waarin opnieuw iemand worstelt met zijn verleden. Daarbij laat het toneelstuk niet alleen de herinneringen van een slachtoffer zien, maar ditmaal ook van verschillende andere kanten. En de laatste reden voor deze selectie is dat gewoonweg niet van alle theaterstukken videobeelden en/of scripts aanwezig zijn om te analyseren.

5.2. Heldenplatz

De eerste voorstelling die geanalyseerd is in het kader van dit thema is *Heldenplatz*. Dit was het laatste toneelstuk dat werd geschreven door Thomas Bernhard en werd voor het eerst gespeeld in Nederland door het *Nationale Toneel* in 1991 en voor een tweede keer in 1995 door Maatschappij Discordia.²⁰⁰ Het verhaal speelt zich af in maart 1988. Het eerste en het derde bedrijf vinden plaats in de woning van professor Schuster, het tweede bedrijf in de Volksgarten in Wenen. De hoofdpersoon van het stuk, professor Josef Schuster, komt zelf niet in beeld omdat hij zojuist zelfmoord heeft gepleegd. Schuster moest in 1938 als Joodse jongen met zijn familie vluchten en keerde in 1960 pas weer terug naar Wenen. Hij kon niet meer leven met het idee dat de mensen sinds 1938 maar weinig veranderd waren. Andere belangrijke personen zijn Robert Schuster, de broer van de overleden professor, dochters Anna en Olga, weduwe Hedwig en mevrouw Zittel, de huishoudster.

Leven met een trauma

In de eerste scène zijn mevrouw Zittel en Herta, het dienstmeisje, spullen aan het opruimen. Ze strijken overhemden van de overleden professor en poetsen zijn schoenen. De huishoudster praat erg minderwaardig over het dienstmeisje, alsof ze niets zou kunnen. Herta kijkt continu door het raam naar buiten, mevrouw Zittel ergert zich aan dit gedrag. Het helpt volgens haar niet om telkens naar de plek te

²⁰⁰ Zie volledig theateroverzicht.

kijken waar Josef Schuster uit het raam is gesprongen. Herta was de eerste die de professor zag nadat hij zelfmoord had gepleegd. De kamer waar de twee vrouwen staan op te ruimen, is bezaaid met koffers. Het plan was dat de professor met zijn vrouw zou gaan verhuizen naar Oxford, omdat Hedwig de hele dag door de geluiden van de Heldenplatz zou horen. Het plein is de plek waar Hitler in 1938 een speech hield over de aansluiting van Oostenrijk bij Duitsland en tevens de plek waar het huis van de professor staat.

In de tweede scène worden nieuwe karakters geïntroduceerd. De begrafenis van de professor heeft zojuist plaatsgevonden en zijn dochters lopen naar huis. Ze praten over wat er nu moet gebeuren met het huis in Oxford en over de angst die hun vader had voor de stad Wenen. Volgens de twee vrouwen wemelt het van de nazi's in de stad. "De situatie is vandaag toch echt zoals die in achtendertig was", zegt Anna. Hun vader dacht er net zo over, hij zou gezegd hebben dat negentig procent van zijn collega's nazi is. Daarna praten ze over hoe vader verschilde van zijn broer Robert. "In de Musikverein maakt het hem ook helemaal niets uit dat er tijdens de concerten alleen maar nazi's zitten. Oom Robert kan naar Beethoven luisteren zonder aan de *Reichsparteitag* in Nürnberg te denken. Dat kon vader nou net niet." Aldus Anna. Maar ook oom Robert heeft het idee dat de Jodenhaat terug is in Wenen. "Voor achtendertig waren de Weners aan de Joden gewend geraakt, maar nu na de oorlog wennen ze niet meer aan de Joden. Zij zullen nooit meer aan de Joden wennen."

In de derde scène zitten Olga, Anna en Robert Schuster aan de eettafel in het huis van de overleden professor. Ook meneer Landauer en professor Liebig, een collega van Josef Schuster, en zijn vrouw zijn aangeschoven. Ze wachten nog op een aantal andere gasten. Er wordt gepraat over de mentaliteit van de Oostenrijkers. Dan verandert het gespreksonderwerp naar de weduwe. "Zij hoort al maanden weer op tamelijk beangstigende wijze de massa's op de Heldenplatz schreeuwen. U weet wel 15 maart, Hitler arriveert op de Heldenplatz." Olga geeft aan dat ze die aanvallen in Neuhaus niet heeft, de plek waar Hedwig volgens haar naartoe zal verhuizen. Wanneer ook mevrouw de Professor, zoals de weduwe ook wel wordt genoemd, met haar zoon Lukas is aangeschoven, kunnen de gasten beginnen aan de soep. Gedurende dit diner zwelt er langzaam geluid op. Het is het geschreeuw van de massa mensen bij de aankomst van Hitler op de Heldenplatz. Alleen mevrouw Schuster lijkt het geluid te horen, samen met het publiek. Ze zit verstijfd op haar

stoel. De andere gasten praten ongestoord nog wat door. Robert Schuster zegt dat het een slechte keuze is geweest van zijn broer om terug te keren naar Wenen. Op dat moment valt mevrouw Schuster met haar hoofd voorover op tafel. Het geluid stopt.

Met de dood van Josef Schuster en zijn vrouw Hedwig, en dan vooral de manier waarop ze sterven, zou Bernhard hebben willen verwijzen naar de gewillige aanvaarding van het Oostenrijkse volk van de Anschluss in 1938 en de actieve rol in de vernietiging van de Joden in het land.²⁰¹ Volgens de recensent van *De Telegraaf* zat er nog een dergelijk symbool verstopt in het toneelstuk. Mevrouw Zittel, de huishoudster van professor Schuster die alles voor hem over had en daar nooit veel voor heeft teruggekregen, zou eveneens staan voor de slaafsheid en de mentaliteit van het Oostenrijkse volk.²⁰²

5.4. Esther

Het derde toneelstuk waar de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in centraal staat, is het stuk *Esther* dat geschreven is door J. Bernlef. Op 21 oktober 1994 speelde toneelgroep het *MUZtheater*, inmiddels opgeheven, het stuk voor het eerst. Bernlef schreef het verhaal speciaal voor de theatergroep uit Zaandam.²⁰³ Als notitie schreef de auteur aan het begin van het script dat het stuk was geschreven als terugblik van Kim op gebeurtenissen van ongeveer vijftwintig jaar geleden. Andere karakters waren Bas, de grootvader van Kim, Dolf en Antje, de ouders van Kim, en John, haar vriend. Alle karakters zijn tijdens de voorstelling te vinden op het speelvlak.

Muziek de rode draad

Esther begint met een scène waarin Kim het speelvlak opkomt met een bos bloemen. Ze legt de bloemen neer naast het graf van Bas, haar grootvader. Op het graf ligt een trompet. Er wordt verder geen datum genoemd, maar het is wel duidelijk dat de volgende scènes zich vijftwintig jaar eerder afspelen. Bas speelt een centrale rol in het stuk. Hij is na de dood van zijn vrouw in huis gehaald door zijn zoon Dolf en diens vrouw Antje. Bas is verward en heeft het regelmatig over ene

²⁰¹ Jeanette R. Malkin, 'Thomas Bernhard, Jews, Heldenplatz', in Claude Schuhmacher, *Staging the Holocaust: the Shoah in Drama and Performance* (Cambridge 1998) 282.

²⁰² Peter Liefhebber, 'Explosie in Wenen, plofje in Den Haag', *De Telegraaf*, 4 oktober 1991.

²⁰³ Schrijver onbekend, 'Esther': <http://www.muz.nu/esther> (16-04-2014).

Esther, ook wanneer zijn kleindochter Kim langskomt met haar vriend John. Bas herkent zijn kleindochter niet wanneer ze binnenkomt en zegt: "Hoe oud zou ze nu geweest zijn? Een volwassen vrouw. Getrouwde kinderen misschien." Even later begint hij opnieuw tegen Kim over deze mysterieuze dame. "Weet je nog? Als Netty de deur uit was. Dat we de meubels aan de kant schoven en dan zo door de huiskamer zwierden, jij en ik. Midden in de oorlog. Alsof ik je nog redden kon, Esther." De avond van het bezoek is er een voetbalwedstrijd op de televisie: Nederland tegen Duitsland. De hele familie kijkt naar de wedstrijd. De naam 'Esther' blijft een rode draad in het verhaal. Dolf ontkent dat hij weet over wie zijn vader het heeft. Het houdt de hele familie bezig, ook de gast John. Want wat deed de opa van Kim eigenlijk in de oorlog? En wat deed die Esther bij hem thuis? Kim antwoordt: "Ik heb hem wel eens naar de oorlog gevraagd. Maar daar wilde hij nooit over praten. Gebeurd is gebeurd, zei hij dan."

Tegen het einde van het stuk wordt eindelijk bekend wie dan toch die Esther is waar Bas steeds over mijmert. Kim en John denken dat het een dienstmeisje was en Dolf beweert dat Esther de vriendin was van zijn vader. De familieleden blijven gissen naar wie die vrouw was, tot Bas vertelt over een bezoek. "Ze had een koffertje bij zich, een klein kartonnen koffertje. Op de hoeken helemaal doorgesleten." Hij vroeg Esther wat ze nodig had. Aan geld kon hij haar wel helpen. Ze vertelde dat het niet om geld ging. Iedereen was weg, opgehaald. Zij was toevallig bij een vriendin toen het gebeurde. Bas kreeg door waar ze voor kwam, maar weigerde. "Bij ons werken is één ding. Maar dit. Je weet hoe het is, Esther. Er wordt overal op je gelet. Niemand is te vertrouwen. Ik begrijp eigenlijk niet hoe je zoiets durft te vragen. Als ik gesnapt word. Ik moet aan mijn gezin denken. Aan Netty. Aan Dolf. U moet mij helpen. U bent de enige die mij helpen kan. Dat zei ze, steeds maar weer. Steeds maar weer. Eruit, zei ik. Daar is het gat van de deur. En ze pakte haar koffertje. Nu gaat ze de hoek om. Ik wil het niet nog eens zien! Ik wil het niet nog eens zien!"

Het decor van het stuk was niet heel uitgesproken en had geen echte toegevoegde waarde. Zo is in het script bijvoorbeeld te lezen dat de acteurs zich verzamelen rondom een denkbeeldige televisie. Muziek en geluiden spelen een belangrijkere rol in het verhaal. Wanneer er muziek speelt, wordt er vaak ook een trompetsolo in verwerkt, het instrument dat Bas bijna zijn hele leven speelde. In de meeste gevallen is de muziek een aankondiging van een conversatie over de oorlog. Dit begint al tijdens de tweede scène. Bas luistert naar muziek en hij praat tegen

zichzelf over de band waar hij in speelde, *The Swinging Nightingales*. Er volgt een trompetsolo en zijn eigen muziekvoorkeur komt ter sprake, hij hield van jazz op zijn tijd. “Tot kort na veertig. Toen werd dat verboden. Negermuziek hé.” Hij gaat verder en neuriet *Alle Menschen werden Brüder*, een zin uit Beethovens *Ode an die Freude*. Dat inmiddels dienst doet als het Europese volkslied.²⁰⁴ “Maar ondertussen wel het muzikaalste volk van de wereld uitmoorden. En de zigeuners niet te vergeten. Ook nooit meer teruggezien.” Naarmate het stuk vordert, komt het onderwerp Esther steeds vaker ter sprake in deze gesprekken.

Gedurende het toneelstuk speelt een voetbalwedstrijd op de achtergrond. Het is niet zomaar een wedstrijd, maar Nederland – Duitsland. Iedereen kijkt naar de wedstrijd. Antje hecht niet veel waarde aan de tegenstander, maar haar man denkt daar anders over. “Waar is je historisch besef? Eindelijk is het zover. Het is wat hoor, vijf jaar gebukt onder dat moffenjuk.” Hoewel de wedstrijd geen hoofdlijn is gedurende het stuk, wordt de uitslag nog wel genoemd. Duitsland verliest, net als uiteindelijk gebeurde in de oorlog. Bernlef lijkt met het stuk duidelijk te willen maken dat keuzes die je in de oorlog hebt gemaakt je een heel leven blijven achtervolgen. Dat doet hij aan de hand van de verwarde grootvader. Hij haalt het verleden door elkaar met het heden en loopt na jaren nog steeds rond met een schuldgevoel. Hij heeft er nooit met iemand over kunnen en willen praten. Ook wordt de nadruk gelegd op het gegeven dat het niet zo makkelijk is om te zeggen wie goed is en wie fout. Dit blijkt wel uit het laatste gesprek dat wordt gevoerd. Antje praat met Dolf over wat Bas zojuist heeft opgebiecht, hij wist dus al die tijd waar zijn vader het over had. “Hij beschouwde Esther bijna als zijn eigen dochter. Toen brak de oorlog uit. Hij dacht dat die aan onze deur voorbij zou gaan. Zoals er zoveel dachten toen. Als je je maar gedeisd hield.”

5.5. Leedvermaak

Het toneelstuk *Leedvermaak* van Judith Herzberg werd voor het eerst gespeeld door Toneelgroep Baal in 1982, maar opnieuw opgevoerd door theatergroep Amai in 1995. In 1989 kwam ook al een film uit op basis van het verhaal.²⁰⁵ Het stuk speelt zich af tijdens een bruiloftsfeest in 1972 in het huis van Ada en Simon, twee van de

²⁰⁴ Schrijver onbekend, ‘De Europese hymne’: http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/anthem/index_nl.htm (28-04-2014).

²⁰⁵ Schrijver onbekend, ‘Leedvermaak’ krijgt vervolg, *Het Parool*, 23 november 1993.

hoofdpersonen. Alle gasten op dit feest hebben op de een of andere manier te maken gehad met de Tweede Wereldoorlog. In het stuk van Herzberg spelen veertien karakters een rol, maar een aantal zijn net wat belangrijker. Lea (1941) is de bruid en gaat trouwen met Nico (1940). Simon (1917) en Ada (1918) zijn de ouders van Lea. Zwart (1918) is de vader van Nico en is getrouwd met Duifje (1928). Andere bezoekers van de bruiloft zijn Alexander (1937), de eerste man van Lea, Dory (1937), de eerste vrouw van Nico, Riet (1920), de oorlogsmoeder van Lea, Hans, een vriend van Nico, en Pien. Het decor van *Leedvermaak* was een kleinere kamer die hoort bij de kamer waar het bruiloftsfeest plaatsvindt. De gasten komen in deze kamer bij elkaar voor een kort praatje of juist om zich even af te zonderen. Bij de opvoering van *Amai* in 1995 speelde de ruimte een grote rol. De groep speelde in een oude textielfabriek in Geldrop waarvan de ruimtes waren ingericht als grote, lege feestzalen.²⁰⁶ Er stond een grote bruidstaart in de hal en het publiek moest plaatsnemen rondom het speelveld waarop een eetzaal was gesitueerd.²⁰⁷ De toeschouwer was dus als het ware gast op de bruiloft.

Door de oorlog verbonden

De gesprekken die tijdens het toneelstuk gevoerd worden, gaan over dagelijkse, vrij triviale dingen zoals de bloemen van de bruid. Maar voornamelijk gaan de gesprekken over de Tweede Wereldoorlog. Zwart, de vader van de bruidegom, praat bijvoorbeeld continu over zijn eerste vrouw. Lise, zoals zijn vrouw heette, is tijdens de oorlog omgekomen in een kamp samen met hun oudste zoon. Nico, hun jongste zoon, heeft tijdens de oorlog ergens ‘in de kost’ gezeten en accepteert de tweede vrouw van zijn vader niet. Zwart is echter niet de enige die met zijn verleden op het feest rondloopt. Ada, de moeder van Lea, wil zichzelf laten opnemen om met professionals over haar problemen te praten. Ze lijdt aan het kampsyndroom. Over haar man zegt ze: “Vanaf het moment dat we hier waren heeft hij er niet meer over gepraat. We gaan nu bouwen zei hij. Met mij is dat anders. Ik moest kiezen tussen twee soorten spijt.” Zij en haar man Simon moesten hun dochter tijdens de oorlog onderbrengen bij pleegouders Riet en Beer. Zelf hebben ze Auschwitz overleefd. Ook Riet, de tijdelijke pleegmoeder van Lea, is op de bruiloft. Ze vertelt haar pleegdochter over hoe zij en haar man in spanning zaten na de oorlog over of de

²⁰⁶ Marian Buijs, ‘Leedvermaak schrijnt weer, nu in Geldrop, *De Volkskrant*, 20 maart 1995.

²⁰⁷ *Ibidem*.

ouders van Lea nog ooit terug zouden komen. Toen dit het geval was en ze weer in staat waren om voor hun eigen dochter te zorgen, maakte Beer zijn reispapieren op orde. “Ik wist daar toen niets van. Maar achteraf kan ik het wel begrijpen. Al die jaren had hij vanwege jou met een pistool onder zijn kussen geslapen”, verklaart Riet. De relatie tussen haar en de biologische moeder van Lea blijkt nog altijd niet opperbest te zijn. Toch zegt Ada de vrouw die hun dochter heeft opgevangen nog steeds dankbaar te zijn, al is het wat dubbel. “Zonder jouw vriendelijkheid leefden we nu niet meer. Maar zonder de moordzucht van weer anderen hadden we jouw vriendelijkheid niet nodig gehad en ook niet jouw moed, om in leven te blijven.” Uiteindelijk blijkt dat Riet stiekem had gehoopt dat ze niet terug waren gekomen. “Waarom moesten deze, bij al die mensen die zijn omgekomen, juist blijven leven? Liesje was al op me gaan lijken. Dat is uw dochter, zeiden ze. Liesje heeft geluk gehad.”

Het is duidelijk dat herinneringen aan de oorlog de verhaallijn van dit toneelstuk bepalen. Bijna alle gasten zijn door de Tweede Wereldoorlog met elkaar verbonden en hebben ruim vijfentwintig jaar na het einde van de bezetting in Nederland nog steeds last van hun verleden. Maar de herinneringen van degenen die de oorlog overleefd hebben, zijn niet de enige herinneringen die belangrijk zijn in het stuk. Het ging Herzberg ook om hoe herinneringen aan de oorlog doorwerken in de nieuwere generaties. En met die nieuwere generaties doelde ze op de kinderen van de mensen die in een kamp hadden gezeten. Zo vraagt Dory aan Simon of hij haar vader, die net als hem in de textiel zat, misschien gekend heeft en zegt Lea tegen haar vader dat ze haar mee hadden moeten nemen naar het kamp.

Een opvallend detail is dat Judith Herzberg, de schrijfster van het stuk, zelf ook van Joodse afkomst is en tijdens de oorlog heeft moeten onderduiken terwijl haar ouders naar Bergen-Belsen moesten.²⁰⁸ Ze vertelt in de documentaire *Bijna nooit, Judith Herzberg* hoe ze in die periode telkens weer van naam veranderde zodat het geloofwaardig was dat ze tijdens het onderduiken bij de familie hoorde waar ze opgevangen werd.²⁰⁹ Vergelijkbare situaties zijn verwerkt in het stuk. Zo worden er zo nu en dan regels opgenoemd die belangrijk waren voor mensen die hun kind achter moesten laten bij anderen tijdens de oorlog. Het kind kreeg bijvoorbeeld een andere naam en er moest een nieuwe levensgeschiedenis bedacht worden.

²⁰⁸ Saskia van Schaik, ‘Het Uur van de Wolf: Bijna nooit, Judith Herzberg’, *VPRO*, 30 september 2007.

²⁰⁹ *Ibidem*.

5.6. De Aanslag

In 2011 maakt Bos Theaterproducties een toneelstuk van de roman *De Aanslag* (1982) van Harry Mulisch. Eerder, in 1986, werd het verhaal ook al verfilmd. Op 27 januari 2011 ging de voorstelling onder dezelfde naam in première in Haarlem, de stad waar het verhaal voor een groot deel ook plaatsvindt.²¹⁰ Het toneelstuk gaat over Anton Steenwijk. Hij kijkt op een latere leeftijd terug op zijn leven. Als een soort droom beleeft hij het verleden opnieuw. De rol van Anton wordt dan ook gespeeld door één acteur, namelijk Victor Löw. Léon van der Sanden, die het script schreef, licht in *NRC Handelsblad* de structuur van het stuk toe. „De Aanslag gaat over iemand die in zijn verleden iets vreselijks heeft meegemaakt, daarna denkt 'het verleden is het verleden, daar hoef je nooit meer aan te denken', maar in de loop van zijn leven toch steeds wordt overvallen door kraterinslagen en explosies, waardoor hij langzamerhand naar dat verleden wordt teruggezogen. Tot aan het einde alle puzzelstukjes op hun plek vallen en hij is bevrijd.”²¹¹

Reis door het verleden

Toen Anton twaalf was, woonde hij samen met zijn ouders en broer Peter in Haarlem. Het is 1945, de oorlog kon niet lang meer duren. Anton zit met zijn familie in de woonkamer, ze spelen een spelletje *Mens Erger Je Niet*, wanneer ze opeens gewerschoten horen. Peter kijkt uit het raam en ziet dat er iemand is neergeschoten. Hij rent naar buiten, in dit geval het podium af, om te kijken wie het is. Het gaat om Fake Ploeg. “De grootste moordenaar en verrader van heel Haarlem.” Wanneer Peter weer binnen is, ziet Anton echter dat meneer Korteweg, de buurman, samen met zijn dochter Karin het lijk versleept. Ze leggen hem recht voor de deur van de familie Steenwijk neer. Peter rent naar buiten, maar het duurt niet lang voor de familie een schot horen en hondengeblaf. Dan stapt er opeens een SD-er binnen, hij wil papieren zien. Uiteindelijk neemt hij vader en moeder mee. Pas in de tweede scène wordt duidelijk wat er gebeurd is. Anton zit in de cel met een onbekende vrouw en zij vraagt hem waarom hij daar zit. Hij vertelt dat zijn huis in brand is gestoken en dat hij niet weet waar zijn ouders en broer zijn. De vrouw troost hem. Uiteindelijk wordt Anton naar zijn oom en tante gebracht. Daar krijgt hij later te horen dat zijn ouders diezelfde avond nog zijn gefusilleerd, samen met 27 andere

²¹⁰ Vincent Kouters, ‘De aanslag’ leent zich prachtig voor toneel’, *De Volkskrant*, 29 januari 2011.

²¹¹ Herien Wensink, ‘Het was het andere huis’, *NRC Handelsblad*, 28 januari 2011.

gijzelaars. Dat Peter is doodgeschoten hoort hij pas veel later.

De gebeurtenissen van die beruchte avond in 1945 blijven een rode draad in het leven van Anton. Zo gaat hij zeven jaar nadien voor het eerst terug naar Haarlem en komt hij in 1956, wanneer hij inmiddels op kamers zit en studeert, de zoon van Fake Ploeg tegen in Amsterdam tijdens een demonstratie. Ze krijgen een meningsverschil. Fake, de jongen heeft dezelfde naam als zijn vader, is van mening dat zijn vader niet fout was. Zijn vader deed gewoon zijn plicht wanneer hij Joden ophaalde. “Toen jouw huis in de fik ging, kregen wij het bericht dat onze vader dood was. Heb jij daar wel eens aan gedacht? Nou? Ik wel aan wat jou is overkomen. Maar jij ook aan mij?”

In de volgende scène is het 1966. Op een begrafenis komt Anton Cor Takes tegen. Takes zat in het verzet en was betrokken bij de moordaanslag op Fake Ploeg. Hij was die avond niet alleen, zijn vriendin Truus Coster was bij hem. Anton krijgt zijn kaartje zodat hij Takes later nog eens op zou kunnen zoeken. Dit gebeurt in de zevende scène. Anton bekijkt een foto van Truus. Takes vraagt hem of zij de vrouw is die bij hem in de cel zat in 1945. Het moet haast wel, denkt Anton. Hij weet alleen niet meer wat ze tegen hem verteld heeft. Takes heeft het pistool van Truus in zijn hand. “Ik kan niet meer”, zegt hij en hij verlaat de kamer. Een pistoolschot volgt. De laatste keer dat Anton oog in oog staat met zijn verleden is in 1981. Zijn vrouw Saskia en zoon Peter willen meelopen in een vredesdemonstratie. Hij wil niet, maar wordt overgehaald. Tijdens die demonstratie komt hij een vrouw tegen. “Tonny? Ken je me nog?” Het is Karin Korteweg, zijn buurmeisje toen hij nog in Haarlem woonde. Ze praten over wat ze nu doen en waar ze wonen, maar Anton heeft geen zin in zo’n praatje. Hij vraagt wat er die avond precies gebeurd is. Ze vertelt dat Peter uiteindelijk doodgeschoten werd door de Duitsers en dat zij en haar vader kort na de oorlog naar Nieuw-Zeeland zijn verhuisd. Haar vader pleegde in 1948 zelfmoord. Dan vraagt Anton waarom ze het lijk naar hun huis sleepten en niet naar het huis van Aarts, de burens aan de andere kant. “Mijn vader zei: daar zitten Joden!” Dit was het laatste puzzelstukje dat op zijn plaats moest vallen.

Net als bij de andere toneelstukken die voor dit thema geanalyseerd zijn, is het decor waarin het *De Aanslag* gespeeld wordt niet heel uitbundig en aanwezig. Op het podium staan een tafel en wat stoelen en aan de achterwand hangt een videoscherm. Niet in zijn geheel, maar in lange stroken. Zo nu en dan worden hier videobeelden op getoond. Wanneer Anton het bijvoorbeeld heeft over zijn huis dat in

brand werd gestoken, wordt er vuur getoond en wanneer hij met zijn gezin op het strand is, ziet het publiek water. De fiets, die gedurende de voorstelling op het podium ligt, heeft qua decor de belangrijkste rol. Deze herinnert namelijk continu aan de aanslag op Fake Ploeg. Net als de gebeurtenissen in het leven van Anton hem steeds aan die ene avond doen denken. Dat is waarschijnlijk ook het grootste verschil met het boek en de film. Het toneelstuk is in zijn geheel gebaseerd op een herinnering terwijl de andere twee chronologisch door de tijd heen gaan. Een ander aspect met vergelijkbare functie als die van de fiets is de rol van Truus Coster. Ondanks het feit dat duidelijk wordt dat Truus na de tweede scène niet meer in leven is, duikt ze in een aantal volgende scènes toch nog op. Niet alleen als onderdeel van zijn herinneringen, maar ook fysiek op het podium. Wanneer Anton uiteindelijk een vrouw heeft, Saskia, wordt deze gespeeld door dezelfde actrice. Door zijn vrouw wordt hij telkens weer herinnerd aan die ene avond.

5.7. Conclusies

De herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en de verwerking van deze herinneringen zijn niet onbesproken gebleven in het Nederlandse theater. Aan de hand van de geanalyseerde toneelstukken is geprobeerd een antwoord te krijgen op de vraag op welke manier dit thema belicht is op de planken tussen 1990 en 2014. De auteurs van de stukken lijken allemaal hetzelfde doel te hebben gehad, namelijk laten zien dat het verwerken van de oorlog een bijna onmogelijke opgave is. In alle vier de stukken worstelen de hoofdpersonen jaren na het einde van de oorlog nog steeds met hun verleden. In sommige gevallen wordt dit hen zelfs fataal, zoals Thomas Bernhard liet zien met zijn *Heldenplatz*.

Uiteindelijk komen er herinneringen van uiteenlopende mensen aan bod binnen dit thema. In feite komen alle voorgaande thema's uit deze thesis opnieuw aan bod in dit hoofdstuk. Hoewel het in de periode van 1990 tot 1995 lijkt alsof alleen de omgang van Joodse mensen met hun verleden interessant is voor het theater, blijkt in 2011 zowel de verzetsman, als de zoon van een doodgeschoten NSB'er de ruimte te krijgen om zijn verhaal te doen in de uitvoering van *De Aanslag*. Het toneelstuk liet zien dat er verschillende kanten aan een verhaal zitten en dat ook de nabestaanden van iemand die 'fout' was in de oorlog kunnen lijden onder het verleden. Dit wordt pijnlijk duidelijk in de vierde scène, wanneer Fake en Anton een meningsverschil krijgen over de vader van Fake. "Toen jouw huis in de fik ging,

kregen wij het bericht dat onze vader dood was. Heb jij daar wel eens aan gedacht? Nou? Ik wel aan wat jou is overkomen. Maar jij ook aan mij?” Je krijgt in het toneelstuk zelfs bijna meer sympathie voor de zoon van de foute politieman dan voor de verzetsman Cor Takes. Dat er ruimte is voor dit soort verhalen wil niet zeggen dat er jaarlijks een toneelstuk is dat gaat over de herinneringen van of aan iemand die ‘fout’ is geweest in de oorlog. Wel is er, met name in het kader van *Theater Na de Dam*, een toename van toneelstukken waarin onderzoek wordt gedaan naar het verleden van een ‘foute’ familie.

Opnieuw is niet alleen de inhoud van de theaterstukken van belang. Wat opvalt is dat drie van de vier geanalyseerde toneelstukken niet echt gebruik lijken te maken van uitbundige decors. Wel dragen decorstukken in de meeste gevallen, hoe summier ook, bij aan de sfeer die hoort bij het verhaal. Zo stonden de koffers die over het podium verspreid lagen tijdens de opvoering van *Heldenplatz* in 1991 symbool voor de mensen die zich nergens veilig konden voelen en dus altijd onderweg waren. Voor de Schusters was de dood de enige manier om de herinneringen aan de oorlog te stoppen. Zij hebben zich na hun vlucht uit Oostenrijk nooit meer ergens welkom kunnen voelen. En in *De Aanslag* staat de fiets voor de herinneringen die telkens weer terugkomen. Er is voor Anton geen ontkomen aan, hoe graag hij dat ook zou willen. De uitzondering op deze regel was het toneelstuk *Esther*. De symboliek is in deze voorstelling vooral te vinden in het verhaal. De gedachte aan Esther laat Bas telkens weer het verleden opnieuw beleven. Er stonden enkel wat stoelen op het podium. De televisie waarop de hoofdpersonen naar de voetbalwedstrijd tussen Nederland en Duitsland keken, was niet eens fysiek aanwezig op het decor. Wel speelt de trompet een belangrijke rol in het stuk, evenals de muziek.

6. Conclusie

De ophef die dit jaar ontstond rondom het nieuwe theaterstuk *ANNE* en commotie rondom het plan van de *Evangelische Omroep* om het verhaal van Anne Frank op te voeren als een musical in de straten van Amsterdam en deze live uit te zenden op televisie en radio, laat zien hoe voorzichtig er om wordt gegaan met de erfenis van de Tweede Wereldoorlog. Zoals Madelon de Keizer schreef in *Een open zenuw* ligt de oorlog nog steeds gevoelig, ook al is deze inmiddels al bijna zeventig jaar geleden tot een einde gekomen.

Het doel van deze thesis was het onderzoeken van de manier waarop de Tweede Wereldoorlog wordt verbeeld in het Nederlandse theater in de periode van 1990 tot en met 2014. Hierbij werd niet alleen gekeken naar de verhaallijnen die zijn verschenen als toneelstuk en/of musical, maar ook naar de gebruikte decors, symboliek en effecten. Het was de bedoeling dat er op deze manier een wat minder gefragmenteerd beeld zou komen van de oorlog als onderwerp in het theater. Op dit moment is er nog geen volledig beeld van deze representaties, eerdere onderzoeken richtten zich voornamelijk op bepaalde aspecten van de oorlog en bovendien worden dit soort onderzoeken meestal in het buitenland gedaan.

Het tweede doel van dit onderzoek was bekijken of er in de voorstellingen een bepaalde ontwikkeling te bespeuren is omtrent de behandeling van verschillende thema's die aansluiten op de Tweede Wereldoorlog. Op deze manier kon bekeken worden of de manier waarop theatervoorstellingen de oorlog behandelden, aansloot op de lijn die de Nederlandse herinneringscultuur volgde. Het volledige theateroverzicht was hiervoor groot belang, aangezien het onmogelijk was om alle voorstellingen waarin de oorlog een rol speelde te onderzoeken.

In dit afsluitende hoofdstuk formuleer ik het antwoord op de hoofdvraag van deze thesis: *Op welke manier wordt de Tweede Wereldoorlog tussen 1990 en nu verbeeld in het Nederlandse theater?* Nadat ik mijn belangrijkste bevindingen heb geformuleerd, zal ik een korte aanbeveling doen voor verder onderzoek.

Bevindingen

Allereerst werden er in het Nederlandse theater in de periode 1990 – 2014 ruim

negentig toneelstukken en musicals opgevoerd met als onderwerp de Tweede Wereldoorlog. Deze voorstellingen behandelden een breed scala aan thema's die aansluiten bij de oorlog. Ze gingen over het verzet, keuzes en dilemma's, schuld, collaboratie, verraad, nazisme, slachtofferschap, de Holocaust, de wederopbouw, erfenissen van de oorlog en de omgang en verwerking van oorlogsherinneringen. Vaak gaan toneelstukken niet over één enkel onderwerp, maar zit er ook overlap tussen verschillende thema's. Daardoor is het lastig om één populair thema in de onderzoeksperiode aan te wijzen. Daarbij is er niet alleen een veelvoud aan thema's te vinden, maar ook een veelvoud van verschijningsvormen. Er was solo-theater, poppentheater, 'normale' toneelvoorstellingen, musicals, komische voorstellingen, experimenteel theater en sinds kort zijn er ook theaterwandelingen. Bijna al deze vormen zijn voorbij gekomen in de analyses van theaterstukken, die gekozen waren op basis van de vier meest voorkomende thema's in het Nederlandse theater: het verzet, collaboratie en nazisme, de Holocaust en de omgang met en verwerking van herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog.

Herinneringscultuur

Qua onderwerpen die besproken worden in toneelstukken volgt het Nederlands theater ongeveer dezelfde lijn als de herinneringscultuur heeft gedaan. Kanttekening is hier wel dat in deze thesis niet alleen Nederlandse producties zijn onderzocht, maar ook naar het Nederlands vertaalde en bewerkte producties.

Het verzet was niet alleen een belangrijk onderdeel in de Nederlandse herinneringscultuur direct na de oorlog, maar het was ook het thema van het eerste theaterstuk dat na de bevrijding werd opgevoerd. In de periode die volgt verschijnen verschillende stukken waarin het verzet een grote rol speelt. Ook in de onderzoeksperiode werden toneelstukken gespeeld met het verzet als onderwerp. De stukken gaan nu echter niet meer alleen over de overwinning van het Nederlandse volk op de Duitse bezetter en de heroïek van het verzet, maar onderzoeken ook of bij het verzet gaan wel zo'n heldhaftige daad was. De makers van *Hannie Schaft* zetten zelfs vraagtekens bij de motivatie van Hannie om bij het verzet te gaan. Een keuze die volgens sommige toeschouwers iets te ver ging.

Het thema 'collaboratie en het nazisme', oftewel het maken van 'foute' keuzes, komt na de jaren zestig in toenemende mate als onderwerp voor in het Nederlandse theater. Ook in de onderzoeksperiode zijn deze onderwerpen te vinden, maar ze

lijken wel aan populariteit te hebben ingeboet. Het kwaad wordt in de meeste stukken verbeeld door absurde ideeën of overdrijvingen, dit gebeurt met name in de stukken die specifiek over het nazisme gaan. Zo zijn de personages in *De jeugd van Hitler* wit geschminkt en trekt de hoofdpersoon in *Voor het pensioen* zijn eigen zus een gevangenisuniform uit een concentratiekamp aan. En niet alleen gebeurt dit in de theaterstukken die bij dit thema horen, maar ook in bijvoorbeeld *Soldaat van Oranje* worden de personages die ervoor kiezen samen te werken met de Duitsers in zekere mate wat aangedikt. Zo wordt de vriendin van Anton, die net als haar vriend bij de NSB gaat, neergezet als een vrouw die zonder nadenken haar vriend volgt, enkel en alleen omdat hij er zo aantrekkelijk uitziet in een uniform. Een ander opvallend punt binnen dit thema is dat de aandacht in de loop van de onderzoeksperiode vooral wordt gericht op hoe mensen tot een bepaalde keuze zijn gekomen. Deze onderzoekende houding zorgt in bijvoorbeeld *De Jodenverraadsters* voor een minder veroordelende houding richting een van de verraadsters omdat ze menselijker wordt gemaakt door haar motivatie om te collaboreren met de Duitsers.

Opvallend is dat verraad in feite geen aspect is in theaterstukken over de Holocaust, iets wat je misschien wel zou verwachten. In de jaren zestig komt er in Nederland aandacht voor de Holocaust. Het eerste toneelstuk dat werd opgevoerd dat daadwerkelijk ging over de vervolging van Joden, ging in première in 1960. Dit gebeurt dus in de periode, misschien net iets ervoor, dat er ook op andere gebieden steeds meer bekend wordt over de gruwelijkheden die hadden plaatsgevonden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Net als de overige thema's, blijft het bij het thema 'de Holocaust' niet bij slechts één voorstelling. Wat lange tijd onmogelijk werd geacht, het daadwerkelijk uitbeelden van de *Endlösung*, gebeurt uiteindelijk voor het eerst in 2005 in de voorstelling *Kamp*, door *Hotel Modern*. Belangrijk detail is wel dat dit gebeurt aan de hand van een maquette en poppetjes, het wordt niet uitgebeeld door echte acteurs. Dat ze nog niet overal klaar zijn voor deze stap, blijkt wel uit de kritiek die het stuk kreeg in Duitsland.

In het overgrote deel van de theaterstukken binnen dit thema blijft de aandacht gericht op het onderduiken en de angst die heerste onder de Joden. *Kamp* is, tot nu toe, de enige voorstelling waarin gaskamers en verbrandingsovens verbeeld worden, maar toch durven ook een aantal andere toneelstukken inmiddels verder te gaan dan jaren geleden voor mogelijk werd gehouden. Het slot van *ANNE* is hiervan een voorbeeld. Het einde van het leven van Anne, waar in werkelijkheid niets over

bekend is, wordt uitgebeeld aan de hand van een symbolische verbeelding: ze huppelt over de spoorbielzen bij Bergen-Belsen de horizon tegemoet.

Het laatste thema dat is onderzocht, is niet zozeer onderwerp van de herinneringscultuur, maar bevat wel aspecten uit de herinneringscultuur. Zo ontstaat in de onderzoeksperiode ruimte voor het verhaal van nakomelingen van mensen die 'fout' waren. Ook in het theater is deze ontwikkeling zichtbaar. Kinderen en kleinkinderen gaan op zoek naar verhalen over hun 'foute' (groot)ouders en maken daar voorstellingen over en in *De Aanslag* vertelt Fake Ploeg, hoewel fictie, over hoe zijn leven is geweest als zoon van een NSB'er. In ongeveer zeventig jaar zijn we van een vrij eenzijdig en nationalistisch beeld verschoven naar een beeld waarin ruimte is voor andere verhalen, ook 'foute' verhalen. Eveneens wordt er aandacht besteed aan het grijze gebied tussen 'goed' en 'fout'. Dit gebeurt bijvoorbeeld in *Esther*. Hoewel deze foute en grijze groepen niet vaak onderwerp zijn van theaterstukken, is een begin hierin wel gemaakt.

In de onderzoeksperiode is in het Nederlandse theater een veelvoud aan verhaallijnen voorbij gekomen, maar nog lang niet alles wordt behandeld. Slachtofferverhalen gaan voornamelijk over Joden en militaire aspecten zijn bijvoorbeeld zelden tot nooit onderwerp in het theater. Daarbij is ook duidelijk dat in het toneelstukken de aandacht voornamelijk uitgaat naar emoties en niet zozeer naar de verloop van specifieke gebeurtenissen. Waar bijvoorbeeld wel een film is gemaakt over het bombardement op Rotterdam (2012), is hier nog geen theaterstuk over verschenen. Waarschijnlijk hebben aantrekkelijkheid van het verhaal en mogelijkheden qua effecten hier wat mee te maken, maar het laat wel zien dat er nog veel verhalen zijn die nog verteld kunnen worden. Ook werd duidelijk dat er in sommige producties nog steeds sprake is van bepaalde stereotypen. Zo is de verzetsman in *Soldaat van Oranje* duidelijk de held van het verhaal, lijkt het meisje dat valt op een SS'er verblind door macht en is de oude nazi in *Voor het pensioen* maar een vreemde man die jaren na de oorlog de gruwelen uit die periode koestert.

Overige conclusies

Niet alleen op basis van de thema's, maar ook over andere aspecten zijn conclusies te trekken. Zoals vooral in het hoofdstuk over de Holocaust wordt benadrukt, maar ook naar voren komt bij de andere thema's, speelt het decor niet altijd een belangrijke rol bij het indrukwekkend maken van een verhaal. Veel toneelstukken zijn

al indrukwekkend genoeg op zichzelf en behoeven geen spectaculair decor met draaiende huizen en vijf verschillende en steeds wisselende omgevingen. Dat wil niet zeggen dat de grote decors in *Soldaat van Oranje* en *ANNE* niets bijdragen, maar opvallend is wel dat dit verhalen zijn die de meeste mensen al kennen. Een onbekender verhaal, bijvoorbeeld dat van de *Jodenverraadsters*, bezorgt je daardoor wellicht sneller kippenvel dan een toneelstuk over Anne Frank, dat een stuk bekender is. De grotere toneelstukken zoals hierboven worden aangehaald, dienen dan wel weer een heel ander doel. Het gaat in het theater niet meer alleen om het verhaal, het gaat om de hele beleving die zo kenmerkend is voor de huidige populaire cultuur. In het geval van *Soldaat van Oranje* past zelfs de omgeving van het theater bij het thema van de musical. De toeschouwer wordt meegetrokken in het verhaal en aangezet tot nadenken.

De laatste conclusie is dat een groot aantal schrijvers van stukken over de Tweede Wereldoorlog zelf verbonden is met het onderwerp. Er is hier dus, zoals David Rush stelde, sprake van een persoonlijke interesse. In een aantal gevallen is er ook een doel, buiten het maken van een succesvolle voorstelling. Er is een aantal auteurs dat zich daar duidelijk over uit heeft gesproken. Zo ziet Jessica Durlacher voor het theater voornamelijk een onderwijzende rol weggelegd, omdat kennis van jongeren over de Holocaust niet meer vanzelfsprekend zou zijn. Dit sluit dus aan bij een van de conclusies die Robert Skloot trok in 1982, namelijk dat Europese toneelschrijvers het publiek willen onderwijzen. Helmert Woudenberg geeft aan dat hij vooral wil laten zien hoe dingen werkelijk zijn gegaan, zonder de toeschouwer een geromantiseerd beeld voor te schotelen. Dit laatste is soms lastig gebleken, omdat het verhaal ook theateraal gezien aantrekkelijk moet zijn. Toneelstukken en musicals zullen daardoor nooit een volledige weergave geven van hoe het daadwerkelijk is geweest, maar ze kunnen op zijn minst proberen in de buurt van de werkelijkheid te komen.

Afsluiting

Theater haalt het voor sommige bezoekers waarschijnlijk niet bij films of romans. Vaak is dit een kwestie van smaak, maar er zijn dan ook grote verschillen tussen deze vormen van vermaak. Een film kan met effecten verder gaan in het vertonen van gruwelijkheden zoals de Holocaust en bij het lezen van een boek kun je een eigen beeld vormen. Ook is het makkelijker om stappen, en soms zelfs sprongen, te

maken in de tijd. Tegelijkertijd is het makkelijker om een dvd stil te zetten of een boek weg te leggen dan om weg te lopen bij een toneelstuk. Het verhaal speelt zich voor je neus af en inmiddels zijn we qua technieken zelfs zo ver dat het theater het gevoel kan creëren dat je middenin een bombardement zit. Op basis van wat zich afspeelt in het theater, welk verhaal de toeschouwer voorgeschoteld krijgt, vormt elke ontvanger een eigen mening. Juist daarom is verder onderzoek naar de populaire historische cultuur interessant.

Uiteindelijk is het me, helaas, niet gelukt om een volledig beeld te geven van de verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in het Nederlandse theater. Het theateroverzicht is een mooie aanzet, maar het verzamelen, bekijken en lezen van meer dan negentig toneelstukken zou een levenswerk worden en daar is nu eenmaal niet de tijd voor bij een masterscriptie. Wel ben ik van mening dat ik een redelijk en relevant overzicht heb kunnen geven van het diverse beeld dat de Nederlandse theaterbezoeker krijgt voorgeschoteld van de Tweede Wereldoorlog. Voor verder onderzoek zou het interessant zijn om een vergelijking te maken tussen Nederlandse en buitenlandse producties. Een vergelijking tussen bijvoorbeeld de verschillende uitvoeringen van het verhaal van Anne Frank zou een mooie inkijk kunnen geven in hoe één verhaal door de jaren heen, en wellicht ook per land, verandert. Dat een verhaallijn relatief snel kan veranderen, tonen alleen de verschillen tussen de versies uit 1995 en 2014 al aan, maar uiteindelijk blijft de strekking van de boodschap hetzelfde: dit mag nooit meer gebeuren.

Literatuurlijst

Primaire bronnen (theateranalyses)

Eigen bezoek:

Anne, Theater Amsterdam, bezocht op 15 mei 2014

Soldaat van Oranje, TheaterHangaar, bezocht op 18 juni 2014

Scripts:

Bernhard, Thomas, vertaling van Tom Kleijn, *Heldenplatz* (Den Haag 1991).

Bernhard, Thomas, vertaling van Hans W. Bakx, *Voor het pensioen: komedie van de Duitse ziel* (Amsterdam 1995).

Bernlef, J., *Esther* (Bussum 1995).

Binnerts, Paul, *Mephisto* (Amsterdam 2006).

Herzberg, Judith, *Twee toneelstukken. Leedvermaak/Rijgdraad* (Amsterdam 1997).

Sanden, Léon van der, *De Aanslag. Theaterbewerking van de roman van Harry Mulisch* (Amsterdam 2011).

Thijs, Ger, *De donkere kamer van Damokles. Naar het boek van W.F. Hermans* (Amsterdam en Alkmaar 2013).

Woudenberg, Helmert, *Waterman* (Amsterdam 2009).

Video-opnamen:

Bos Theaterproducties, *Haar naam was Sarah* (2013).

CREA productie, *De Jodenverraadsters* (2007).

Impresariaat Jacques Senf, *Het dagboek van Anne Frank* (1985).

Hotel Modern, *Kamp* (2005).

Hotel Modern, 'Kamp – part 1 of 4', <http://www.youtube.com/watch?v=C785noC2h44> (13-03-2014).

Hotel Modern, 'Kamp – part 2 of 4', <http://www.youtube.com/watch?v=5H9NjiFEFFc> (13-03-2014).

Hotel Modern, 'Kamp – part 3 of 4', <http://www.youtube.com/watch?v=sN9--QEud8> (13-03-2014).

Hotel Modern, 'Kamp – Part 4 of 4', <http://www.youtube.com/watch?v=udjKHwJS5Ng> (13-03-2014).

Theater de Engelenbak, *Hannie Schaft* (2010).

Theatergroep Wederzijds, *De jeugd van Hitler* (1992).

Zuidelijk Toneel, *To be or not to be* (2013).

Bronnen voor aanvullende informatie theateranalyses:

Alkema, Hanny, "Om Anne Frank hing een soort heiligheid, die moest er van af 'Dagboek' in nieuwe bewerking van Mies Bouhuys op toneel", *Trouw*, 19 januari 1995.

Barnouw, David, 'Dagboek van Anne Frank op toneel: een Amerikaanse geschiedenis', *De Volkskrant*, 19 januari 1995.

Berkeljon, Sara, 'Anne by Durlacher & De Winter', *De Volkskrant*, 10 mei 2014.

Betlem, Floris, "Hermans' kritiek op verzet niet altijd terecht.' W-F Hermans biografen in gesprek': <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/nieuws/20572/hermans-kritiek-op-verzet-niet-altijd-terecht.html> (08-06-2014).

Bliek, Nicole, 'Beklemming komt laat in Dagboek van Anne Frank', *Algemeen Dagblad*, 23 januari 1995.

Bockting, Berend Jan, 'En hier bouwen we de Noordzee na', *De Volkskrant*, 6 augustus 2010.

Bosman, Ingrid. 'Theaterselectie – Een man van 86 de om zijn moeder roept', *BN De Stem*, 2 maart 2009.

Brusse, Jan, 'Jacobowski en de Overste. Belangrijke premiere van Franz Werfel', *De Waarheid*, 23 februari 1946.

Buijs, Marian, 'Leedvermaak schrijnt weer, nu in Geldrop', *De Volkskrant*, 20 maart 1995.

Cohen, 'Miniatures amplify a story of horror', http://www.nytimes.com/2010/06/01/theater/01kamp.html?_r=0 (28-07-2014).

Durlacher, Jessica, 'Anne – The battle between reason and desire', http://www.huffingtonpost.co.uk/jessica-durlacher-/anne-the-battle-between-reason-desire_b_3277286.html (30-06-2014)

E.W., 'Actueel Duits stuk bij 'Puck' in premiere', *De Telegraaf*, 6 februari 1960.

Gelder, Henk van, 'Herschreven Anne Frank ontdaan van al te veel heiligheid', *NRC Handelsblad*, 25 januari 1995,

Gelder, Henk van, "We gaan met Anne mee in het kamp", *NRC Handelsblad*, 3 januari 2014.

Gelder, 'We volgen haar op het toneel tot in het kamp', *NRC.Next*, 3 januari 2014.

Gesprek Helmert Woudenberg.

Grootenboer, Doris, 'De jeugd van Hitler: keihard', *Algemeen Dagblad*, 27 januari 1992.

Harding, Thomas, 'Hiding in N. Virginia, a daughter of Auschwitz':
http://www.washingtonpost.com/lifestyle/magazine/hiding-in-n-virginia-a-daughter-of-auschwitz/2013/09/06/1314d648-04fd-11e3-a07f-49ddc7417125_story.html (25-07-2014).

Holdert, Milena, 'Discussie over theaterstuk ANNE':
<http://nieuwsuur.nl/onderwerp/635093-discussie-over-theaterstuk-anne.html> (13-04-2014).

Hudson, Alexandra, 'Photo gives face To Anne Frank's 'one true love':
<http://uk.reuters.com/article/2008/02/26/uk-dutch-annefrank-idUKL2689882520080226> (26-05-2014).

Hulsing, Ber, 'Nederlandse Comedie speelde Zuckmayers Koud Licht', *De Waarheid*, 13 maart 1956.

Janssen, Hein, 'Goed en fout als spektakel in een draaischijf', *De Volkskrant*, 1 november 2010.

Jong, Anneriek de, "De gaskamers ontkennen is grof"; Hotel Modern brengt Auschwitz in beeld met duizenden poppetjes', *NRC Handelsblad*, 12 november 2005.

Kooyman, Arthur, "De donkere kamer van Damokles': een constructie-analyse', in Kooyman, Arthur (eds.), *Uit de donkere kamer. Essays over en interpretaties van Hermans' Donkere kamer van Damokles* (Utrecht 2002) 89-96.

Kouters, Vincent, "De aanslag' leent zich prachtig voor toneel', *De Volkskrant*, 29 januari 2011.

Liefhebber, Peter, 'Explosie in Wenen, plofje in Den haag', *De Telegraaf*, 4 oktober 1991.

Oranje, Hans, 'Het bloedstollende verhaal van Hatty Waterman', *Trouw*, 11 februari 2009.

Oranje, Hans, "Dagboek': goed gemaakt Hollands taferelen-drama theater', *Trouw*, 23 januari 1995.

Prooijen, Erik van en Henriette van Rijsingen, 'Ik ben Duits... Hoe word ik vrij van schuld?':
http://www.eenvandaag.nl/binnenland/40312/ik_ben_duits_hoe_word_ik_vrij_van_schuld (07-07-2014).

Roos, Mark, "Anne is ronduit eng om te doen", *Dagblad van het Noorden*, 9 mei 2014.

Schaap, Wijbrand, 'Seks en oorlog voor pubers; MUZtheater speelt in het hol van de leeuw', *Algemeen Dagblad*, 6 maart 1997.

Schaik, Saskia van, 'Het Uur van de Wolf: Bijna nooit, Judith Herzberg', *VPRO*, 30 september 2007.

Schneider, Jos, 'Bohumil Hrabal', *De Groene Amsterdammer*, 12 februari 1997.

Schrijver onbekend, 'Anne Frank Fonds Basel':
<http://www.theateramsterdam.nl/nl/Anne-de-theatervoorstelling/initiatief-van-het-anne-frank-fonds-basel.html> (03-07-2014).

Schrijver onbekend, 'Anne Frank in première, met koning':
<http://nos.nl/artikel/645526-anne-frank-in-premiere-met-koning.html> (24-05-2014).

Schrijver onbekend, "Bernhard' na diefstal van decor alsnog afgelast", *Trouw*, 29 november 1995.

Schrijver onbekend, "Bloch' vrijdag in première", *De Tijd*, 13 oktober 1953.

Schrijver onbekend, 'Cast & creatives, Bernhard Hammer':
<http://www.theateramsterdam.nl/nl/Creatives/bernhard-hammer-decor.html> (25-05-2014).

Schrijver onbekend, 'De Jodenverraadsters – CREA producties':
http://www.crea.uva.nl/agenda.php?agenda_id=1158 (13-05-2014).

Schrijver onbekend, 'De donkere kamer van Damokles':
http://www.hummelinkstuurman.nl/voorstelling/toneelvoorstelling_dedonkerekamervandamokles/omschrijving/ (08-06-2014).

Schrijver onbekend, 'De Europese hymne': http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/anthem/index_nl.htm (28-04-2014).

Schrijver onbekend, 'De Jodenverraadsters':
http://www.helmertwoudenberg.nl/page.php?pageAlias=vuur_wat_ik_gespeeld_heb&curlid=51 (13-05-2014).

Schrijver onbekend, 'De naamlozen van 1942', *Trouw*, 9 juli 1945.

Schrijver onbekend, 'De vliegvanger. Langverwachte première', *De Tijd*, 12 december 1945.

Schrijver onbekend, 'Esther': <http://www.muz.nu/esther> (16-04-2014).

Schrijver onbekend, 'Haar naam was Sarah' ontdaan van de kitsch, *NRC Handelsblad*, 3 oktober 2013.

Schrijver onbekend, 'Helmert Woudenberg Waterman': <http://www.theaternadedam.nl/voorstelling/waterman/> (27-05-2014).

Schrijver onbekend, 'Het verhaal': http://www.soldaatvanoranje.nl/de_musical/verhaal (28-03-2014).

Schrijver onbekend, 'Kamp – Tg. Hotel Modern': [http://wiki.theaterencyclopedie.nl/wiki/Kamp - Tg. Hotel Modern - 2005-11-15](http://wiki.theaterencyclopedie.nl/wiki/Kamp_-_Tg._Hotel_Modern_-_2005-11-15) (10-02-2014).

Schrijver onbekend, 'Kunst. De wereld van morgen', *De Heerenveensche koerier*, 20 november 1946.

Schrijver onbekend, 'Leedvermaak' krijgt vervolg, *Het Parool*, 23 november 1993.

Schrijver onbekend, Liederboek van de NSB, pagina 14: http://resources21.kb.nl/gvn/EVDO02/pdf/EVDO02_NIOD05_5125.pdf (17-06-2014).

Schrijver onbekend, 'Mephisto': <http://www.toneelgroepmaastricht.nl/index.php/voorstelling/mephisto> (25-06-2014).

Schrijver onbekend, 'Neerlands vrijheidsstrijd in vijf bedrijven', *Provinciale Drentsche en Asser Courant*, 25 mei 1945.

Schrijver onbekend, Nieuw Europa Zingt, 'Jongens van Nederland', pagina 7: http://resources21.kb.nl/gvn/EVDO02/pdf/EVDO02_NIOD05_4067.pdf (17-06-2014).

Schrijver onbekend, 'Om in de overwinning te geloven': <http://www.theaternadedam.nl/voorstelling/om-in-de-overwinning-te-geloven/> (07-07-2014).

Schrijver onbekend, 'Schouwburgseizoen geopend met Het Dagboek van Anne Frank', *Nieuwsblad van het Noorden*, 16 september 1975.

Schrijver onbekend, 'Soldaat van Oranje weer verlengd': <http://nos.nl/artikel/644226-soldaat-van-oranje-weer-verlengd.html> (09-06-2014).

Schrijver onbekend, 'Tentoonstelling': <http://www.soldaatvanoranje.nl/educatie/tentoonstelling> (20-06-2014).

Schrijver onbekend, 'Theater': <http://soldaatvanoranje.nl/info/theater> (20-06-2014).

Schrijver onbekend, 'To be or not to be 12-13': <http://www.hzt.nl/voorstelling/be-or-not-be-12-13> (09-06-2014).

Schrijver onbekend, 'Toneelstuk over Hannie Schaft': <http://nos.nl/artikel/667169->

[toneelstuk-over-hannie-schaft.html](#) (25-07-2014).

Schrijver onbekend, 'Venster 19: Het meisje met het rode haar – Haarlems verzet in de Tweede Wereldoorlog': <http://www.noord-hollandsarchief.nl/canon-van-haarlem/19-het-meisje-met-het-rode-haar-haarlems-verzet-in-de-tweede-wereldoorlog/85/407/> (29-05-2014).

Schrijver onbekend, 'Vrij Volk' in Colosseum', *Het Vrije Volk*, 18 augustus 1945.

Schrijver onbekend, 'Zwaarbewaakte treinen van Hrabal door MUZtheater', *BN de Stem*, 1 mei 1997.

Spierdijk, Jan, 'Incident in Vichy' statisch toneel', *De Telegraaf*, 15 februari 1965.

Spierdijk, Jan, 'Werkelijkheid te erg voor toneel', *De Telegraaf*, 6 april 1964.

Staveren, Marinus van, 'Aangrijpend stuk over verzwegen Nazi-gruwelen', *De Telegraaf*, 17 november 1980.

Rings, Pieter, 'Zwaard van Damokles weinig angstaanjagend': <http://www.theaterkrant.nl/recensie/de-donkere-kamer-van-damokles/> (08-06-2014).

Theater de Engelenbak, 'Persbericht Hannie Schaft': http://www.engelenbak.nl/media/informatie%20algemeen%20website/persbericht_hannie_schaft.pdf (29-05-2014).

Veraart, Karin, 'De afgrond van de menselijke ziel. Hotel modern vertelt over Auschwitz', *De Volkskrant*, 10 november 2005.

Volledig theateroverzicht (zie bijlagen).

Verkerk, Corrie, 'Ze zaten in het achterhuis heus niet elke dag te janken', *Het Parool*, 21 januari 1995.

Wensink, Herien, 'Het was het andere huis', *NRC Handelsblad*, 28 januari 2011.

Winter, Leon de, *Pauw en Witteman*, 7 mei 2014.

Zwaap, René, 'De Jodenverraadster. Interview met Helmert Woudenberg', *De Groene Amsterdammer*, 3 mei 2007.

Secundaire bronnen

Literatuur:

Ankersmit, Frank, 'Historiography and postmodernism', *History and Theory* 28:2.

Berg, Pieter van den, 'Historical culture', *Memories of defending the nation. Commemorating the Battle of Waterloo in the Netherlands, in 1865* (Rotterdam

2012).

Berger, Stefan, Chris Lorenz, Billie Melman, *Popularizing national pasts: 1800 to the present* (2012).

Fleming, Neil, 'Review consuming history: Historians and heritage in contemporary popular culture', *Twentieth Century British History* 20:2.

Friedlander, Saul, (ed.), *Probing the limits of representation. Nazism and the 'final solution'* (Cambridge 1992).

Frijhoff, Willem, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Rotterdam 2011).

Geljon, Cor, Dick Schram, *De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990).

Grever, Maria, 'Changing historical regimes: the foreignness of the past' in: *Course manual Research Workshop History, memory and national identity* (Rotterdam 2013).

Grever, Maria, 'Historical consciousness and time' (EUR syllabus 2009).

Grever, Maria 'The gender of patrimonial pride. Changes in historical culture and the revitalization of national canons in the West', in S. Wieringa ed., *Traveling heritages. New perspectives on collecting, preserving and sharing women's history* (Amsterdam 2008).

Groot, Jerome de, *Consuming history. Historians and heritage in contemporary popular culture* (London 2009).

Groot, Jerome de, 'Empathy and enfranchisement: popular histories', *Rethinking History* 10:3.

Have, Wichtert ten, 'De Holocaust', in Keizer, Madelon de, Marije Plomp ed., *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 235-244.

Hillman, Jessica. *Echoes of the Holocaust on the American musical stage* (2012).

Hogervorst, Susan, 'Female resistance fighters. National memory cultures and the international Ravensbrück committee', in Kõresaar, Ene, and Kristin Kuutma, eds., *The Burden of Remembering: Recollections & Representations of the Twentieth Century* (Helsinki 2009).

Kansteiner, Wulf, 'Searching for an Audience: The Historical Profession in the Media Age - A Comment on Arthur Marwick and Hayden White', *Journal of Contemporary History* 31:1.

Keizer, Madelon de, 'Inleiding', in: Keizer, Madelon de, Marije Plomp ed., *Een open*

zenuw. *Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010).

Laarse, Rob van der, *Nooit meer Auschwitz? Erfgoed van de oorlog na Europa's eeuw van kampen* (Amsterdam 2012).

Leezenberg, Michiel, Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2012).

Lorenz, 'Towards a theoretical framework for comparing historiographies: some preliminary considerations', in Seixas, Peter ed., *Theorizing historical consciousness* (Toronto 2004).

Lorenz, Chris, 'Unstuck in time. Or: the sudden presence of the past' in: Karin Tilmans, Frank van Vree and Jay Winter eds., *Performing the past. Memory, history, and identity in modern Europe* (Amsterdam 2010).

Malkin, Jeanette R., 'Thomas Bernhard, Jews, Heldenplatz', in Claude Schuhmacher, *Staging the Holocaust: the Shoah in Drama and Performance* (Cambridge 1998).

Ribbens, Kees, *Een eigentijds verleden. Alledaagse historische cultuur in Nederland 1945-2000* (Hilversum 2002).

Ribbens, Kees, *Historical consciousness in contemporary society. Popular historical culture in the Netherlands, 1945-2000*

Ribbens, Kees, *Strijdtonelen. De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur* (Rotterdam 2013).

Rigney, Ann, *Literatuur als herdenking* (Amsterdam 2011).

Rüsen, Jörn, *Meaning and representation in history* (Essen 2006).

Rush, David, *A student guide to play analysis* (Carbondale 2005).

Tames, Ismee, *Besmette jeugd. De kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009).

Taub, Michael, 'Stages of annihilation: Theatrical representations of the Holocaust by Edward R. Isser', *Modern Drama* 41:1.

Vree, Frank van, 'Door de ogen van de slachtoffers: de gevaren van een beperkt perspectief op de Tweede Wereldoorlog', *Kleio* 52:2.

Vree, Frank van, 'Een historische beweging. Televisie schrijft en herschrijft het verleden', *Cultuur en media* 2.

Vree, Frank van, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam 1995).

Wiertz-Boudewijn, Els, 'De weerslag van de Tweede Wereldoorlog op het theater', in

Cor Geljon, Dick Schram, *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990).

Internetbronnen en aanvullende artikelen:

Dogger, Hannah, 'Het musical-avontuur op Broadway': <http://www.geschiedenis24.nl/andere-tijden/afleveringen/2013-2014/Musicals.html> (15-01-2014).

Gelder, Henk van, 'Nee, we komen niet naar Amsterdam': *NRC Next* 28 december 2013.

Gelder, Lorraine van, 'Nieuw theater in Houthavens voor toneelstuk Anne Frank': <http://www.parool.nl/parool/nl/24/THEATER/article/detail/3520006/2013/10/02/Nieuw-theater-in-Houthavens-voor-toneelstuk-Anne-Frank.dhtml> (10 januari 2014).

Schrijver onbekend, 'Anne Frank-tocht gaat niet door', <http://nos.nl/artikel/666392-anne-franktocht-gaat-niet-door.html> (22-07-2014).

Schrijver onbekend, 'EO wil nationale herdenkingstocht Anne Frank op 4 mei': <http://www.nu.nl/media/3811591/eo-wil-nationale-herdenkingstocht-anne-frank-4-mei.html> (07-07-2014).

Schrijver onbekend, 'Kort nieuws kunst en media', *Het Parool*, 15 december 2012.

Schrijver onbekend, 'Producent Soldaat van Oranje wil vijf jaar halen': www.nu.nl/cultuur-overig/3662845/producent-soldaat-van-oranje-wil-vijf-jaar-halen.html (27-12-2013).

Schrijver onbekend, 'Over ons': <http://www.theaternadedam.nl/over-ons/> (15-01-2014).

Schrijver onbekend, 'Soldaat van Oranje verslaat The Phantom of the Opera', <http://www.nu.nl/cultuur-overig/3660329/soldaat-van-oranje-verslaat-the-phantom-of-the-opera.html> (28-07-2014).

Schuiten, Gigi, 'TIN schrapt Theaterjaarboek': <http://www.theatercentraal.nl/nieuws/tin-schrapt-theaterjaarboek> (01-04-2014).

Bijlagen

Theateranalyses:

Zwaarbewaakte treinen	92
Hannie Schaft	95
Soldaat van Oranje	97
De donkere kamer van Damokles	102
De jeugd van Hitler	108
Voor het pensioen	111
Mephisto	118
De Jodenverraadsters	124
Het dagboek van Anne Frank	126
Kamp	132
Haar naam was Sarah	133
ANNE	135
Heldenplatz	138
Esther	141
Leedvermaak	146
De Aanslag	149

<u>Theateroverzicht 1945 – 2014</u>	154
-------------------------------------	-----

<u>Theateroverzicht Theater Na de Dam</u>	167
---	-----

Zwaarbewaakte treinen

Auteur: Bohumil Hrabal. Vertaald door Hans Krijt en bewerkt door Marjolein Cleijisen.
Gespeeld door Het MUZtheater
Eerste voorstelling op 11-03-1997, maar ook al eens opgevoerd op 6 juni 1996 in Tilburg.

Gebaseerd op het script van Zwaarbewaakte treinen.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.)

2. Thema: liefde en verzet.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

Milosch is de hoofdpersoon in het stuk. Het stuk wordt gespeeld door twee acteurs die steeds afwisselen tussen de verteller en de speler.

4. Taal: er wordt Nederlands gesproken.

5. Omgeving: het decor is vrij ingetogen. De twee acteurs die het stuk spelen, hebben beiden een uniform van de Tsjechische spoorwegen aan en er staat een koffer op het podium met een speegoedtreintje erin. Aan het begin van de voorstelling gaat een schemerlamp aan, aan het einde gaat deze weer uit.

6. Effecten (geluid en licht): Behalve de hierboven beschreven schemerlamp worden geen effecten gebruikt. De voorstelling was vooral bedoeld voor scholieren en regisseur Eric Vliegenberg is van mening dat hij daarop zijn uitvoering moet aanpassen. "Wil je aan jongeren iets overbrengen, dan moet theater eenvoudig zijn", verklaart hij tegenover het Algemeen Dagblad.²¹²

7. Gebeurtenissen:

- Het stuk begint met Milosch die vertelt over zijn uniform (dit wordt steeds om en om gedaan door de twee acteurs). Hij vertelt over de lyceumknoop die aangeeft dat hij eindexamen heeft gedaan en over de ster die aangeeft dat hij leerling is bij de spoorwegen. Zijn overgrootvader raakte in 1848 invalide voor het leven tijdens gevechten op de Karelsbrug in Praag. Mensen hadden een hekel aan het gezin waar Milosch uit kwam. Zijn grootvader was hypnotiseur en trad op in kleine circussen. "Toen de Duitsers in maart over onze grens kwamen om het hele land te bezetten en in de richting Praag optrokken, was het alleen opa geweest die hen tegemoet kwam. Alleen opa ging als hypnotiseur weerstand bieden aan de Duitsers. Hij probeerde de oprukkende tanks tegen te houden met de kracht van de gedachte." Zijn grootvader bleef met uitgestoken armen op de tank aflopen op het moment dat hij een Duitse soldaat uit de cabine zag steken. Met zijn ogen wilde hij afdwingen dat de tanks rechtsomkeert zouden maken. Hij bleef maar denken 'maak rechtsomkeert, rij terug'. De Duitsers dachten daar echter anders over en reden gewoon door. "De tank reed over hem heen, zijn hoofd zat vast tussen de rupsbanden." Na dit incident ging Milosch zijn vader op zoek naar het hoofd van opa. Hij moes toestemming vragen het hoofd te bevrijden zodat hij het met zijn lichaam zou kunnen begraven. Dan verschuift het verhaal naar zijn vader. Zijn vader kon al vroeg met pensioen omdat hij als machinist vaak dubbele diensten had gedraaid. Hij kon het zich daarom veroorloven om op zijn 48ste te stoppen met werken. Hij verzamelde van alles en wanneer iemand iets nodig had, had zijn vader altijd wel iets wat er op leek. Maar toch konden de burens niet met zijn vader overweg. Dan schakelt Milosch weer van onderwerp. Diezelfde burens denken dat het doorsnijden van Milosch zijn polsen, hij heeft blijkbaar een zelfmoordpoging gedaan, een manier was geweest om zijn werk te kunnen ontvluchten. Alsof hij daar geen beweegredenen voor heeft gehad. Die

²¹² Wijbrand Schaap, 'Seks en oorlog voor pubers; 'MUZtheater speelt in het hol van de leeuw', *Algemeen Dagblad* 6 maart 1997.

had hij juist wel, het ging om een meisje maar verder wordt daar nog niets over bekend. Morgen gaat hij voor het eerst na drie maanden weer naar het werk in ieder geval.

- Door de bezetting is het spoorverkeer flink in de war gebracht. De ochtendtreinen rijden 's middags, de middagtreinen rijden 's avonds, enzovoorts. Het kantoor zag er op de dag van zijn terugkomst nog net zo uit als drie maanden eerder. Hij vertelt over het meisje dat hij leerde kennen op zijn werk, Masja heet ze. Milosch moest samen met haar een vier kilometer lang hek verven. Na twee kilometer vertelde hij dat hij van haar hield. Ze antwoordde dat zij ook van hem hield. Tussen de gaten van het hek door gaven ze elkaar een zoen. "Sindsdien ben ik gelukkig."

- Wanneer Milosch bij de oom van Masja overnacht kruipt zij opeens bij hem op de divan. Ze willen met elkaar naar bed, maar het lukt hem niet. Ze keert terug naar haar eigen kamer en de volgende ochtend durft hij haar niet aan te kijken. Wanneer hij een kamer boekt in een hotel, doet hij een zelfmoordpoging. Hij wordt weer wakker in het ziekenhuis.

- Zijn collega heet hem welkom terug op zijn werk. Ze praten over wat er gebeurd is in de tussentijd. Perronchef Hubitschka heeft de telegrafiste aangerand. "De vloek van deze erotische eeuw! Niets als erotische prikkels!"

- Een goederentrein rijdt het station binnen. Milosch ziet rundvee uit de wagons steken. Het zag er niet goed uit dus hij kijkt in de wagons. Er zijn dieren ziek, sommigen liggen ziek op de grond en aan een van de koeien hangd een dood kalfje. Overal ziet hij verschrikte ogen. Hij vraagt aan zijn collega waar die lading vandaan komt. "Van het front. Het vee is al veertien dagen onderweg." Dan vertelt zijn collega dat de partizanen die nacht een zwaarbewaakt transport hebben laten ontsporen.

- Milosch praat met de vrouw van de chef over het probleem dat hij laatst had met Masja. Hij vraagt of zij hem misschien les kan geven. De dokter in het gesticht had hem namelijk gezegd dat hij het eens met een vrouw op leeftijd moest proberen. Ze wil er niets mee te maken hebben. "Eerst dienstleider Hubitschka met die stempels, en nu jij weer met je scholing..." Ze stelt hem gerust dat het vast wel goed zal komen de volgende keer.

- Opnieuw komen de nacht met Masja en de zelfmoordpoging voorbij. Milosch zegt: "Ik ben een man... tot het moment dat het gebeuren moet."

- Dienstleider Hubitschka is bezorgd over een zwaarbewaakte trein die na middernacht over het spoor voorbij zal komen. Hij wordt steeds onrustiger, alsof hij ergens op wacht. Op dat moment komt er een vrouw binnen met een dichtgebonden pakketje. Ze vraagt naar Hubitschka. Milosch begrijpt dat dit een boodschap is. Hij gaat even op het perron kijken en wanneer hij terugkeert, zijn Hubitschka en het pakketje verdwenen.

- Viktoria, de vrouw van het pakketje, zit nog in het stationsgebouw. Ze vraagt hem naar zijn naam. Hij vertelt dat hij Milosch Hrama heet en dat hij een probleem heeft. Zij vraagt hem of hij nog nooit met een meisje naar bed is geweest. Dan vertelt hij wat er gebeurde met Masja. Hij vraagt of zij hem kan helpen. Ze gaan met elkaar naar bed.

- Perronchef Hubitschka wil iets laten zien aan Milosch, het is belangrijk. Hij opende de la en liet een revolver zien. Er lag nog iets anders in de la. Het leek op een zaklamp, maar in plaats van glas zat er een soort klokje in dat tikte. Dan legt Hubitschka hem uit dat hij het beste op het perron kan gaan staan en dat voorwerp in de middelste wagon kan gooien. Omdat ze de trein zullen dwingen vaart te minderen, kan dit niet mislukken. Milosch: "Weet u wat ik doe, ik klim in de seinpaal, ik buig me voorover, laat dat dynamiet in de middelste wagon vallen en daarna klim

ik weer naar beneden. Dan zullen we zien wat voor een uitwerking het zal hebben.” Over een half uur is de trein op het station. Hubitschka vraagt of hij niet bang is. “Ach ik ben zo opgelucht, ik ben nu een man en dat is prachtig, er is een zware last van mijn schouders gevallen.” Dan denkt hij aan zijn grootvader.

- Het is zover, de trein komt langs het station. Hij stopt de revolver en de springstof in zijn jaszak. De perronchef kwam naar hem toe en haalde het apparaat uit zijn jaszak. Hij draait aan wat ringen en geeft het terug. Dan vertelt Milosch tot in de minuut wat er gebeurde. Het begon te schemeren en in de verte ziet hij de afgeschermden lichten van de trein. Terwijl hij in de seinpaal klimt, komt de trein binnen op het station. Hij hoort het getik van het apparaat en voelt hoe dat getik langzaam in hem overgaat. Hij ziet in de wagons die voorbij komen kisten met springstof. Ze zijn bedekt met een laag stro. Na dertien wagons laat hij het apparaat vallen.

- Milosch blijft naar die ene wagon staren en besluit nog even in de paal te blijven zitten. Dan ziet hij, wanneer de laatste wagon nadert, achteraan de trein een hokje waar opeens een lichtflits uit opschiet die zich op hem richt. Hij trekt zijn revolver en ziet een geweer. Hij schiet, maar tegelijkertijd lost ook de ander een schot. Hij voelt pijn in zijn schouder en valt. Zijn jas blijft ergens achter haken, langzaam scheurt de stof. Beneden in de berm ziet hij de soldaat liggen. Dan scheurt de jas door en valt hij naar beneden. Hij rolt van de berm en komt precies naast de gewonde soldaat terecht. Die roept: “Muttie, muttie, muttie.” Zelf spuugt Milosch bloed. Hij ziet in dat hij verloren is en kan alleen nog maar wachten op het moment dat de trein ontploft. “Ik beseft dat ik voor een andere dood voorbestemd ben dan die welke ik daar in dat hotelletje had gezocht.” Hij beseft zich ook dat niemand de soldaat naast hem nog kan redden, terwijl die nog steeds om zijn moeder roept. Milosch pakt het geweer dat naast hem ligt en richt deze op de soldaat. Hij richt op het hart en haalt de trekker over. Het helpt niet, de soldaat blijft om zijn moeder roepen. Nog een keer richt hij het geweer op de soldaat, ditmaal op zijn oog. Het wordt stil. Hij ziet een ketting om de nek van de soldaat. Er staat op ‘bringe gluck!’. “Dat klavertje vier heeft noch die soldaat, noch mij geluk gebracht. Hij is ook maar een mens net als ik en toch hebben we op elkaar geschoten. Als we elkaar toevallig eens in burger hadden ontmoet, hadden we het zeker best met elkaar kunnen vinden en gewoon een praatje kunnen maken.” Dan hoort hij de ontploffing. Tot Milosch zijn bewustzijn verliest, houdt hij de hand van de dode soldaat vast.

8. Symboliek: Heel symbolisch gaat aan het begin van het toneelstuk het licht aan en aan het eind van het toneelstuk het licht uit op het podium. Net zoals het leven van Milosch stopt.

Helmert Woudenberg – Hannie Schaft

Voorstelling van 4 t/m 29 mei 2010

Auteur en regisseur: Helmert Woudenberg

Gespeeld door: Theater de Engelenbak

Gebaseerd op video-opnamen.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het toneelstuk heeft een soort flashback-constructie. In het begin is dit niet zo heel duidelijk, maar op een gegeven moment worden de scènes gespeeld met tussen die scènes door een soort inleiding door de personages. Zij vertellen over wat er gebeurd was. Na zo'n flashback zie je telkens de gebeurtenis zelf.

2. Thema: Verzet en goed/fout.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

Hannie Schaft is belangrijk, maar ook Truus en Freddie Oversteegen. Verder

4. Taal: er wordt Nederlands gesproken in deze voorstelling. Een enkele keer Duits.

5. Omgeving: het decor is heel sober. Het is donker en er staat een tafel en een stoel. Het verhaal speelt zich voornamelijk af in Amsterdam en in Haarlem. Er zijn geen decorstukken die dit verduidelijken.

6. Effecten (geluid en licht). De flashbacks worden gespeeld in redelijk normale belichting, maar wanneer de personen die stukken inleiden is het rondom de personen donker en staat de spotlight op hen gericht. Verder komt er daadwerkelijk een flinke knal en een lichtflits uit de pistolen. Voor de rest worden er geen effecten gebruikt.

7. Gebeurtenissen. De voorstelling begint met twee vrouwen in een kamer. Een van die vrouwen heeft twee staartjes in haar haren, het lijkt alsof ze wat jonger moet overkomen dan ze waarschijnlijk in werkelijkheid is. Het meisje praat over de begrafenis van het andere karakter, Jopie. Het meisje zegt dat de vrouw naast haar niet ouder zal worden dan 25. Op dat moment is het nog niet helemaal duidelijk dat het meisje het dode zusje van deze Jopie is. In het hele stuk komt ze meerdere keren terug, maar niemand op het podium kan haar horen. Hierna is er paniek op straat, de Duitsers zijn gekomen. In een van de volgende scènes maken we verder kennis met Jopie. Ze roddelt met twee andere meiden over een vriendin, die met een Duitser staat te praten en hem de weg wijst naar het Rijksmuseum. Ze vond hem sympathiek. Ze vindt het helemaal niet zo raar dat hij in Nederland is, hij volgt immers toch alleen maar bevelen op. Even later zie je de vier vrouwen terug op de universiteit. Joodse wetenschappers moeten weg, staat in de krant. De vrouwen maken ruzie over het artikel. Het meisje dat eerder met de Duitser praatte, vindt het juist een goed stuk. Een aantal scènes gaat het opnieuw over de vier vrouwen en een krantenartikel. Mensen van joodse afkomst moeten een Jodenster gaan dragen. Opnieuw vindt het meisje dat eerder met de Duitser praatte het geen verkeerd idee. Pas in de scene die hierop volgt zien we wie het meisje is dat in de eerste scene tegen Jopie praat. Ze is haar zusje, op twaalfjarige leeftijd gestorven in de armen van haar vader. Ze had difterie.

In de volgende scene komt Frans op bezoek bij Freddie en Truus. Hij vraagt of ze iets geheim kunnen houden. Hij vraagt ze namelijk om mee te helpen aan het gewapende verzet. Hier wordt ook wat humor ingebracht, want Truus vertelt dus dat Freddie altijd zegt: 'Nazi Goor Kreng'. "Je weet wel toch, nasi goreng?" Truus en Freddie gaan in op het aanbod van Frans en sluiten zich aan bij het verzet.

Ondertussen moeten de vrouwen op de universiteit een loyaliteitsverklaring tekenen om nog te mogen studeren. Jopie wil dit niet, omdat ze niet wil studeren wanneer

haar vriendinnen Sonja en Philine dit ook niet meer mogen. Thuis vertelt ze het nieuws. Haar vader begrijpt haar keuze wel, maar haar moeder is het niet eens. Jopie legt nog eens uit dat ze vindt dat ze geen rechten meer kan studeren in een rechteloze staat. "Dan kan ik nog beter Duits gaan studeren om ze zo goed mogelijk naar de mond te praten." Ondertussen worden ook Truus en Freddie nog gevolgd tijdens hun werkzaamheden in het verzet. Wanneer de volgende scene weer bij de ouders van Jopie plaatsvindt, wordt duidelijk dat Sonja en Feline onder mogen duiken. Ook maakt Jopie bekend dat ze tegenwoordig Hannie heet. In de onderduikperiode van de twee dames glipt Sonja er regelmatig tussenuit. Tijdens een van deze tripjes werd ze opgepakt en op een trein gezet, richting een kamp. Ze wist uit de trein te springen en uiteindelijk weer terug in Haarlem, waar de ouders van Jopie wonen, te komen. Ze belooft nu niet meer weg te lopen. Uiteindelijk weet Sonja te regelen dat ze naar Zwitserland kan. Ze zal uiteindelijk verraden worden in Frankrijk en het concentratiekamp waar ze terecht komt niet overleven. Hannie zit inmiddels in het verzet en komt eigenlijk niet meer thuis. Ze maakt kennis met Jan Bonekamp en voert met hem verschillende klussen uit voor het verzet. Ze duiken samen onder omdat ze regelmatig mensen omleggen of in ieder geval aanslagen plegen. Het gaat echter mis en Jan komt om het leven. Hannie zal ergens anders moeten onderduiken en komt terecht bij Lien Elsinga. Even later wordt duidelijk dat Hannie is opgepakt. Ze vertelt over haar tijd in de cel. Ze schreeuwt, ze weet op een gegeven moment dat het de laatste minuten van haar leven zijn. Het wordt duidelijk dat Hannie niet meer in leven is wanneer Truus en Freddie vertellen dat ze na de bevrijding bij de gevangenis hebben staan wachten met een bos bloemen. Hannie kwam maar niet en de bloemen hebben ze uiteindelijk maar aan de laatste vrouw die naar buiten kwam gegeven.

8. Symboliek: het stuk staat in feite symbool voor de vraag of het verzet nu eigenlijk goed of fout was. Wat waren de keuzes en hoe werden deze onderbouwd? Dit wordt op verschillende manieren in beeld gebracht. Het idee van goed en fout wordt onder andere in beeld gebracht door de vriendinnengroep op de universiteit. Het is in feite telkens de twee Joodse meisjes en Hannie tegen hun naïeve mede-studente, die keer op keer de kant van de Duitsers lijkt te kiezen. Later wordt het goed fout in beeld gebracht door de tegenstelling met de zusjes Oversteegen. Truus en Freddie komen wat naïef over, ze zijn jong en dollen wat. Dat terwijl Hannie heel hard en meedogenloos overkomt.

Soldaat van Oranje

Auteur: Edwin de Vries.

Geproduceerd door NEW Productions

Voorstellingen van 30-10-2010 t/m heden (2014)

De Leidse student Erik Hazelhoff Roelfzema leeft met zijn Leidse vrienden een onbezorgd studentenleven wanneer de Duitsers in 1940 Nederland binnenvallen. Ze beseffen zich allemaal dat alles in een klap veranderd is. De oorlog zet alles op zijn kop en alle verhoudingen op scherp. De jongens, allemaal ongeveer 23 jaar oud, krijgen te maken met dilemma's: vechten ze voor het vaderland of steken ze hun kop in het zand en studeren ze door? Of kies je voor de vijand? Het verhaal van de musical is gebaseerd op het leven van Erik Hazelhoff Roelfzema, een verzetsman in de Tweede Wereldoorlog. Hij wist aan het begin van de oorlog naar Engeland te vluchten en ging zendapparatuur naar Nederland smokkelen. Uit: Schrijver onbekend, 'Het verhaal', <http://www.soldaatvanoranje.nl/de-musical/verhaal> (28-03-2014).

Bezocht op 18 juni 2014.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het plot is lineair. Op de schermen die open en dicht gaan worden tussen scenes door data getypt.

2. Thema: Tweede Wereldoorlog, verzet, verraad en keuzes.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

Er zijn verschillende personen die een hoofdrol spelen, maar de belangrijkste is Erik Hazelhoff Roelfzema. Het draait om de vriendengroep waar Hazelhoff Roelfzema deel van uit maakt. Personen in deze vriendengroep zijn:

- Charlotte, een studiegenoot die in het verzet treedt tijdens het verhaal. Er ontstaat een romance tussen haar en Erik.

- Fred (van Houten), de preses van de studentenclub waar de vriendengroep deel van uit maakt. Hij gaat met Erik naar Engeland.

- Anton, eerst een vriend van de groep maar later bekleedt hij een hogere functie bij de NSB.

- Bram Goudsmid, een vriend van Erik die al vrij vroeg in de voorstelling wordt gefusilleerd. Hij is Joods en wilde graag wat doen tegen de Duitse bezetting. Hij wordt neegeschoot op commando van Anton.

- Chris de Vries, een van de jongens die besluit mee te gaan naar Engeland en Contact Holland mee op te zetten.

- Paul, wil niet meewerken aan het verzet. Zijn broer wordt al vroeg in de oorlog gedood en hij zegt dat hij het zijn moeder niet aan kan doen. Hij helpt uiteindelijk wel mee om zenderapparatuur in elkaar te knutselen, maar dit wordt opgemerkt door Anton en om zijn eigen leven te redden, moet hij klusjes klaren voor Anton.

- Victor, wil zich afzijdig houden van het verzet en houdt zich tijdens de oorlog bezig met zijn studie.

- Ada, wordt het vriendinnetje van Anton in de musical. Ze krijgt spijt wanneer ze ziet dat haar vrienden de dupe worden, maar blijft toch bij haar vriend.

Dan zijn er ook nog andere belangrijke personen die niet tot de vriendengroep behoren:

- Koningin Wilhelmina.

- Van 't Sant, de rechterhand van de koningin.

En dan zijn er nog wat kleinere rollen zoals de hofdames van de koningin.

4. Taal: Er wordt Nederlands en Duits gesproken.

5. Omgeving: Soldaat van Oranje is de eerste musical waarbij gebruik wordt gemaakt van een draaiende tribune. Het idee is als volgt: de toeschouwers nemen plaats en kunnen gedurende de voorstelling de zaal niet verlaten. Hierdoor kan de tribune draaien en is het mogelijk om van decor naar decor te schuiven. Tussen de scènes schuiven de grote schermen telkens dicht en open. Wanneer de volgende scène een andere periode uitbeeldt, wordt deze ingeleid door de datum (of bijvoorbeeld '3 maanden later') en hier volgen dan ook vaak beelden bij. Doordat de tribune kan draaien, is het mogelijk steeds verschillende decors te laten zien. Deze zijn:

- De sociëteit van studentenvereniging Minerva.
- Het studentenhuis waar een deel van de vriendengroep woont.
- Een plek in de buurt van Den Haag na een bombardement aan het begin van de oorlog.
- De verhoorruimte van de NSB en de duinen waar ze gevangenen fusilleren.
- Het vertrek van de koningin; dient eerst als het paleis in Nederland, daarna als het vertrek in Londen en later weer als het paleis in Nederland.
- Het strand, waar de Engelandvaarders vertrekken, maar later ook aankomen met de zendapparatuur. In de latere scenes staat er ook een deel van het Kurhaus, waar de NSB en de Duitsers feest vieren.
- Het concentratiekamp waar Charlotte om het leven komt.
- De boot waarop Erik en Fred naar Engeland varen en het vliegtuig waarmee Erik en Chris Berlijn moeten bombarderen.
- Een van de laatste decors is de aankomst van Wilhelmina op Nederlandse bodem na de bevrijding. Erik en Chris komen met haar uit het vliegtuig. Speciaal aan dit decor is dat de deuren van de hangaar op dat moment open gaan en er daadwerkelijk een vliegtuig aankomt op de landingsbaan. Jammer is wel dat het effect wat verloren gaat, aangezien je in het daglicht wat hedendaagse voertuigen ziet staan.

6. Effecten (geluid en licht). De werkwijze van de decors is op zich al een effect. De grote schermen worden gebruikt om nieuwe scènes in te leiden met beelden, maar ze worden ook gebruikt om het decor te ondersteunen. Zo zijn er scènes waarin spelers buiten lopen en op de schermen een straat in Leiden wordt getoond, of in Londen. Bij de scène op de boot naar Engeland, lijkt het alsof je zelf ook een beetje meevaart omdat het podium wat blijft bewegen. Ook wordt er gebruik gemaakt van echt water in de strandscènes.

7. Gebeurtenissen:

- De voorstelling begint in de studentensociëteit. Dit is een grote ruimte met tafels en stoelen, een podium waarop een tafel staat voor de preses en er hangt een groot schilderij van Wilhelmina aan de muur. Er is op dit moment nog geen vuiltje aan de lucht. Erik en zijn vrienden worden ontgroend om zo een plekje te kunnen bemachtigen als lid van Minerva. De jongens, bijna allemaal kaalgeschoren, moeten zichzelf voorstellen en dan wordt aan Erik gevraagd wie zijn beste vriend is. Hij moet deze vriend een soepkom (met inhoud) op zijn hoofd zetten.
- De volgende scène speelt zich later af in het studentenhuis. Er wordt die avond een afstudeergala georganiseerd voor één van de leden van Minerva op de sociëteit. Een van de vrienden komt wat later, dit is Bram. De rest gaat alvast naar de sociëteit. Daar dansen en zingen ze, Ada zoent met een jongen die ze helemaal niet kent: "maar hij ziet er toch zo leuk uit?". Terwijl er gefeest wordt, stormt Bram binnen. Waarom feesten ze nog? De koningin is op de radio! Ze spreekt over de eerste aanval van de Duitsers op Nederlands grondgebied. Dit kan zij niet tolereren. Het

was die dag 10 mei 1940 en de Duitsers hadden Den Haag aangevallen. Erik, Bram, Chris en Fred springen op motoren en rijden naar Den Haag om zich aan te melden als vrijwilligers bij het leger. Het duurt echter nog 10 dagen totdat ze daadwerkelijk aan de slag kunnen. Dat duurt ze te lang. Dan komt de koningin naar het front. Ze wil in Nederland blijven, maar haar adviseur zegt dat ze beter naar Londen kan gaan. De koningin geeft aan dat ze haar ministers, die al naar Londen zijn vertrokken, maar een stelletje labbekken vindt. Erik stelt zich in deze scène voor aan de koningin.

- Terug in het studentenhuis vraagt Anton of Erik mee gaat naar de politie. Antons ouders zijn opgepakt omdat ze lid zijn van de NSB. Erik weigert. Anton: "Maar je bent mijn vriend en mijn ouders beschouwen je als hun zoon." Erik vindt dat het nu allemaal anders ligt, het is nu namelijk oorlog. Anton vertrekt en Ada gaat met hem mee. Uiteindelijk zien we hoe Anton zijn NSB-uniform aantrekt en hoe Ada daar op kickt.

- Drie maanden later bespreken de vrienden wat ze nu gaan doen. Ze willen in elk geval iets doen, maar hoe? Ze besluiten met een bootje de zee over te steken naar Engeland om van daar bij het leger te gaan. Paul besluit thuis te blijven, want hij kan het zijn moeder niet aandoen om nog een zoon te verliezen. Hij gaat ze wel mee uitzwaaien, want zijn vriendin Charlotte gaat wel mee. Het bootje slaat echter om en het is te slecht weer om over te varen dus besluiten ze weer naar huis te gaan.

- In een van de volgende scènes zitten de studenten in de sociëteit van Minerva. Ze moeten een verklaring tekenen dat zij loyaal zijn aan de bezetter. Op dit moment wordt het lied 'Als wij niets doen' gezongen. Het gaat over de keuze die je maakt, want als zij niets doen, wie doet het dan wel? Anton en Ada tekenen in ieder geval de verklaring. Maar ook Victor tekent, hij heeft immers een examen binnenkort en dat wil hij niet missen.

- De volgende scène speelt twee maanden later af, het is dan inmiddels 1941. Hazelhoff heeft het Leids Manifest opgesteld. Hierin riep hij op om de beperkingen die waren opgelegd op de universiteit in Leiden werden opgeheven en dat er normaal gestudeerd kon worden. Hij komt in het studentenhuis met het manifest, waar op dat moment Bram en Fred bezig zijn met de zendapparatuur. Paul heeft ze geholpen het ding aan de praat te krijgen, maar wil er verder niets over weten. Dan stormen de Duitsers binnen. Fred weet te ontsnappen door middel van een luik in het plafond, maar Bram en Erik worden opgepakt. Ze worden later ondervraagd door Anton, die wil weten wie de derde persoon was. En wiens idee alles is geweest. Tussen de twee verhooruimtes in zit Ada achter een typemachine. Wat opvalt is dat Ada in vrijwel elke scène hevig zoent met Anton of heel duidelijk kenbaar maakt dat ze wat van hem wil, seksueel gezien. Ondertussen worden Erik en Bram geslagen. Bram zegt dat alleen hij er wat mee te maken had, Erik moet vrijuit gaan. Dat is iets wat Anton uiteindelijk toelaat, maar Bram moet blijven. Hij wordt in de volgende scène neergeschoten in de duinen.

- Inmiddels heeft Charlotte het uitgemaakt met Paul. Hij was er namelijk achter gekomen dat ze blanco valse identiteitsbewijzen verstopte in haar kamer, ze zat dus bij het verzet. Dan komt gehavend Erik aan bij het huis. Ze heeft een reis naar Engeland voor hem geregeld, hij kan met een boot uit Zwitserland mee. Die nacht gaan ze met elkaar naar bed en de volgende dag brengt Charlotte hem naar het schip. Ze nemen afscheid op het strand.

- Op het schip komt Erik Fred tegen. Ook hij kon niet stil blijven zitten in Nederland. Tijdens hun reis worden ze aangevallen, maar ze overleven het. Eenmaal aangekomen in Engeland worden ze ondervraagd. Meneer Van 't Sant komt ze halen en neemt ze mee naar de koningin. Daar zien ze ook hun vriend De Vries weer, hij is

via een andere weg in Londen gekomen. De koningin wil graag weten wat er in Nederland speelt en wat ze nu van plan zijn. Ze bespreken het probleem binnen het Nederlandse verzet: een tekort aan zendapparatuur. Ze willen zorgen dat er genoeg apparatuur komt en dat er een netwerk wordt opgezet. In overleg met de koningin noemen ze het project Contact Holland.

- Voor de mannen terug gaan naar Nederland, moeten ze eerst leren schieten. Dit doen ze met behulp van een Hitlerpop. Op deze manier beslissen ze ook wie er in Nederland moet blijven om het netwerk op te zetten: wie het dichtst bij de snor van Hitler schiet, is de 'winnaar'. Uiteindelijk schiet Fred het hoofd van de pop stuk. Hij zal dus in Nederland moeten blijven. Erik ziet echter dat Fred meteen naar de fles grijpt en biedt aan de taak op zich te nemen. Fred weigert.

- In november 1941 zullen de Engelandvaarders de oversteek maken. Erik wilde de koningin nog bedanken en heeft een bos bloemen meegenomen. Misschien is het zelfs de laatste keer dat hij haar zal zien, beseft hij zich. Van 't Sant stuurt hem weg, het is immers te laat voor de koningin om nog mensen te ontvangen. Wanneer de koningin vraagt wie er was, vindt ze het belachelijk dat hij Erik heeft weggestuurd. Het is immers misschien de laatste keer dat ze elkaar hadden kunnen zien.

- Charlotte maakt zich klaar voor een gala. Er komt een man in een Duits uniform binnenstappen. Ze gaan samen naar een feest. Chris, Fred en Erik hebben de oversteek van Engeland naar Nederland gemaakt. Ze komen aan op het strand bij het Kurhaus, waar de Duitsers flink aan het feesten zijn. Erik en Charlotte treffen elkaar daar, maar Erik moet weer vertrekken. Hij vraagt haar nog snel ten huwelijk, na de oorlog gaan ze trouwen. Dan ziet Anton Erik ook en er ontstaat een gevecht tussen beiden.

- Twee weken later wordt Charlotte verraden door haar eigen ex-vriend Paul. Hij heeft een deal gesloten met Anton na het zenderincident aan het begin van de oorlog, aangezien Anton wist dat Paul hier aan mee had gewerkt. Charlotte wordt meegenomen en ondervraagd terwijl Paul haar werk voor het verzet overneemt. Omdat Fred, die in Nederland is gebleven om het zendernetwerk op te zetten, hier niets van weet, vertrouwt hij Paul. Die laatste heeft gezegd dat Charlotte tijdelijk is ondergedoken. Anton laat Charlotte in elkaar slaan en uiteindelijk afvoeren naar concentratiekamp Buchenwald. Voordat ze wordt meegenomen vraagt ze Ada, die tijdens de verhoren naar buiten is gevlucht omdat ze het niet aan kon horen dat haar vriendin geslagen werd, om twee dingen te doen. Ze moet Fred vertellen dat Paul ze verraden heeft en dat ze Erik, wanneer ze hem ooit nog tegenkomt, moet vertellen dat ze zielsveel van hem houdt. Hierna is Charlotte nog een paar keer te zien in het concentratiekamp, waar ze uiteindelijk sterft.

- Uiteindelijk komen ze er ook in Engeland achter dat ze verraden zijn. Met een vraag die alleen Charlotte kan beantwoorden, krijgen ze duidelijkheid. Inmiddels weet ook Fred dat Paul een verrader is. Ada vertelt het hem terwijl hij op straat loopt. Hij gaat naar het studentenhuis en vertelt Paul dat ze het weten. Hij schiet hem dood. Maar in een ander vertrek zitten Duitsers verstoep. Ze vinden Fred, die niet kan ontkomen via het luik waardoor hij eerder is ontsnapt, en schieten hem neer.

- In Engeland komt het bericht dat zowel Fred als Charlotte is overleden hard aan bij Erik. Hij wil piloot worden om zichzelf nog nuttig te maken. Samen met Chris helpt hij mee aan het bombardement op Berlijn. Ze overleven het. Wanneer Nederland bevrijd is, keert ook de koningin terug naar Nederland. Op dat moment is er een heel nieuw decor te zien. De schermen gaan open en er komt een vliegtuig aangereden. Er staan mensen op de landingsbaan te zwaaien met Nederlandse vlaggetjes, ze juichen. De koningin stapt uit het vliegtuig en stapt in een auto. Chris rijdt mee, maar

Erik blijft achter. Hij gaat naar de duinen en brengt bloemen op de plek waar Bram is gefusilleerd.

- In het paleis vraagt de koningin aan Erik of hij wil toetreden tot haar staf, maar hij zegt dat niet te willen. Hij wil nog zoveel van de wereld zien. Op straat komt hij Victor tegen. Ze geven elkaar de hand en vertellen wat ze doen. Victor heeft zijn examen nog gehaald en werkt nu voor een ministerie. Opnieuw komt hier de keuze naar voren, aangezien gezegd wordt: "Het is maar net welke keuze je maakt." Victor is er van overtuigd dat God hem heeft behoed voor het kwaad tijdens de oorlog.

- Op het strand bij het Kurhaus ziet Erik Anton hangen op de plek waar het feest was toen ze voor de eerste keer aan land kwamen als Engelandvaarders. Het wordt niet duidelijk of hij zichzelf heeft opgehangen, of dat hij opgehangen is. Een stuk verderop wordt een vrouw belachelijk gemaakt, er hangt een bordje met 'moffenhoer' om haar nek en ze wordt kaalgeknipt. Erik zorgt dat de mensen de vrouw met rust laten en ziet dan dat het Ada is. Hij zegt haar dat ze moet zorgen dat ze weg is voordat de mensen weer terugkomen. Voor Ada van het podium verdwijnt, zegt ze de laatste woorden die ze van Charlotte heeft vernomen.

Tussen de scènes door worden verschillende beelden vertoond: NSB'ers die marcheren en een lied zingen, beelden van het bombardement op Rotterdam, beelden van het verzet, beelden van nazikopstukken, van een swastika die verschijnt over Nederland en uiteindelijk ook van de bevrijding en feestvierende mensen.

8. Symboliek: De hele voorstelling draait eigenlijk maar om één vraag: wat zou jij doen in oorlogstijd? Welke keuze zou jij maken? Dit begint al in de eerste scène wanneer Erik tijdens de ontgroening van de studentenvereniging moet kiezen wie zijn beste vriend is. Dit is nog een vrij makkelijke keuze wanneer je bedenkt voor welke karakters nog komen te staan, want wat doe je wanneer de oorlog uitbreekt? Kun je niet stil blijven zitten en doe je wat tegen de bezetters? Zoals Erik, Charlotte, Bram, Chris en Fred? Of kies je voor de kant van de vijand en laat je daarmee ook je vrienden vallen zoals Anton en Ada deden? Of kies je er zoals Victor voor om niets te doen en te blijven studeren? Deze vraag wordt ondersteund door een van de belangrijkste liedjes die wordt gezongen tijdens de musical, namelijk 'Als wij niets doen', maar ook door de tentoonstelling die in de foyer van de Theaterhangaar is opgesteld.

De donkere kamer van Damokles

Gebaseerd op een boek van Willem Frederik Hermans.

Geproduceerd door Hummelinck Stuurman

Voorstellingen van 28-09-2013 t/m 01-02-2014

Gebaseerd op het script.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het verhaal is opgebouwd uit flashbacks. De voorstelling begint met een donkere ruimte. Er wordt een man de ruimte in geduwd. Hij draagt vrouwenkleding en blijkt vanuit het bezette noorden naar het vrije zuiden te hebben willen vluchten. Hij is opgepakt omdat ze hem verdenken van acties tegen het vaderland, terwijl de man er juist van overtuigd is dat hij bij het verzet zat. Dan begint het verhoor en dus ook de flashbacks.

2. Thema: verzet en collaboratie.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? Henri Osewoudt is een van de hoofdpersonen. Hij is de man die op het begin de ruimte in wordt gesmeten in vrouwenkleding en wordt gedurende de voorstelling verhoord. De verhoorder wordt verder niet bij naam genoemd, maar speelt wel een belangrijke rol. Een ander belangrijk persoon is Dorbeck, de mysterieuze man die opdrachten geeft aan Osewoudt. Andere personen zijn Turlings (de man die met de vrouw van Osewoudt gaat en bij de NSB zit), Oom Nauta, Ria (de vrouw van Osewoudt) en Marianne (de vrouw die later in het verhaal de geliefde wordt van Osewoudt).

4. Taal: Er wordt voornamelijk Nederlands gesproken. In één enkele scene wordt ook Duits gesproken.

5. Omgeving: Het decor is grijs en eenvoudig, er wordt vooral gebruik gemaakt van licht en geluid en niet zozeer van een spectaculair decor.

6. Effecten (geluid en licht): er wordt voornamelijk gebruik gemaakt van lichteffecten en een paar keer van geluidseffecten. Het licht wordt in de meeste gevallen ingezet om de ruimte aan te duiden; het is bijvoorbeeld donker wanneer Osewoudt de verhoorruimte binnen wordt geduwd en er is een rood licht wanneer er foto's moeten worden ontwikkeld. Het geluid wordt ingezet op het moment dat de Nederlandse soldaten feestvieren omdat de koningin is aangekomen. Het Wilhelmus klinkt.

7. Gebeurtenissen:

1. Een man wordt een ruimte binnen geduwd. Hij heeft vrouwenkleding aan, een verpleegstersuniform. Hij ziet er niet bepaald ongeschonden uit, kleerscheuren en kapotte kousen. Er komt ook een verhoorder op. Hij doet de blinddoek af bij de man en gooit kleding op de grond. "Gevlucht uit bezet gebied. In vrouwenkleden." De man verdedigt zich: "Ik mag er weinig mannelijk uitzien, mijn daden..." De verhoorder antwoordt dat ze het daar nog wel eens over zullen hebben, over die daden. Hij vraagt de man of de grond hem onder de voeten te heet werd boven de rivieren. "Dacht je: ik ga vast naar bevrijd gebied, verschuil me tot de oorlog voorbij is en bouw dan in de anonimiteit een nieuw bestaan op?" De man in vrouwenkleding begrijpt het niet. Dit was nu niet bepaald de ontvangst die hij verwacht had. Hij zegt dat hij vanuit Duitse gevangenschap is ontsnapt, in een bootje de rivieren is overgestoken en zichzelf daarna keurig bij de politie heeft gemeld. Hij rilt en de verhoorder vraagt of hij ziek is. De man zegt dat het bootje gammel was. "Niemand die me droge kleden gaf." De verhoorder wijst naar de hoop kleding die hij eerder neergegooid had. Hij zegt: "Zo kan een mens in elk geval naar je kijken. Osewoudt. Dit is hem dus..." De man, die dus Osewoudt blijkt te heten, is verbaasd dat ze hem kennen. De verhoorder toont hem dossiers die allemaal over hem gaan. Na wat korte vragen toont de verhoorder een krant met een portret. Osewoudt lijkt gevlend. "De

beruchte Osewoudt. De gladakker, de wolf in schaapskleren, de hond, de rat, de hele dierentuin van het kwaad... Heeft de dood van tientallen goede vaderlanders op zijn geweten." Osewoudt schrikt. Hij begrijpt het niet. Hij heeft in het verzet gezeten, zegt hij. Hij wijst naar de foto: "Dat portret, dat ben ik niet. Trouwens." Hij vertelt dat het Dorbeck is, de man op wiens bevel hij handelde. De verhoorder vindt dat hij verdomd goed lijkt op Osewoudt. Dan houdt hij het dossier omhoog. "Weet je wat dit rode stempel betekent? Collaboratie met de vijand tot de hoogste graad. Te verwachten straf: de kogel." Osewoudt schrikt en is nu nog verbaasder. Hij moet zich verdedigen en begint met vertellen. "Mei 1940, nu zo'n vier jaar geleden", begint hij zijn verhaal. Hij vertelt over het begin van de oorlog. De verhoorder zegt dat hij terzake moet komen.

2. Het licht verandert. Het decor moet nu een sigarenwinkel voorstellen. Er klinkt geluid van een vliegtuig. Een vrouw probeert weg te sluipen. Osewoudt: "Waar wil je heen? Het is oorlog, vrouw. Spertijd. Avondklok. Je mag de straat niet op..." De vrouw zegt het niet meer uit te houden in het huis. Osewoudt vraagt of ze een afspraakje heeft. Ze vertrekt. Dan komt er opeens een man binnen. Osewoudt verklaart dat ze gesloten zijn, maar de man trekt zijn pistool en dwingt hem op de knieën. Hij vraagt of Osewoudt een goed vaderlander is. "Dan kan ik dit achterwege laten." Osewoudt antwoordt dat hij het wel achterwege kan laten. De man vertelt dat hij gedropt is. Hij vraagt of hier ook foto's ontwikkeld en afgedrukt kunnen worden. Osewoudt kan het wel en vraagt naar de naam. De man heet Dorbeck. Ze concluderen dat ze enorm veel op elkaar lijken. Dorbeck: "Opvallende gelijkenis.... Daar kan het verzet misschien ooit zijn voordeel mee doen..." Osewoudt voelt er wel wat voor en zegt alles te willen doen. Dorbeck: "Ik denk erover na. Voorlopig blijft het hierbij: ontwikkel de foto's en wacht op mijn opdracht." Dorbeck vertrekt en Ria, de vrouw van Osewoudt, komt weer binnen. Ze vraagt wie die man was, hij leek op haar man. Ze kibbelen wat en dan stapt er nog een man het podium op, het is Turlings. Osewoudt: "Je neemt je minnaar mee naar huis! Het wordt steeds schaamtelozer." Ria vertelt hem dat haar man ontmoetingen heeft. Turlings: "Zit je in het verzet, Henri? Of ben je van ellende maar flikker geworden? Ik zou voorzichtig zijn." De man lijkt positief over de Duitse bezetting. "We leven in een geweldige tijd. Hoe sneller wij Nederlanders ons verbroederen, hoe beter."

3. De verhoorder vraagt zich af of hij dit allemaal wel wil weten. Osewoudt verklaart dat hij enkel zijn achtergrond schetst. Hij vertelt ook nog dat hij twee maanden te vroeg geboren is. "Mijn moeder verloor me tijdens de stoelgang. Ik plonsde eruit." Hij vertelt dat zijn moeder zijn vader dood heeft geslagen. Ze belandde in een inrichting en Osewoudt werd opgevangen door zijn oom Nauta uit Amsterdam. De verhoorder lijkt zijn geduld kwijt te raken. Hij vindt het verhaal van Osewoudt niet bepaald geloofwaardig.

4. Aan het eind van de vorige scene ging een flauw rood lichtje branden. Deze scene opent met een plots fel licht. Osewoudt reageert geïrriteerd, zijn vrouw komt op. Ze vraagt wat hij in het schuurtje doet met een rood lampje. Hij vertelt dat hij een filmpje probeerde te ontwikkelen. Er waren twee mannen voor hem aan de deur, maar Ria heeft ze verteld dat hij er niet meer woonde. Ria vindt dat haar man moet stoppen met deze onzin. "De Duitsers zijn oppermachtig. Heulen met de vijand moet je! Ga eens praten met Turlings. Die maakt carrière in de NSB! Het zijn goede tijden voor wie aan zijn voordeel denkt!" Osewoudt besloot na deze mislukking een Leica te kopen en militaire installaties van de Duitsers te fotograferen. Zo zou hij Dorbeck nog iets kunnen geven.

5. Dorbeck duikt weer een keer op. Osewoudt vertelt dat de foto's mislukt zijn, maar

Dorbeck vindt ze ook niet belangrijk. Hij heeft een nieuw filmpje voor hem om te ontwikkelen. Hij vraagt ook of Osewoudt met een wapen om kan gaan. “Hier heb je een pistool. Munitie. Ga oefenen in de duinen. Verdere opdrachten volgen.” En hij verdwijnt weer.

6. In deze scene zijn de verhoorder en Osewoudt weer in gesprek. De verhoorder lijkt nog steeds niets te zien in zijn verhaal. Osewoudt begrijpt niet dat Dorbeck zich nog niet gemeld heeft. “Hoe kan dat? Wordt wel alle informatie doorgegeven?” De verhoorder geeft aan dat iedereen wel weet dat hij daar zit. Ook hebben ze niets over ene Dorbeck gevonden in de papieren. Het is dus nog steeds alleen het woord van Osewoudt. De verhoorder vindt wel nog steeds dat zijn ondervraagde fout is. “Tot nader order. Laat dat duidelijk zijn.” En: “Als je schuld wordt bewezen, zeg ik, zal ik niet aarzelen om je voor het vuurpeloton te brengen. Je PERSOONLIJK het genadeschot te geven. In de nek, daarzo. Ben ik duidelijk?” Osewoudt moet verder gaan met zijn verhaal. Hij vertelt dat hij tijdenlang heeft gewacht op bevelen. Jaren heeft hij naar de telefoon gestaard en dagelijks liep hij hoopvol naar de brievenbus. “Had ik hem wel echt gezien?”

7. Ria probeert weer weg te glippen. Wanneer Osewoudt zegt dat ze dat niet stiekem moet doen, want heel het dorp weet er al van, zegt ze dat ze even weg is. “Een groot bal in het Haagse. Alle kopstukken van de bezettingsmacht zullen er zijn.” Osewoudt vraagt zijn vrouw hem te verlaten. Maar zij doet dat niet, ze is immers met hém getrouwd. Dan komt er post binnen. Maar tegelijkertijd ook Turlings, die in het Duits aan Ria vraagt waar ze blijft. Hij vraagt aan Osewoudt waar het aanmeldformulier voor de NSB blijft. Dan gaan Ria en Turlings weg. In de brief vraagt Dorbeck of hij de foto's al ontwikkeld heeft. De telefoon gaat. Het is Dorbeck. “Er is geen tijd te verliezen. Luister goed. Nieuwe opdracht: Wees overmorgen om acht uur op het eindpunt van de gele tram in Voorburg.” Hij zal daar een vrouw met een Telegraaf in haar hand ontmoeten. Samen moeten ze naar oom Nauta. Osewoudt krijgt geen kans verder vragen te stellen.

8. Twee dagen later ontmoet Henri de vrouw. Ze kon geen Telegraaf vinden. Hij lijkt het niet helemaal te vertrouwen. Ze vertelt dat ze diezelfde ochtend met een bootje daar is aangekomen. Uiteindelijk weet ze hem te overtuigen.

9. Samen gaan de vrouw en Osewoudt naar oom Nauta. Hij verwachtte ze al. De vrouw geeft zich uit voor Marianne Sondaer. Ze heeft een vals persoonsbewijs bij zich, erg slecht nagemaakt, en wat zilveren munten, die inmiddels in Nederland niet meer gebruikt worden. Dan zet oom Nauta de radio aan. “Hoor je dat? Hoor je dat? De Amerikanen zijn geland in Normandië. Over een paar maanden zijn we bevrijd. Hoera!”

10. De verhoorder en Osewoudt zitten weer samen in de verhoorruimte. De verhoorder heeft een fles jenever. Ze hebben iets te vieren, want de koningin is terug. Osewoudt is pessimistisch: “Nu komen ze terug, nu de kust veilig is.” De verhoorder vertelt dat er een spoor is naar Dorbeck. Hij laat een document zien, maar de naam is onduidelijk.

11. Het gejuich en de muziek uit de vorige scene sterven weg en de verhoorder gaat zuchtend zitten. De verhoorder wil verder. Osewoudt vertelt over een nieuwe opdracht. Hij moet wat gaan doen met ene Zéwuster en met Marianne. Ze gaan aanbellen aan de Houtstraat 32 in Haarlem en wanneer ze in de kamer zijn moet Osewoudt de man die het dichtst bij hem staat neerschieten. Eenmaal in de kamer schieten ze de mannen neer. Hij is meteen weggerend. De verhoorder vraagt of hij de namen weet van de mannen die ze hebben omgelegd. Osewoudt weet het niet, maar de verhoorder wel. Een van de mannen die zou zijn neergeschoten stond aan

de 'goede' kant. "Je hebt willens en wetens een verzetsman geliquideerd." De verhoorder denkt dat hij een dubbelagent is geweest. Osewoudt: "Ik word gek." Maar inmiddels weet ook de verhoorder het allemaal niet meer. "Puinhoop..."

12. In de twaalfde scene komt Osewoudt opnieuw binnen bij Ria. Ze vraagt hem wat hij toch allemaal aan het doen is, maar Osewoudt wil niets vertellen. Zijn moeder is weg. "Vanochtend vroeg ramden ze de deur open. Renden de gangen door. Trokken alle kasten open." Ze hebben toen ook zijn moeder meegenomen. Osewoudt denkt dat ze op zoek waren naar hem en daarom zijn moeder hebben meegenomen als gijzelaar. "Kun je Turlings niet inschakelen?" Vraagt hij. Maar Ria heeft Turlings al weken niet gezien. Hij twijfelt of hij zichzelf aan zal geven in ruil voor zijn moeder, maar hij heeft nog belangrijk werk te doen.

13. Osewoudt vertelt tegen oom Nauta dat zijn moeder is opgepakt. "En jij bent hier? Waarom?", vraagt zijn oom. Hij had immers op zijn minst bij het politiebureau kunnen informeren waar zijn moeder was. Dan bedenkt Osewoudt zich iets: "Dat hebben de Duitsers bekendgemaakt, toch? Dat ze geesteszieken en vroegere misdadigers weer in hechtenis gaan nemen?" Ze praten over of er nog nieuwe opdrachten binnen zullen komen. Oom Nauta zegt dat niemand meer te vertrouwen is op dit moment. Osewoudt zal nieuwe papieren moeten hebben. En niet alleen de naam en het beroep moeten veranderen, maar ook zijn haarkleur. Ze besluiten zijn blonde haren te verven met zwarte drukinkt, want haarverf is niet voorhanden.

14. Marianne verft het haar van Osewoudt. Ze praten over zijn nieuwe naam. Hij zal Philip gaan heten. Dan vraagt zij of hij niets aan haar kan zien. Hij vraagt zich af waar ze het over heeft. Marianne: "Dat ik Jodin ben! Mijn vader, mijn moeder en allebei mijn broers zijn opgepakt. Ik moet mijn naam, mijn ras ontkennen. Daarom ben ik bij het verzet gegaan." Dan kijken ze in de spiegel. Het haar van Osewoudt is zwart. "Zie je het niet? In de spiegel? Dorbeck!" Marianne heeft geen idee wie Dorbeck is. "Ik ben voortaan Dorbeck."

15. Opnieuw in de verhoorkamer. De verhoorder maakt Osewoudt belachelijk, maar hij zegt dat hij niet zomaar iemand is. "Ik heb grootse dingen gedaan." Hij vertelt over Langendaal. De verhoorder kent die zaak en pakt een ander dossier. Hij leest voor wat er gebeurd is die dag. Osewoudt vertelt dat hij en Marianne degenen waren die de NSB'er Langendaal hebben neergeschoten. De verhoorder: "Dit is niet jouw mapje. Dit is het dossier onopgeloste zaken." Osewoudt vertelt dat hij door de Duitsers is opgepakt om deze zaak, maar de verhoorder gelooft hem nog steeds niet. Hij zegt dat er geen enkel bewijs is dat Osewoudt Langedaal heeft vermoord. Daarbij willen ze in Engeland niets zeggen over Dorbeck. "Men beroept zich op de official secret act." Osewoudt wordt wanhopig en zegt dat de verhoorder hem maar gewoon meteen neer moet schieten, maar de verhoorder wil dat hij verder gaat. Uiteindelijk verdwijnt de verhoorder van het decor en stapt Osewoudt naar voren. Hij richt zich tot de koningin en vertelt over de gebeurtenissen van de afgelopen tijd en over zijn daden. "Ik heb slechts bevelen opgevolgd. Velen van mijn dierbaren zijn omgekomen. Dat zou misschien niet gebeurd zijn, als ik zoals vele Nederlanders aan de kant was blijven staan."

16. Marianne vertelt tegen Osewoudt dat zijn oom is opgepakt door de Duitsers. Hij zegt dat Marianne ook maar moet gaan, iedereen die in zijn buurt komt, wordt namelijk opgepakt. Ook hijzelf is niet meer zeker van zijn leven. "Jij vindt een uitweg", antwoordt Marianne. Ze houden van elkaar. Ze praten over Dorbeck. Osewoudt zegt dat hij alle dingen die hij gedaan heeft door Dorbeck gedaan heeft. Marianne is het daar niet mee eens: "Die dingen heb jij toch gedaan? Jij bent een held!" Marianne wil wat gek doen, ze wil naar de bioscoop. Maar in de bioscoop ziet Osewoudt een

enorme foto van zichzelf op het scherm. "Osewoudt. Straatrover, 500 gulden beloning." Hij vluchtte de bioscoop uit, maar een portier had hem herkend en de Duitsers gebeld.

17. Osewoudt wordt ondervraagd door Turlings over de zaak Langendaal. Het bleek een goede vriend te zijn van Turlings. Osewoudt ontkent betrokken te zijn geweest bij de moord. Een paar weken lang heeft hij vastgezeten. Tot Turlings opeens terugkeerde.

18. Turlings in gesprek met Osewoudt, ditmaal op een heel andere toon. Turlings zegt druk te zijn geweest met het verbranden van documenten. Hij vertelt dat de moeder van Osewoudt zichzelf heeft opgehangen in haar cel. Zijn oom is naar Duitsland afgevoerd. En zijn vriendinnetje Marianne Sondaer leeft nog, daar heeft Turlings voor gezorgd. Hij wil daar alleen wel wat voor terug. "Ik kan ervoor zorgen dat je Jodinetje wordt losgelaten. Dan is er in elk geval iemand die na de oorlog op je wacht." Turlings zegt weg te willen bij de NSB, hij wil overlopen. Hij vraagt of Osewoudt hem naar Dorbeck wil brengen.

19. Opnieuw de verhoorder. "Je hielp hem overlopen." Dorbeck verschijnt op het podium. Osewoudt heeft Turlings meegenomen. Opeens klinkt er een schot. Turlings is neergeschoten. Dorbeck zegt dat hij moet gaan, hij heeft zijn contacten nu beneden de rivieren. Osewoudt vindt dat hij eerst nog wat terug moet doen, voor alles wat hij voor hem gedaan heeft. Dorbeck zal kijken wat hij kan doen en opent zijn kleerkast. Hij gooit een verpleegstersuniform naar hem. Dorbeck zegt dat hij vanavond of morgenavond terugkomt om hem mee te nemen. Als ze over de rivieren zijn mag hij zijn eigen kleren weer aantrekken. Hij geeft Osewoudt ook nog een mes: "Maakt wat meer rommel dan een pistool. Maar minder lawaai." Voor Dorbeck gaat, maakt Osewoudt nog een foto van hun tweeën.

20. Osewoudt begint over de camera tegen de verhoorder. "Dat ik daar niet eerder aan gedacht heb." Hij weet zelfs het serienummer nog, de verhoorder noteert het. Hij is hem kwijtgeraakt bij zijn vlucht, ergens in de Biesbosch. De verhoorder vertelt dat de camera is gevonden, maar geruild voor een pakje sigaretten. Ze praten verder over de vluchtactie. Osewoudt is uiteindelijk zelf maar gegaan, Dorbeck was nooit op komen dagen. De verhoorder vertelt dat zijn vrouw dood is aangetroffen in de sigarenwinkel in Voorschoten. Osewoudt vraagt waar zijn vrouw aan is overleden. "Messteken... Maakt meer rommel, minder lawaai." Osewoudt verklaart dat Ria, zijn vrouw, Dorbeck heeft gezien. "Leefde Marianne nog maar. Zij kan van alles getuigen." De verhoorder antwoordt dat Marianne nog leeft. Ze is naar Palestina. De verhoorder twijfelt opnieuw, was het niet allemaal te toevallig? Hoe kon Marianne wel weg zijn gekomen in de bioscoop? De verhoorder vraagt of Osewoudt niet gewoon last heeft gehad van waanideeën en dat de boodschappen en opdrachten van Dorbeck niet gewoon verzonden zijn.

21. Oom Nauta wordt binnengereden, hij leeft dus nog. Nauta: "Iedereen is dood, maar ik leef nog!" Osewoudt vraagt of hij niets kan vertellen, maar die houdt zijn mond liever.

22. De verhoorder vertelt dat de leica, de camera, is gevonden. Osewoudt krijgt spullen zodat hij zelf de foto's kan ontwikkelen. Alleen maar vage vlekken, de verhoorder zegt dat het is afgelopen nu. Osewoudt spurt weg, maar keert terug als Dorbeck. "U wacht op mijn verklaring. Deze man, deze Osewoudt... Alles is zoals hij het u verteld heeft... Hij heeft heldendaden verricht, hij is een goed vaderlander." De verhoorder roept nog: "Blijf hier Osewoudt... Hou hem tegen. Ze schieten hem overhoop." Maar daar klinkt al een gewoensalvo.

8. Symboliek: Het stuk gaat niet alleen over het verzet, maar ook over de vraag wat goed en wat fout is. In het begin ben je ervan overtuigd dat Henri Osewoudt een verzetsman is, maar daar ga je toch aan twijfelen gaandeweg. Pieter Rings wijst in zijn recensie van het stuk ook op de kleur van het decor. Hij schrijft: ‘Het decor is helemaal grijs. Met af en toe een uitgekende belichting. Dat lijkt een statement. Grijs verleden is de titel van een studie van Chris van der Heijden over Nederland en de Tweede Wereldoorlog. En wat blijkt: De meerderheid van de bevolking modderde maar wat aan in het wijde land tussen goed en fout. Osewoudt, maar ook zijn ondervrager, willen niet doormodderen. Zij willen goed of fout. Zij willen rechtvaardigheid. Een grijs gebied tussen hen is er niet. Terwijl de wereld om hen heen dat wel is.’²¹³

²¹³ Pieter Rings, ‘Zwaard van Damokles weinig angstaanjagend’, <http://www.theaterkrant.nl/recensie/de-donkere-kamer-van-damokles/> (08-06-2014).

Wederzijds - De Jeugd van Hitler

Eerste voorstelling op 24 januari 1992

Auteur: Niklas Radström. Vertaling: Karst Woudstra.

Bewerking: Ad de Bont, Mathieu Schmidt.

Gespeeld door: Theatergroep Wederzijds.

Tekst van het stuk was gebaseerd op een boek van Alice Miller, *In den beginne was er opvoeding*. In het stuk stond de vraag centraal of een kind opgroeit tot monster of dat het al slecht geboren wordt.

Gebaseerd op video-opnamen van theatergroep Wederzijds.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.) Het plot is wat warrig, niet echt lineair. De theatergroep beeldt de jeugd van Hitler uit, maar maakt soms een sprong vooruit naar hoe het er in de oorlog aan toe ging met de Jodenvervolging. Dit doen ze aan de hand van foto's aan de muur die een voor een onthuld worden. Op deze foto's staan joodse kinderen die zijn afgevoerd naar concentratiekampen.

2. Thema: Adolf Hitler, het kwaad en Jodenvervolging.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

De eerste persoon is Adolf Hitler. Hij wordt gespeeld door twee vrouwen. Dat is natuurlijk niet heel erg geloofwaardig, maar dit heeft een doel: de ene stelt 'de goede' voor en de ander 'de slechte'. Adolf is de zoon van Alois Hitler en zijn derde vrouw Klara Hitler. De twee hadden hiervoor al drie kinderen gekregen, maar deze stierven na een aantal weken allemaal aan difterie. Alois en Klara zijn ook karakters in deze voorstelling. Ze komen niet echt over als liefdevolle personen. Dit wordt ondersteund door hun witter geschminkte gezichten en schreeuwerige manier van praten. Ook Angela Hitler speelt een rol in het toneelstuk. Dit is de halfzus van Adolf. De laatste persoon die een rol speelt in het toneelstuk is Johanna, de zus van Klara. Zij zorgde voor Adolf wanneer Klara daar niet toe in staat was.

4. Taal: er wordt Nederlands gesproken en gezongen in de voorstelling, maar soms ook in het Duits. Er wordt regelmatig gebruik gemaakt van stemverheffingen.

5. Omgeving: het decor is heel sober. Het stuk wordt gespeeld in een gymzaal. De grond en de muur zijn zwart gemaakt door een groot doek. Er is een klein vierkant vlak laminaat en er staan een aantal meubels in de ruimte; een bed, een scheve stoel, iets wat op een radio lijkt en een verroeste bak die dient als een soort kinderwagen.

6. Effecten (geluid en licht). Er wordt niet echt gebruik gemaakt van hele spectaculaire geluids- of lichteffecten. Af en toe wordt er gezongen tussen scènes door en er wordt gebruik gemaakt van het verheffen van de stem. De liederen die gezongen werden waren NSB-liederen en de muziek die de vader draait, is Wagner. Wel worden er tussendoor foto's onthuld in de muur. De acteurs staan op dat moment in een hoekje van de zaal en vertellen wat over de personen op de foto's. Het zijn kinderen, Joodse kinderen die zijn omgekomen in een concentratiekamp. Ze zijn waarschijnlijk van ongeveer dezelfde leeftijd als Hitler in het toneelstuk moet voorstellen.

7. Gebeurtenissen.

De voorstelling is in feite een reconstructie van hoe de jeugd van Adolf Hitler er uit kan hebben gezien. De vraag die een aantal keer gesteld wordt is: "Hoe groeit een kind op als monster? Of word je slecht geboren?"

Alle spelers bevinden zich tijdens de beginscène op het speelvlak. De twee spelers die Hitler voorstellen staan in het midden. Eén van hen, de goede variant, zit met het hoofd in een emmer. De ander staat achter haar en houdt een toespraak. De rest

loopt rondjes en zingt zachtjes. Dan stopt de ene Hitler met praten en zingt iedereen, behalve de 'goede' versie van Hitler, het NSB-lied Zwarthemden.²¹⁴ Een van de spelers loopt met een grote vlag met een swastika over het toneel. Hierna vertelt de 'kwade' Hitler over de jeugd. "Ik had een prettige jeugd. Vader en moeder stonden altijd voor ons klaar. Vader klonk soms een beetje wars, maar er ging een goed hart schuil onder die ruwe manier van doen. Moeder leefde alleen voor ons, haar kinderen, en overlaadde ons continu met haar liefde en goede zorg. Nee! Er woonde geen tante bij ons in. Zij heette niet Johanna en was niet raar." Het personage zegt dat hij wanneer hij terugdenkt aan zijn jeugd alleen maar warmte voelt en prettige herinneringen heeft. De andere Hitler zegt hierna: "Adolf Hitler was een van de grootste massamoordenaars uit onze geschiedenis." De ander: "Hij liet miljoenen mensen in concentratiekampen systematisch vernietigen." De andere personages vragen: "Maar was hij als klein kind ook al slecht? Als kleine jongen, als baby. Hoe groeit een kind op tot een monster? Of wordt hij slecht geboren?" Dan pakken de twee Hitlers een kinderwagen en schuiven deze op het toneel. De vraag wordt opnieuw gesteld. Dan spelen ze dat het een baby is. De moeder zegt dat ze het kind niet uit de wieg mag halen. Het kind moet leren zelfstandig te zijn, alleen te zijn. Ze mogen het kind niet verwennen, daar zouden ze hem onrecht mee aandoen. Hierna gaat de moeder in een hoek van het toneel zitten huilen met een fotoalbum op schoot. De personages die Hitler spelen, hebben het over de ouders. Moeder wilde nog een kind want had teveel verdriet en wilde iets om daar niet meer aan te denken. Vader heeft altijd gelijk, alles wat hij zegt is waar. In de andere hoek van het toneel zit vader met Angela. Wanneer de Adolf-personages zeggen dat ze eenzaam zijn en honger hebben, roept vader ze toe dat ze stil moeten zijn. Ook Klara vindt dat ze op moeten houden met zeuren, 'vader heeft rust nodig'. Als dit niet gebeurt, stormt vader op ze af. Er wordt tegen de wieg geschopt. Ze praten over het krijgen van eten, dit ging niet bepaald op een vriendelijke manier. Dan staat de 'kwade' Hitler op en schreeuwt over opvoedkunde. Hij wil onverschrokken jongeren, pijn moeten ze kunnen verdragen, ze moeten schoon zijn. Wanneer vader weg is, vragen ze om hun moeder. Moeder heeft geen tijd, ze is moe, ze moet rusten. Angela brengt de Adolfjes naar bed. Ze staat met een schaar en zegt: "Als kinderen tegen hun vader en moeder liegen, dan komt een monster om het vlees van hun botten te eten. Als het donker wordt en de kinderen slapen komt hij aangeslopen. En heel voorzichtig en zachtjes, voordat je het voelt, vreet hij het vlees van je benen..." En ze knipt de schaar dicht. De volgende ochtend ontdekt ze dat de kinderen in bed hebben geplast. Ze gaat ze niet verschonen. Als ze zo nodig de hele dag moeten plassen, blijven ze er maar lekker in zitten ook. Alle andere personages praten over kinderen: ze zijn niets waard, het zijn gezwollen, het is afgrijselijk wanneer een kind te wereld komt. Ze zingen een lied. Door het lied zijn zinnen uit het NSB-lied 'Voorwaarts, Stormsoldaat' verwerkt. "Storm voorwaarts, voorwaarts, stormsoldaat." Alois staat op het speelvlak. "Ook ouders hebben een verleden." De andere personages vertellen het verhaal: "Alois Hitler was 52 jaar toen zijn zoon Adolf werd geboren. Hij was, voor zover we weten, een ijverige overheidsbeambte. Alois kreeg zijn achternaam Hitler als cadeau voor zijn veertigste verjaardag, toen hij geadopteerd werd door de man die mogelijk zijn vader of misschien de broer van zijn vader was. Tot die tijd droeg hij de naam Schicklgruber, naar zijn moeder. Of Alois ooit geweten heeft wie zijn vader was, is niet bekend."

²¹⁴ Liederboek van de NSB, pagina 14

http://resources21.kb.nl/gvn/EVDO02/pdf/EVDO02_NIOD05_5125.pdf (17-06-2014).

Adolf vraagt aan tante Johanna of vader ook ooit een kind is geweest. “Hij was vreselijk klein en vreselijk arm.” Ze vertelt dat hij al vroeg moest werken en als hij niet kon werken dan sloegen ze hem. Aan de zijkant verzorgt Klara de pijnlijke rug van Alois. Er zijn littekens te zien op zijn rug. Maar dan zegt Klara dat Johanna niet zoveel moet praten en schreeuwt Alois dat hij een geweldige jeugd heeft gehad. “Alles was altijd goed, begrepen!?” “Klara was 24 jaar jonger dan Alois en was zijn derde vrouw. Al op haar zestiende kwam zij in dienst bij de familie Hitler.” Ze vertellen dat op het moment dat de tweede vrouw van Alois op sterven lag, hij Klara bezwangerde. Ze gaf uiteindelijk het leven aan drie kinderen, maar alle drie stierven ze binnen een paar weken aan difterie. Uiteindelijk kregen ze Adolf, hij bleef leven. In huis leefde ook Johanna, de geesteszieke zus van Klara. Zij zorgde voor Adolf wanneer Klara te ziek of te druk was om dat te doen. Angela was de halfzus van Adolf.

Dan wordt er een foto onthuld aan de achterwand. Alle toneelspelers staan op dat moment aan de zijkant van het toneel. Er wordt verteld over hoe een meisje uit haar bed gelicht werd midden in de nacht. Haar ouders waren verdwenen. Ze moest samen met haar broertje mee naar straat. Daar werden ze met andere kinderen meegenomen. Er wordt nog meer foto's onthuld. Opnieuw een verhaal. Een kind ging met familie in een veewagon op 'reis'. Er stonden twee emmers in de wagon. Eén met smerig water om te drinken en één om de behoeftes in te doen. Het kind viel in slaap in de armen van zijn grootmoeder. Midden in de nacht stierf de oma en het kind voelde de warmte uit het lichaam verdwijnen.

Adolf zit te spelen met blokken. Vader vraagt of hij gelogen heeft over iets. Adolf ontkent, maar vader zegt dat zijn zoon een schande is. Hij maakt samen met Angela grapjes en maakt Adolf belachelijk.

Adolf wordt wanneer hij elf jaar is opgesloten in zijn slaapkamer. Wanneer hij probeert te ontsnappen, blijft hij met zijn bretels steken achter het raam. Hij besluit zijn kleding uit te trekken en uit het raam te gooien en deze later dan maar weer aan te trekken. Maar wanneer Adolf, in zijn blootje (de twee actrices hebben een huidkleurig pak aan) uit het raam probeert te klimmen, komt zijn vader binnen in zijn kamer. Opnieuw wordt hij uitgelachen en belachelijk gemaakt door zijn familieleden. Uiteindelijk overwint de 'slechte' Adolf het van de 'goede' kant. Hij wil nooit meer iets met deze kant te maken hebben. Emoties tonen is een teken van zwakte, dit zal hij dan ook nooit meer doen. Met een schaar wordt de 'goede' kant vermoord.

Het stuk eindigt met de spelers die in een rij op de voorgrond van het speelvlak staan. Ze vertellen hoe het afliep. Op 30 april 1945 neemt Adolf Hitler samen met zijn vrouw Eva Braun stilzwijgend afscheid van de werknemers in de bunker in Berlijn. Ze verdwijnen in een kamer en niet lang daarna klinkt een schot. Pas na de overgave van Duitsland konden de doden worden geteld. Hierna worden alle dodenaantallen opgesomd.

8. Symboliek: De jonge Adolf Hitler wordt gespeeld door twee vrouwen. Een van de twee speelt de goede, brave Hitler en de ander speelt de in en in kwade versie. Op een bepaald moment groeien deze twee uit elkaar en overwint de slechte versie. De goede helft verdwijnt in de kindervan en is niet meer te zien. Ze willen hier dus mee zeggen dat een kind niet zozeer slecht geboren wordt, maar juist slecht wordt gemaakt.

Vor dem Ruhestand/Voor het pensioen

Auteur: Thomas Bernhard. Vertaald door Hans W. Bakx.

Gespeeld door Stichting FACT

Eerste voorstelling op 2 november 1995

De gespeelde versie in 1995 was een herziening van de vertaling in 1981.

Het toneelstuk speelt zich af in het ouderlijk huis van Rudolf Höller. Hij woont daar samen met zijn twee ongetrouwde zussen, Vera en Clara. Höller is president van de rechtbank en oud SS-officier. Hij koestert het verleden. Het stuk gaat over incest, antisemitisme, en verlangen naar de tijd van de nazi's. Onder andere in: Jan Spierdijk, 'Sterk toneel van 'Baal' in Duits Nazi-binnenhuisje', De Telegraaf 4 mei 1981.

Bijzonderheid: het stuk dat gespeeld werd door FACT is vroegtijdig afgelast omdat de bus met decor en kostuums werd gestolen.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het plot is lineair. De datum is 7 oktober, de verjaardag van Himmler. Een jaartal wordt niet genoemd.

2. Thema: fascisme.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

- Rudolf Höller, president van de rechtbank en voormalig SS-officier.

- Vera, zus van Rudolf.

- Clara, Zus van Rudolf.

4. Taal: er wordt Nederlands gesproken.

5. Omgeving: De eerste twee bedrijven vinden plaats in de woonkamer van het ouderlijke huis. Het derde bedrijf is de feestavond in de eetkamer.

6. Effecten (geluid en licht): Buiten het decor om wordt vrijwel geen gebruik gemaakt van effecten.

7. Gebeurtenissen:

Eerste bedrijf:

- Een grote kamer op de eerste verdieping, twee grote ramen op de achtergrond en aan de zijkant twee deuren. Er staan diverse zitmeubelen, een ladekast, een kast, een strijkplank voor het raam, een vleugel, een barometer en er hangt een spiegel aan de muur. Het is zeven oktober, laat in de middag en Himmler is jarig. Vera doet de deur dicht en zegt: "Ze is weg." Clara vraagt of ze dat zeker weet, waarop Vera antwoordt dat ze naar haar grootmoeder is. We weten nog niet over wie het gaat, maar duidelijk is wel dat de persoon doofstom is. Terwijl Vera de ambtstoga van Rudolf begint te strijken, wordt duidelijk dat het over Olga gaat. Iemand die ze heeft gered uit een armoedige toestand. Ze praat over de kleren die ze voor haar heeft gekocht en over de vlechten die ze altijd in haar haren maakt. "Precies zoals ik ze altijd had." Clara zegt dat ze misbruik maakt van het kind. Ze kibbelen over het doel van Vera om het doofstomme kind te helpen. Vera zegt dat Rudolf en zij wel eens praten over of het niet beter zou zijn dat Clara in een inrichting zou zitten. Het wordt duidelijk dat Rudolf binnenkort met pensioen zal gaan. Dan zegt Vera: "We hebben geen getuige nodig op de zevende oktober. Al dagen voor de zevende wordt hij anders. Alles in Rudolf is op de zevende geconcentreerd. Hij heeft Himmler maar één enkele keer gesproken. Een man die geen tegenspraak dulde. Zolang hij leeft, heeft Rudolf gezworen, zal hij Himmlers verjaardag vieren." Clara heeft rond de zevende altijd rare dromen. Dan droomt ze over iemand die haar doodrukt, maar net voor hij dat doet, wordt ze wakker. Vera zegt dat ze moet vragen hoe hij heet. Dan wisselt het gesprek naar hun vader. "Hij had gelijk. Hij zou trots zijn op Rudolf. Onze vader heeft ons leren wantrouwen maar goed dat we naar hem geluisterd

hebben." Clara: "De mensen altijd alleen met wantrouwen tegemoet treden." Vera zegt dat ze in alles naar hem hadden moeten luisteren, misschien zou hij dan nu nog leven. Clara zegt dat hij dat niet gewild zou hebben, wat er daarna gebeurd is. "Jij en Rudolf." Vera zegt dat Clara het niet begrijpt, want wat er gebeurd is, maakt dingen zoveel eenvoudiger. "Als het anders zou zijn, als Rudolf getrouwd was. Zo is hij bij ons, alles blijft onder ons." Clara zegt dat Rudolf haar altijd heeft gehaat. Vera: "Het is maar goed dat jij niet kunt lopen. Dan zat je al in de gevangenis, met je geschifte ideeën." Vader had haar ook altijd al een gezinsmoordenares genoemd. Ze praten ook over hun moeder. Die wilde altijd naar Parijs, maar vader wilde dit niet. "Jullie vader heeft mij altijd alleen maar misbruikt, heeft ze gezegd. Jullie vader is een onmens." Ondertussen moppert Vera over hoe vuil het huis is. Maar eigenlijk maakt het ook niet uit, want ze krijgen al jaren geen bezoek meer. Rudolf wil geen bezoek. De enige die nog ooit langskwam was de dokter, maar daar heeft hij ruzie mee gemaakt. Vera kwam de dokter nog tegen op straat, hij was nog eleganter dan vroeger. Clara zegt dat ze weet wat Vera mooi vindt. "Alles haal jij door het slijk", reageert Vera. Clara: "Door het slijk dat het verdient." Vera zegt dat haar zus getikt is. "Jij bent tegen de duivel aangelopen." Ze zegt dat het maar goed is dat 'hij' dood is. Het is niet duidelijk wie deze persoon is, maar volgens Vera heeft hij haar zus gek gemaakt. Dan zegt ze dat raadsheer Rosch niet komt, hij is verkouden. Maar het is ook beter dat hij niet komt. "Een jaar geleden is hij op weg naar ons toe aangesproken. Lastig gevallen. Stel je voor, op een haar na hadden een paar jonge mannen hem een café ingetrokken, ze hadden hem herkend. Gelukkig heeft hij zich kunnen losrukken. Als die zijn jas van zijn lijf getrokken hadden en hij had daar gestaan in zijn SS-uniform." Nu viert hij Himmlers verjaardag thuis, in zijn eentje. Rudolf zegt altijd dat de tijd komt dat het niet meer nodig is om de verjaardag van Himmler binnenshuis te vieren, maar dat het openlijk kan. Vera gelooft het niet, maar wil geen roet in het eten gooien. "Ik ben je eeuwig dankbaar dat jij ons met rust laat. Ik weet wat dat voor je betekent. Anderzijds, wat kun je anders? In ruil leg ik morgen weer al je linkse boeken voor je op tafel en alle kranten die je maar wilt." Clara zegt dat ze van Vera walgt. Maar ze is aan haar broer en zus overgeleverd. Ondertussen pakt Vera een ingelijste foto van Himmler uit de kast. Ze poetst het glas schoon. Vera vindt dat haar zus moet stoppen met praten. "Dat portret is gemaakt toen Himmler het kamp bezocht. Rudolf heeft met hem alleen gegeten. Eén dag na zijn negenendertigste verjaardag. Er was niets moeilijker dan kampcommandant zijn, commandant zijn was iets verschrikkelijks. Rudolf was zeer geïmponeerd door wat Himmler zei. Het was tenslotte ook Himmler die hem die valse pas gaf waarmee Rudolf is ondergedoken. Rudolf heeft aan hem te danken dat hij nog leeft. En wij hebben aan Rudolf te danken dat wij nog leven."

Vera beklagt zich over Parijs. Ze vindt Parijs afschuwelijk, de lelijkste stad. "Het vaderland is iets moois." Clara zegt dat moeder niet lelijk was. Vera zegt dat ze blij moet zijn dat ze zich niets meer herinnert. Clara zegt dat het maar goed is dat hun moeder eruit is gestapt, dat ze zelfmoord heeft gepleegd. Over een half jaar zal Rudolf met pensioen gaan. Het zal hem moeilijk vallen, denkt Vera. Ze komt binnen met een SS-officiersuniform en met kranten. Die laatste geeft ze aan Clara. "Dag in dag uit steek jij je neus in die gedrukte bagger." Ze begint met het strijken van het uniform. "Niets is infamer dan geld te slaan uit kranten. De mensensmurrie aan de mensen te verkopen die hem gretig naar zich toe trekken. De uitgevers van de smerigste kranten zijn de Joden. Ik weet dat je het niet graag hoort, maar het is een feit. Je vader was een Jodenhater, net als 98 procent van ons volk. Een enkeling geeft het toe dat hij antisemiet is. De Duitsers haten de Joden, ook op een moment

dat ze het tegendeel beweren.” Ze zegt dat dat de Duitse natuur is, Jodenhaat. Ook over duizend jaar zullen Joden in Duitsland gehaat worden. Terwijl haar zus door blijft praten, leest Clara onverstoord de krant. Ook wanneer Vera deze uit haar handen slaat. Ze strijkt hem glad en leest verder. Vera zegt dat Clara heeft gezworen de namen Rosa Luxemburg en Clara Zetkin nooit meer te noemen. “We hebben ons toneelstuk ingestudeerd. Sinds dertig jaar zijn de rollen verdeeld. Ieder heeft zijn partij, afstotelijk en gevaarlijk.” Ze zegt dat Rudolf stil zal vallen en blijven zitten, wat betekent dat hij een fotoalbum wil. “bij iedere foto heeft hij iets te zeggen. Iets gruwelijks. Alsof zijn geheugen alleen bestaat uit een berg doden. Voor dat fotoalbum ben ik bang, voor niets anders. Vorig jaar heeft hij geëist dat ik je haar afschoor en je het concentratiekampjasje aandeed. We moeten doen wat hij wil.” Het wordt hier duidelijk dat Clara ooit door een plafondbalk is getroffen door een Amerikaanse luchtmijn en daardoor vanaf haar middel verlamd is. En wanneer Clara ergens niet heen wil, kan Vera ook niet omdat ze zo afhankelijk is. “En jij weet hoeveel ik om kunstgenot geef. Minstens één keer per maand, en liefst iedere week.” Ze praat over hoe ze vroeger cello speelden. Clara lacht om hoe vals en afschuwelijk dat was. Vera vindt het juist fijn om muziek te maken. “In dit vreselijke huis muziek maken, die kille muren vullen met muziek. Ze met muziek tot leven wekken.” Clara zegt dat het onmogelijk is om het huis tot leven te wekken. Clara zegt dat haar broer en zus niet weten wat muziek is, en wat kunst is. “Vader haatte in werkelijkheid muziek en hij had geen benul van literatuur. Poezie verafschuwde hij. Op een dag heeft hij zich ook niet ontzien de Bosendorfer te kopen. Het was beter geweest als hij bijtijds een pistool voor me had gekocht om hem neer te schieten. Jullie allemaal neer te schieten.” Vera verklaart haar zus voor gek. “Als hij ons voorlas mochten we ons niet verroeren. Hij heeft ons altijd zaken voorgelezen die we niet begrepen. Met Schopenhauer heeft hij ons gepijnigd.” Clara reageert: “En met Nietzsche.” Vera vraagt of Clara mee wil wanneer ze Strindberg spelen. Clara wijst dit af. Vera vindt dat ze de deur uit moeten. Ze doen niets meer. Dan moeten ze maar naar een rechtszaak. Misschien die tegen Harreiter. “Amon die de weduwe van die industrieel heeft vermoord.”

De telefoon gaat en Vera gaat de kamer uit. Ze belt, maar is niet goed te verstaan. Wanneer ze terugkeert in de kamer, heeft ze het concentratiekampjasje bij zich. “Rudolf, of alles in orde is. Hij is al onderweg. Misschien wil hij dat je het aantrekt. Wie weet.” Ze neemt de kranten terug zodat deze weg zijn wanneer Rudolf thuiskomt. Clara zegt dat ze het jasje niet aan zal doen. “Ook al wil hij het. Vandaag niet.” Vera zegt dat ze hem niet mogen irriteren. Clara zegt dat ze het niet kan. Vera antwoordt dat er na dertig jaar niets meer aan te veranderen is. Ondertussen is ze aan haar haren begonnen, ze maakt een vlecht. Clara begint over vroeger, over hoe Vera haar altijd getreiterd heeft. “’s Nachts als ik sliep en jij niet heb je me aan mijn vlechten uit bed getrokken. Je hebt me in de kelder opgesloten. Je hebt stiekem mijn kleren gescheurd.” Ze begint over Rudolf. Vera zal zich wel aan hem hebben opgedrongen. Vera zegt dat Clara niet weet wat er in mensen omgaat. “Wat er tussen Rudolf en mij is, is volkomen zuiver en puur.” Ze zegt dat Clara blij moet zijn dat ze voor haar zorgen. “Jouw ongeluk is niet alleen maar jouw ongeluk. Het is ook ons ongeluk, vooral ons ongeluk.” Ze zegt dat alles zal veranderen wanneer Rudolf met pensioen is. Misschien gaat hij met haar rijden. Ze zegt dat Rudolf goed is, wie hem kent weet dat hij goed is. “Die schaamteloze geruchten. En als het waar is wat er wordt gezegd, het is al lang geleden. Ik geloof niet dat Rudolf een misdaad op zijn geweten heeft. Hij niet.” Dan draait ze zich om naar Clara en laat haar ingevlochten haar zien. “Zo ziet hij me graag, precies zo. Herinner je je? Zo liepen we als meisjes

rond in de oorlog, in de Nazitijd.” Ze blijft maar praten over hoe goed Rudolf is. Het is een heel goed mens. Uiteindelijk zegt ze dat Rudolf komt.

Tweede bedrijf:

Rudolf zit uitgeput op een stoel. Clara is bezig met het stoppen van kousen en Vera komt binnen met zijn winterjas. Rudolf: “Hier is de knoop, hier”. Hij zoekt in zijn jasje naar een knoop en geeft hem aan Vera. “Ze zijn weer tegen me opgebotst bij de school, toen ik met Rosch voorbijging.” Vera: “Die jodenjongens.” Rudolf zegt dat hij eens met hun vader zal praten. “Nu rennen die jodenjongens daar rond, waar jou dat ongeluk is overkomen. Als je toen niet op school was geweest, was alles anders gelopen. Een voltreffer midden op de school. En maar twee dagen voor het eind.” Vera zegt dat ze blij zal zijn als Rudolf met pensioen is, dan komt er een einde aan al die ellende. Rudolf zegt dat er een verband moet zijn tussen de datum van de dag en de manier waarop de jongens tegen hem opbotsten. Rudolf vraagt hoe het met Clara is, hij denkt de hele dag aan haar. De gedachte dat zij thuis zit met pijn kwelt hem. “Maar denk maar zo, nog even en we vertrekken naar Egypte.” De reis is al tientallen jaren een wens van hem. Hij praat over Rosch. Die heeft een gezin, maar ziet er niet zo vief meer uit. Van het gezinsleven slijt je sneller. Hij denkt dat zij het beter hebben.

Wanneer het zes uur is begint Vera op de vleugel te spelen. Rudolf tegen Clara: “Toen ik ondergedoken zat, verborgen achter dichte gordijnen tijdens mijn kelderbestaan, heb ik mij tegen negenen ’s avonds naar boven gewaagd. En luisterde dan naar haar, dan speelde ze voor me. En jij zat precies daar waar je nu zit en sloeg me gade. Je haat tegen mij was toen net als nu. Ik ben eraan gewend geraakt.” Hij zegt dat ze allemaal zo hard zijn geworden als zijn zus. Tien jaar lang heeft hij ondergedoken gezeten, daarna kon hij carrière maken bij de rechtbank. “Vandaag deze dag van rekenschap. Ik heb gezworen hem op mijn manier te vieren. Voor jou is dat altijd heel stuitend. Voor mij is het noodzaak”, zegt hij tegen Clara. Ook voor Vera is het noodzaak. “Als Himmler er niet geweest was, stond waar nu ons huis staat een gifgasfabriek.

Rudolf zegt dat het Amerikanisme ze heeft vergiftigd. “Degenen die met de democratie te koop lopen, zijn in werkelijkheid haar moordenaars.” Vera, die inmiddels is gestopt met spelen, vraagt wat hij toch loopt te piekeren. “Het gaat ons toch heel behoorlijk? Persoonlijk zijn we er toch heelhuids vanaf gekomen?” Ze zegt dat vader trots op hem zou zijn. Jammer dat hij zo vroeg moest sterven, nog voor hij kon weten wat er van Rudolf zou worden. Vera en Rudolf praten over Clara. Vera vindt dat ze door al die boeken en kranten een totaal misvormd hoofd heeft gekregen. Het gaat tussendoor ook over een fabriek. Rudolf heeft kunnen voorkomen dat er een gasfabriek wordt gebouwd voor hun raam. Vera heeft de kamer verlaten en komt weer terug met de foto van Himmler. Ze zegt dat ze de foto opnieuw heeft laten inpakken. Rudolf zegt dat hij het een kostbaar cadeau vindt. Hij vertelt dat hij de dokter waar het eerder over ging tegen is gekomen. Hij heeft het gehad over Clara, omdat de dokter daar naar vroeg. Opnieuw begon hij over de noodlottige aanval, twee dagen voor het einde. Hij gebruikte het woord terreuraanval. “Hij was zichtbaar geprikkeld omdat ik het woord terreuraanval had gebruikt. Daar merkte je toch meteen dat het een Jood is.” Hij vindt medici maar een vreemdsoortig ras. “En weten jullie wat hij zei, dokter Fromm, voor hij er vandoor ging? Nadat ik op de keurigste denkbare manier met hem had staan praten? ‘Was u niet plaatsvervangend commandant in dat kamp?’ Plaatsvervangend heeft hij heel sterk benadrukt. Nog voor het tot mij doordrong wat dat te betekenen had, was hij al weg.

De mensen zijn weer begonnen in het verleden te wroeten. Er is iets op gang gekomen, het is niet moeilijk te raden welke mensen dat zijn. Het is goed dat we de omgang met al die mensen hebben verbroken.” Rudolf zegt dat de goede Duitser verafschuwt wat zich vandaag de dag afspeelt in het land. “Het Joodse element heeft zich overal ingenesteld. Het zit al weer overal en in alle hoeken.”

Rudolf zegt dat ze iedereen moeten wantrouwen, zoals vader altijd gezegd heeft. Rudolf vindt Vera de dapperste van allemaal, de betrouwbaarste. “Eerst wilden ze me voor het gerecht slepen, maar konden me niet vinden omdat jij me verborgen had. Toen is het onder het stof geraakt, tien jaar lang. En alles is toen heel snel gegaan.” Vera zegt dat ze alles in huis moeten veranderen wanneer Rudolf met pensioen is. Alles is nog steeds zoals het was toen hun ouders nog leefden. Dan vertelt ze hoe het was toen ze eens bij familie Leupold was. Haar man was bij de Waffen-SS en in de woonkamer lagen allerlei souvenirs uit zijn officierstijd. “IJzeren kruizen, documenten van hooggeplaatste persoonlijkheden uit onze tijd.” Ze zegt dat Clara ze zou verlinken wanneer ze zomaar weg kon lopen. “En er was nog iets bij mevrouw Leupold. Ze trok een paar laden open en liet me allerlei dingen van haar man zien. Onderscheidingen, kledingstukken, verschillende sieraden van Joden. Ze wist allang dat wij geestverwanten waren, maar ik mocht tegen niemand zeggen wat ik bij haar gezien had. Ze heeft ook van de Fuhrer een brief, maar die brief lag in de brandkast.” Opnieuw gaat de telefoon. Vera verlaat de kamer. Rudolf denkt dat het Rosch is, Clara zegt dat ze die man walgelijk vindt. Rudolf: “Hij heeft me het leven gered.” Clara: “Het leven gered. Had hij je het leven maar niet gered. Had hij het maar niet gered. Ons hele ongeluk berust op het feit dat hij je leven heeft gered.” Rudolf vindt het ongehoord hoe zijn zus tegen en over hem praat. Hij heeft alles voor haar gedaan. Clara zegt dat het allemaal zoveel gemakkelijker zou zijn geweest als hij niet terug was gekomen. “Ik walg van jullie, ik haat jullie. Ik heb jullie altijd gehaat.” Ze zegt dat ze hem en Vera verafschuwt. Rudolf zegt dat hij zou willen dat Clara zou creperen. Vera zegt dat hij haar moet laten.

Derde bedrijf:

Vindt plaats in de kamer naast de woonkamer. Het is inmiddels twee uur later. Er staat een eettafel, stoelen, fauteuils, een sofa, gewerenkast, ladekast. Rudolf is licht aangeschoten en zit in een SS-uniform, inclusief zijn pet, pistool en zwarte laarzen, aan de eettafel. Vera zich tegenover hem in een jurk en haar haren in een vlecht. Clara zit in haar rolstoel. Ze eten wat en drinken sekt.

Vera praat over de kunst die ze nodig heeft en stelt voor dat ze met z'n drietjes naar een concert gaan. Ze stapt op en controleert of alle deuren en ramen gesloten zijn. “Je kan nooit weten. Plotseling staat daar een of andere kerel. Een spion.” Dan geeft ze Rudolf een compliment. “Je ziet er zo goed uit als je dat uniform draagt. Jammer dat ik altijd een heel jaar moet wachten voor je het weer aantrekt. Niets staat je zo goed.” Ze zegt dat Rudolf een ware Duitser is. Ze vindt het verschrikkelijk dat hij het zo stiekem moet dragen, dat uniform. Ze zegt dat ze niet gelooft dat het nog lang zal duren voordat ze open en eerlijk mogen uitkomen voor wat ze zijn. “Het is een schande, maar het goede en het juiste overwint tenslotte. Daarin vertrouw ik helemaal op vader.” Ze heft het glas om te drinken op het pensioen. Ze zegt zich te verheugen op het moment dat Rudolf voor het eerst thuis zal blijven. Wanneer Rudolf pessimistisch wordt, pakt Vera het fotoalbum. Ze kreeg het album met kerstmis 1939. “Toen jij je vrijwillig gemeld hebt.” Vera praat tegen Clara en Rudolf over het album en over het verleden. Er komen foto's van het kamp voorbij en later ook de foto die Rosch van Rudolf en Himmler heeft gemaakt. “Hij had geen zelfmoord hoeven

plegen. Hij had zich in veiligheid kunnen brengen. Een paniecreactie. Je ziet, hij heeft aan je gedacht. Hij heeft je die valse pas gegeven, jou en Rosch.” Rudolf zegt dat Himmler een fijngevoelig mens was. Hij zegt dat hij het fijn vindt om deze dag in rust door te brengen met zijn zussen. Hij staat op en zet de recorder aan. Beethovens vijfde symfonie speelt. Hij praat over wat Himmler tegen hem zei: “Ik hoor alleen maar goeds over u. U doet uw werk tot in de grootse tevredenheid.” Dat had Himmler gezegd. Daarna heeft hij beloofd dat er geen gifgasfabriek zou komen in de buurt van het ouderlijk huis. Rudolf vervolgt zijn verhaal. “We hadden de grootste mogelijke discipline. We waren een modelbedrijf, te allen tijde gereed voor inspectie.” Vera heeft inmiddels de muziek uitgezet en twee flessen van de ladekast gepakt. “Wij hadden een opdracht vervuld”, zegt Rudolf. Hij heft zijn glas op Himmler. “Kom Vera, we drinken op de idee.” Rudolf zegt dat zij altijd alles begrepen heeft, maar ook Clara is de kwaadste niet. “Jij hebt je lot aan de Amerikanen te danken kindje. Jij bent ons luchtmijn slachtoffer waardoor we er steeds weer aan herinnerd worden wat de Amerikanen ons hebben aangedaan. Miljoenen dode Duitsers, miljoenen.” Volgens hem hebben ze de puinhopen in Duitsland aan de Amerikanen te danken. Vera zit ondertussen weer op de vleugel te spelen in de andere kamer. Wanneer ze terugkomt, zegt Rudolf dat hij tegen Clara heeft gezegd dat ze Vera dankbaar moet zijn. Hij haalt een karabijn uit de kast. Hij zegt dat een soldaat het schieten niet verleeft. “Ik hoef hem alleen maar in mijn hand te houden en ben weer de soldaat.” Hij legt de karabijn terug in de kast. Rudolf zegt dat hij niet gelooft dat Rosch ziek is. Hij vindt het maar een slappeling. “Maar juist die zijn het meest gewetenloos. Het heeft hem niets kunnen schelen dat hij duizenden, honderdduizenden de gaskamer heeft ingestuurd. Het heeft hem niets kunnen schelen. Ik heb mezelf moeten vermannen.” Hij zegt dat hij bang is voor het pensioen, de rechtbank heeft hem altijd afgeleid. Vera zegt dat het pensioen hem juist goed zal doen. Ze pakt opnieuw het fotoalbum en laat een foto zien. “Zie je wel, de gelukkige Rudolf.” Ze zegt dat het op de volgende foto lijkt alsof iedereen een kater heeft. “Daar drinken we op de val van Parijs.” Vera zegt dat ze niet weet wat de mensen zien in Parijs. Rudolf vertelt dat hij zich op de volgende foto een nieuw uniform laat aanmeten. Korte tijd daarop was hij al Obersturmbannführer. Vera terwijl ze de bladzijde omslaat: “Vreselijk die gezichten, helemaal verwaarloosd.” Rudolf: “Dat is een kiekje van de joden die we uit Hongarije aankregen.” Hij vertelt dat een deel van hen in het werkkamp terecht kwam. “Met de Joden uit Hongarije lag dat wat moeilijk, die konden we niet gebruiken.” Op de volgende foto staat Brugge. Daar waren ze toen ze een tochtje hadden gemaakt door de Ardennen. En dan komt er een foto van Oekraïners. “Dat was de executie. Die paar heb ik eigenhandig doodgeschoten omdat er niemand anders was. Dat was voor het eerst dat ik mensen eigenhandig heb doodgeschoten.” De vrolijke kiekjes wisselen af met de verschrikkingen. Hij heeft ook een foto van Hitler. En een foto van Auschwitz. “Daar hebben we Hoss opgezocht. Himmler zou er ook zijn, maar is toen niet gekomen. Daar achter was het perron, daar kwamen de treinen binnen. Daar werden ze doorheen gedreven. “ Vera zegt dat ze het vreselijk vindt. “In de oorlog kun je geen gevoel meer hebben. En je hebt ook geen gevoel meer”, zegt Rudolf. Vera zegt dat ze blij is dat hij niet in Auschwitz zat. “Daar waar jullie waren, was het toch heel anders.” Vera zegt dat ze het verschrikkelijk vindt dat ze deze foto’s zo in het geheim moeten bekijken. “Dat is het verschrikkelijke Rudolf, dat we de wereld niet laten zien wie we zijn. We laten het niet zien, in plaats van het te laten zien. Open en bloot te laten zien.” Rudolf zegt dat die tijd nog wel komt. Alles wijst daarop. Vera zegt dat ze dat gelooft en wendt zich tot Clara. “We zullen spoedig weer aan de macht zijn. Dan

heeft jouw soort geen kans.” Ondertussen heeft Rudolf geprobeerd zijn pistool uit het holster te krijgen. Inmiddels is het gelukt, hij houdt het voor het gezicht van Vera. Vera schrikt. Rudolf: “Ik zou jullie om zeep kunnen helpen als ik zou willen. Iedereen zou ik om zeep kunnen helpen.” Vera zegt dat hij teveel heeft gedronken. Rudolf beveelt haar te blijven zitten. “Niemand hoort mij, niemand die mij hoort. Als ik zin had....” Hij loopt naar Clara en plaatst het pistool in haar nek. “Maar ik heb geen zin, en het pistool is ook niet geladen.” Vera zegt nogmaals dat hij te ver gaat. Rudolf gaat zitten en legt het pistool op tafel. Rudolf zegt dat hij ze nog een kans geeft. Hij zwaait met het pistool in de rondte. Dan grijpt hij naar zijn borst en valt met zijn hoofd op het tafelblad. “Hij heeft een hartaanval Clara”, roept Vera. Clara doet niets. Vera trekt de laarzen van Rudolfs benen en pakt de uniformspullen. Ze pakt alles wat getuige is geweest van deze avond uit de kamer en rent weg. Ze probeert haar broer bij terugkomst andere kleren aan te trekken. Dan zegt ze tegen Clara dat het allemaal haar fout is. “met je zwijgen. Met je eeuwige zwijgen.” Ze loopt naar de telefoon en belt de dokter. “Dokter Fromm alstublieft.”

8. Symboliek: Net als in *Heldenplatz* wil Bernhard met dit toneelstuk wijzen op het stilzwijgende nazisme, dat ook na de Tweede Wereldoorlog nog aanwezig zou zijn. Twee van de hoofdpersonen in dit toneelstuk zijn duidelijk aanhangers van het nazisme en zijn ervan overtuigd dat het niet lang meer duurt voor ze dit aan de hele wereld mogen tonen.

Mephisto

Auteur: Klaus Mann, bewerkt door Paul Binnerts.

Gespeeld door Het Huis van Bourgondië

Eerste voorstelling op 25-02-2006

Maar in datzelfde jaar ook door Hummelinck Stuurman Theater van 25 februari t/m 22 mei 2006 als reguliere voorstelling en tijdens Theaterfestival TF-1 van 26 augustus t/m 13 september 2006.

Gebaseerd op script van Hummelinck Stuurman Theaterbureau, bewerking van Paul Binnerts.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.)

2. Thema:

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze? Er zijn 15 rollen in dit stuk, maar in de versie die geanalyseerd is, spelen maar 7 acteurs mee.

Sommigen nemen dus een dubbele rol op zich. Voor de voorstelling hebben alle toneelspelers zich in hun rol voorgesteld om dit te verduidelijken. De karakters zijn:

- Schrijver/verteller die Klaus heet, de zoon van Thomas Bruckner.
- Theophile Marder, schrijver van satirische toneelstukken.
- Barbara Bruckner, de dochter van Thomas Bruckner en dus zus van Klaus, ze is getrouwd met Hendrik Höfgen.
- Lotte Lindenthal, toneelspeelster en vriendin van Hermann Goering.
- Gottschalk Kroge, intendant van het Hamburgse Kunstenaars Theater.
- Thomas Bruckner, een beroemd schrijver.
- Hermann Goering, een van de machtigste mannen onder Hitler.
- Angelika Siebert, een toneelspeelster in Hamburg en later in Berlijn.
- Dora Martin, een freelance toneelspeelster.
- Juliette Martens, de maîtresse van Hendrik Höfgen. Ze is een Afrikaans-Joodse danseres.
- Otto Ulrichs, toneelspeler en vriend van Hendrik Höfgen. Hij is een socialist.
- Hans Miklas, toneelspeler en nationaal-socialist.
- Hendrik Höfgen, toneelspeler en later intendant van het Staatstheater in Berlijn.
- Mirjan Horowitz, de vrouw van Gottschalk Kroge.
- Nicoletta von Niebuhr, vriendin van Barbara Brucker en toneelspeelster.
- Mevrouw Bruckner, de vrouw van Thomas Bruckner en dus de moeder van Klaus en Barbara.

4. Taal: Nederlands.

5. Omgeving:

6. Effecten (geluid en licht):

7. Gebeurtenissen:

Scène 1a: Hendrik en Goering praten met elkaar over kunst. Goering zegt dat in elk rechtgeaarde Duitser wel een stukje Mephisto zit. Hendrik vindt dat het enkel toneel is, niet de werkelijkheid. "Kunst is hooguit de spiegel van de werkelijkheid". Goering vindt Hendrik DE Mephisto. Hendrik: "Toen ik nog jong was en ik met veel flair een communist speelde, toen was ik geen communist." Goering antwoordt dat hij wel een linkse rakker is. Hendrik: "Maar voor alles ben ik kunstenaar." Goering: "U bent geen communist. En ook geen nationaal-socialist. Hindert niet, hoor. Dat komt misschien nog wel." Hendrik zegt dat hij genoeg mensen kent die dezelfde stommiteiten hebben begaan als hij, maar zij worden niet vergeven. Otto Ulrichs bijvoorbeeld. Goering: "Een raddraaier, met zijn communistische cabaret." Hendrik zegt dat hij vrijheid verdient om in leven te blijven en zijn vak uit te oefenen. Hij haalt Goering over en zal

een oogje op hem houden.

Scène 1b: Otto Ulrichs geeft aan dat hij helemaal niet weet of hij wel bij het Staatstheater wil. Hij weet überhaupt niet of hij nog wel toneel kan en wil spelen. Hendrik zegt dat hij op deze manier in verlegenheid wordt gebracht. Ulrichs is nogal toegetakeld. Hendrik: “Je moet de werkelijkheid onder ogen zien. Er is nu een ander systeem, daar moet je je naar leren gedragen en er je voordeel mee doen.” Hij geeft aan dat er geen compromissen hoeven te worden gesloten. Ulrichs geeft aan het toch te doen, maar alleen kleine rollen.

Scène 2a: De verteller geeft aan dat ze 10 jaar terug gaan in de tijd, het is 1926 en de scène speelt zich af in Hamburg. De toneelspelers op het podium repeteren Hamlet.

Scène 2b: Hendrik praat tegen zichzelf over Dora Martin, sinds die bij het gezelschap speelt, is hij nooit meer zichzelf. Ze is zo goed. Gottschalk Korte zegt tegen de andere acteurs dat ze veel Martin duur is. Hij vindt Höfgen ook veel te duur. Mirjan: Maar hij is onze steracteur.” Ze is bang dat ze hem aan Berlijn verliezen, hij voelt zich ellendig. Een andere actrice zegt dat hij zich ellendig voelt door jaloezie. “Dora Martin lacht zich dood als ze het hoort.” Waarop een andere speler zegt dat Martin een jodin is. “Nou, en?”, aldus Gottschalk.

Scène 2c: Dora Martin komt het decor op. Ze kan niet blijven, want ze moet naar een souper met belangrijke mensen. Hendrik geeft haar nog gauw een compliment, hij vond haar fantastisch. Martin reageert dat ze weet dat hij niet heeft gekeken. Ze zegt dat hij het vast nog ver gaat schoppen. Dan gaat ze. Het gesprek gaat over naar Hamlet, Hendrik denkt dat het een hele goede voorstelling wordt. Dan praat hij weer over Martin, over hoe goed ze is. Miklas brengt opnieuw ter sprake dat ze een jodin is. Ze zeggen dat Miklas niet lekker in z'n vel zit. Otto zegt dat het onder andere te maken heeft met het lage loon dat hij krijgt: “Er lopen er miljoenen rond zoals hij, die denken dat het allemaal de schuld is van... ja van wie eigenlijk? Nu zijn het de joden en het Verdrag van Versailles. Straks is het weer iets anders. Nationaal-socialisten noemen ze zich.” Alleen Mirjam en Hendrik blijven achter op het podium. Hendrik zegt dat hij niet zoveel talent heeft als Martin. Hij wil naar Berlijn.

Scène 3: Een nieuw karakter wordt geïntroduceerd, het is Nicoletta. Ze is gestuurd door de schrijver van een stuk omdat zij de hoofdrol moet spelen. Nicoletta heeft Barbara meegenomen, een vriendin van haar. Ze weet nog niet wat ze wil, toneelspelen, schrijven. Ze wil in ieder geval niet bekend staan als de dochter van, aangezien haar vader een bekend toneelschrijver is. Hendrik geeft haar het advies niet te gaan schrijven, “jij moet in het volle zonlicht staan”.

Scène 4: De verteller praat over het hebben van een maîtresse. Het gaat over Hendrik en Juliette. Juliette is een danseres. Hierna volgt een dialoog tussen Hendrik en Juliette. Zij leidt, zij bezit hem.

Scène 5a: Gesprek tussen Marder en Hendrik. Hendrik vraagt of de schrijver het stuk goed vond. De schrijver vraagt hoe je zijn naam spelt. “Hendrik? Maak mij dat wijs. U heet geen Hendrik. Hendrik is een naam voor het affiche. U heet Heinz, of op z'n best Heinrich.” Hendrik wil iets zeggen, maar Marder praat alweer door hem heen. Hij vraagt uiteindelijk of Hendrik ook in dienst is geweest. Wanneer hij antwoordt met ‘gelukkig niet’ zegt Marder: “Dat bedoel ik. Geen discipline, geen persoonlijkheid.” Ze praten over de toekomst en Marder is aardig pessimistisch. Hendrik: “Dat zie ik toch anders. De hoop ligt in de toekomst.” Marder zegt: “Dat gelooft u toch zelf niet? Meneer is links, zeker. Meneer is communist!” Marder zegt dat het allemaal afschuwelijk zal eindigen. “De catastrofe is nabij en zal zonder weerga zijn.” Ze praten uiteindelijk wat na over Barbara.

Scène 5b: Barbara en Hendrik praten. Hendrik zegt dat hij niet zonder haar kan. Barbara vraagt of hij haar ten huwelijk vraagt. “We kunnen het proberen, als dat het is wat je zo graag wilt, Hendrik.”

Scène 6a: Het gaat over het huwelijk van Barbara en Hendrik. Bruckner, zijn vrouw en zijn zoon praten mee. Het onderwerp verandert. Hendrik: “Wij zitten hier rustig te keuvelen, veilig en afgeschermd van de buitenwereld, maar de straten worden overspoeld door tuig dat bereid is om op elk bevel en onder het roepen van nationalistische leuzen de boel in elkaar te slaan.” Bruckner vertelt dat hij laatst niet in zijn kamer kon en dat zijn studenten de ergste vernielingen hadden aangebracht. Maar: “Laten we het vergeten, vandaag willen we vrolijk zijn.”

Scène 6b: Het slot van Kersentuin van Tsjechov wordt geciteerd.

Scène 7: De toneelspelers spelen De Wandluis van Majakovski. Tegen het einde van de scène moet het karakter van Hendrik zoenen met het karakter van Nicoletta. Ze zoenen, maar wel heel waarheidsgetrouw. Otto vindt het allemaal maar niks. “Ik vind nu eenmaal dat we serieuze zaken aan de orde moeten stellen. Dit is toch allemaal flauwekul.” Hendrik zegt dat het socialistische paradijs van Otto ten dode is opgeschreven als het geen satire kan verdragen. Otto zegt dat het er dan eerst nog moet komen. En dan moeten ze op elkaar kunnen rekenen.

Scène 8a: Barbara en Hendrik praten. Barbara vraagt of hij daarnet niet een beetje te ver ging met Nicoletta. Het ziet er bedrieglijk echt uit wat ze doen, maar Hendrik vindt dat ze zich niet zo druk moet maken.

Scène 8b: Marder zegt dat Nicoletta moet stoppen met acteren. Ze moet volledig tot hem toebehoren. Ze meldt haar vertrek bij Hendrik en Gottschalk. Ze moeten haar maar vervangen door een ander.

Scène 8c: Barbara is boos op Hendrik. Ze vraagt zich af of hij eigenlijk wel van haar houdt. Ze weet niet wat ze aan hem heeft en Otto ook niet. Niemand weet waar hij uithangt en hij komt niet opdagen bij repetities voor een politiek cabaret.

Scène 9a: Juliette staat opeens voor Hendrik. Hij zegt dat hij inmiddels getrouwd is en dat hij naar Berlijn vertrekt. Zij zegt dat Barbara helemaal niet bij Hendrik past. Bovendien: “Berlijn? Dan ga ik ook naar Berlijn.”

Scène 9b: Barbara en Hendrik kibbelen. Ze vraagt wat er toch aan de hand is. “De nazi’s hebben de verkiezingen gewonnen. Niets over gehoord? Gaat vrolijk paardrijden en die schoften nemen de macht over. Barbara zegt dat het heus niet zo’n vaart zal lopen. “De NSDAP is in één klap de tweede partij van Duitsland! Blijf jij je maar lekker druk maken over de temperatuur van het badwater, dan zullen we wel zien met hoeveel vaart de wereld instort.”

Scène 9c: Hendrik is toch naar Juliette gegaan.

Scène 10a: Barbara biedt Miklas wat te eten en drinken aan. Ze zegt dat ze hem beter wil begrijpen. Barbara: “Vanwaar die vijandigheid? Vanwaar die minachting voor wat jij dat ‘verdomde liberalisme’ noemt? En wat bedoel je toch, als je zegt dat de Duitse cultuur wordt verpest door ‘joodse en verjoodste kringen’?” Hij zegt: “Uw ‘geest’ en uw ‘vrijheid’ zijn de mijne niet. Mijn geest en mijn vrijheid zijn me ontstolen. Mijn eer is me ontstolen. En die krijgen we straks weer terug. Want dan is het onze beurt, dan is het afgelopen met het kapitalisme en de mannen die nu de koek verdelen.” Barbara geeft aan liever te vertrekken dan in een land te leven waar zo gedacht wordt.

Scène: De toneelspelers praten over het volgende seizoen. Angelika vraagt onder andere wat er in Jena en Berlijn wordt gespeeld. Hendrik geeft aan dat in Jena een nieuw stuk wordt gespeeld ‘met dat stomme wijf’. Lotte Lindenthal. Miklas vraagt waarom het een stom wijf is. “Ik weet heel goed waarom u juist deze dame zo nodig

moet beledigen. Omdat zij de vriendin is van één van onze leiders van....” Hendrik zegt dat het hem niet kan schelen met wie ze de koffer induikt. Miklas: “Ik duld niet dat een dame in het openbaar wordt beledigd, ook niet als een spelletje, en al helemaal niet als ze toevallig lid is van de NSDAP.” Hendrik eist Gottschalk dat Miklas onmiddellijk ontslagen wordt. Gottschalk zegt dat dat niet zomaar kan. Ze discussiëren over wat er zal gebeuren. Het overgrote deel denkt dat het onverstandig is gezien de politieke situatie om een martelaar van Hans Miklas te maken.

Scène 10c: Gottschalk zegt tegen Mirjam dat er nu geen dag meer voorbij zal gaan zonder dat dit soort situaties zal voorkomen. Mirjam vraagt of het zo erg is.

Gottschalk: “Ik had gehoopt dat het theater buiten schot zou blijven. Maar de verdeeldheid is al onder ons. Straks valt alles uit elkaar. En wat gebeurt er dan met ons?” Ze geven aan dat ze allebei wel eens bang zijn.

Scène 11a: Hendrik vertelt dat hij naar Berlijn vertrekt. “Een gastrol... Dora Martin heeft me geïntroduceerd. Daarna zien we wel.” Mirjam geeft aan dat ze niet zonder hem kunnen in Hamburg. Hendrik zegt dat hij niet weet hoe het gaat lopen, maar als het goed gaat, kunnen ze allemaal wel naar Berlijn komen. Barbara denkt dat hij niet meer terug zal keren.

Scène 11b: Hendrik speelde in Berlijn een gastrol als vilein en hij had succes. Zoveel succes dat hij niet alleen in het theater populair werd, maar ook op het witte doek. Hij kan het zelfs permitteren om in het linkse cabaret van Otto Ulrichs te spelen, De Stormvogel. Daar, in Hamburg, komt hij Juliette weer tegen. Ze vraagt hem naar Barbara. Hij zegt dat ze het niet aan kan om terug te keren, ze trekt dingen teveel aan en is bang voor het onweer dat op komt zetten. Hij draagt een stuk van Mephisto uit Faust voor en Dora Martin geeft hem een compliment. Hij zegt dat hij zich verheugt op het moment dat ze samen zullen spelen. Ze moet hem teleurstellen, want ze vertrekt naar Amerika. “Hier is het afgelopen Hendrik. Is je dat nog niet opgevallen?” Hendrik snapt het niet. Dora is een idool in Duitsland, haar kan niets gebeuren.

Scène 12: Het is inmiddels 1933 en de nazi's hebben de macht overgenomen. Hendrik vraagt waar iedereen is. De schrijver: “Wie is voor, wie is tegen? Dat wordt opeens belangrijk. Voorlopig houd je je op de vlakte. Komt dat even goed uit dat je toevallig net voor filmopnamen in Parijs zit. Kun je meteen blijven.” Hendrik geeft aan dat hij niet weg kan blijven. Hij heeft nog zoveel te doen. Ook Mirjam zegt dat hij niet terug moet gaan naar Berlijn, er schijnt een zwarte lijst te zijn. “En jij staat er ook op, zeggen ze. Net als Barbara.” Hendrik vindt het allemaal wat voorbarig en wil nieuwe verkiezingen afwachten. Hendrik denkt dat het Duitse volk zich nooit op een zijspoor zal laten zetten. Barbara: “Het Duitse volk, het Duitse volk. Je praat al bijna net zoals zij. Zullen we die twee woorden afschaffen?” Hendrik snapt niet wat hij te vrezen zou moeten hebben. Klaus en Barbara gaan in ballingschap, net als zoveel anderen. Hendrik weet niet wat hij moet doen. Hij wordt gevraagd om Mephisto te komen spelen, Lotte Lindenthal wil hem in Berlijn hebben. Goering vindt het prima, als hij zich maar niet met politiek bemoeit. Hendrik: “Als mij niets kan overkomen, dan is er toch geen reden om te emigreren? Dan kan ik me daar misschien nuttig maken? Nuttiger dan in Parijs.” Klaus zegt dat ze aan elkaar vast zitten. Hendrik: “Ik heb een uitnodiging voor een rol. Ze willen me daar. En hier ben ik niks. Vanuit een moreel standpunt hebben ze misschien gelijk, maar van je morele gelijk kun je niet leven. Dan ga je dood.”

Scène 13: Lotte en Hendrik zijn in gesprek. Ze geven elkaar complimenten. Lotte geeft aan dat ze graag van hem wil leren. Het is hem een genoegen, zegt hij. Als ze hem ooit iets terug kan doen... Hij geeft aan dat er wel een ding is. Faust is weer

opgenomen in het repertoire van het Staatstheater, maar de rol van Mephisto is hem niet aangeboden. Misschien dat zij iets voor hem kan betekenen, want hij moet en zal die rol spelen.

Scène 13b: Hendrik oefent de rol van Mephisto. Dan spreekt er opeens nog iemand. Hendrik draait zich om en ziet daar Miklas. Miklas: "Ja dat had u niet gedacht he. U dacht natuurlijk, van die Miklas zijn we af. Carrière gebroken. Ach, waarschijnlijk heeft u helemaal niets gedacht. Maar mij is het bijgebleven. En nu is het tijt gekeerd." Hij zegt dat ze in andere tijden leven en dat de partij ook in dit theater de leiding over heeft genomen. Hendrik wil er niets van weten, hij zegt dat de politiek buiten de muren van het theater wordt gehouden. Miklas zegt dat hij eens een boekje open zal doen bij mevrouw Lindenthal. Hendrik wil dat ze repeteren. Ze gaan verder, maar Hendrik keurt hem steeds af. Miklas: "Tegen mevrouw Lindenthal slaat u ook zo'n toon niet aan. Dat zou u niet in uw hoofd halen, want u heeft mevrouw Lindenthal nodig. En dat is dezelfde Lotte Lindenthal die u nog niet zo lang geleden een stom wijf hebt genoemd." Hendrik geeft aan dat hij zich toen vergist heeft, hij is zelfs bereid zijn excuses aan haar aan te bieden. Miklas: "Dat hoeft niet, meneer Hofgen. Want Lotte Lindenthal is een stom wijf. Een ongelooflijke koeienkop. En al helemaal geen goede actrice." Hij verdraagt het niet langer. De idealen die hij had voor het nieuwe Duitsland zijn verdwenen, want alles is volgens hem hetzelfde gebleven. De verteller verklaart dat Miklas later zal worden gefusilleerd door een aantal oude bekenden van hem. In het theater wordt gezegd dat hij een auto-ongeluk heeft gehad.

Scène 13c: Hendrik moet naar Goering in zijn loge. Hij heeft eigenlijk geen tijd, hij moet nog het hele tweede bedrijf, maar Angelika zegt dat hij moet gaan. Eenmaal in de loge valt het allemaal wel mee. Ze praten over Mephisto, over het kwaad waarvan iedereen een beetje in zich heeft. Goering: "Past u maar op. U en ik, we zouden het goed met elkaar kunnen vinden." Hendrik voelt trots en geluk wanneer hij vertrekt, maar ook angst en afgrijzen.

Scène 14: De schrijver/vertellen praat over de revolutie, maar alles blijft rustig. Er komt een verordening, joden moeten uit het staatsapparaat en openbare functies verdwijnen. Per 1 april is de staat opeens Arisch. Verder gaat alles gewoon door.

Scène 15a: Er wordt aangeklopt bij Hendrik. Het is Juliette. Hij wil niet met haar gezien worden, maar Juliette zegt hulp nodig te hebben. "Je zou toch altijd van me houden! Je zou er altijd voor me zijn! Jij bent de enige die me kan helpen. Niemand die ik ken, heeft zoveel invloed. Jij staat in de gunst, jij kunt potten breken..." Hendrik zegt dat zijn positie te onzeker is, hij gaat deze niet op het spel zetten. Hij vraagt of ze geld nodig heeft. Volgens Juliette gaat dit helemaal niet over geld. Hij zegt dat ze met het geld naar Parijs kan.

Scène 15b: Hendrik praat met Goering. Goering heeft geruchten gehoord en geruchten zijn feiten. Ze moet weg constateert hij. Hendrik moet haar uit zijn hoofd zetten, de rest regelt hij wel. Juliette wordt opgehaald door twee mannen. Ze zit veertien dagen in een cel, dan gaat de deur open en staat Hendrik daar. Hij heeft een visum naar Parijs geregeld en geeft haar wat geld. Goering vindt dat Hendrik hem een dienst heeft bewezen. "Vanaf nu geniet je mijn bijzondere bescherming." Hendrik moet een Arisch meisje trouwen en hij zal intendant van het Staatstheater worden.

Scène 16: Nicoletta heeft Theophile verlaten. Ze praat met Hendrik over de huidige situatie. Hendrik twijfelt of hij wel intendant moet worden. Nicoletta zegt dat hij het moet doen, het zou immers de kroon zijn op zijn carrière. Ze zegt dat als hij de macht heeft, ook zijn handen vrij heeft. Hij zal het doen, op de voorwaarde dat hij het

repertoire mag bepalen. Dat mag van Goering, zolang hij de staat niet ondermijnt. Scène 17: Gottschalk en Mirjam praten. Ze hadden moeten vertrekken toen het nog niet te laat was, net als alle anderen. Hij komt ook nergens meer aan het werk omdat hij met Mirjam getrouwd is. Ze vraagt of hij Hendrik al gevraagd heeft om hulp, maar dat gaat hem te ver. Mirjam zegt dat ze dan maar moeten scheiden zodat hij weer aan het werk kan.

Scène 18: De toneelspelers in Berlijn repeteren Hamlet. Hendrik vraagt naar Otto, maar Otto is er niet. Hij is gearresteerd. Hendrik gaat bij Lotte ten rade, maar zij zegt dat hij dood is. Goering: "Zelfmoord, naar het schijnt." Goering zegt dat Hendrik zich niet met de kwestie moet bemoeien. "De intendant van mijn staatstheaters doet er goed aan zich niet teveel voor plegers van hoogverraad te interesseren. Heeft u dat begrepen?" Ze gaan verder met de repetitie.

Hendrik: "Otto heeft veel te grote risico's genomen. Ik heb me wel 's afgevraagd of hij zich realiseerde dat hij daarmee ook anderen in gevaar bracht. Mij ook. Dat had je niet moeten doen, Otto. Ik had je naar het buitenland moeten laten gaan, dan had je nu nog geleefd, dan had je het verzet daarvandaan kunnen organiseren. Dan had je mij aan je zijde gehad. Maar nu heb je het allemaal aan jezelf te wijten. Dit is eigenlijk allemaal tamelijk arrogant en onverstandig. Egotripperij. Kijk naar mij. Ik speel de Hamlet. Voor de ogen van de macht speel in de Hamlet, een spel van gecalculeerde wraak." Hendrik is er van overtuigd dat de machthebbers door zijn spel in hun harten zullen kijken en schrikken van zichzelf. Maar de schrijver/verteller zegt dat hij dat zichzelf wijsmaakt. Hendrik sluit af: "Nicoletta! Nicoletta! Wat willen de mensen toch van mij? Mamma! Jullie houden toch van me! Waarom is iedereen zo koud en onbarmhartig?! Waarom achtervolgen ze mij? Wat kan ik eraan doen? Wat heb ik misdaan? Ik ben toch maar een doodgewone toneelspeler...!"

8. Symboliek: Vooral de keuze is belangrijk in deze voorstelling: ga je door met waar je mee bezig was en verloochen je daarmee je idealen of laat je het succes voor wat het is en red je jezelf? Of kies je voor de middenweg: blijven en iets proberen te doen?

De Jodenverraadsters

Gespeeld in 2007 en opnieuw van 28 t.m. 30 juni 2012

Auteur: Helmert Woudenberg.

Geproduceerd door CREA productie.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.)

Het verhaal wordt chronologisch gespeeld. Er wordt geen gebruik gemaakt van flashbacks. De voorstelling speelt zich af tijdens de oorlog.

2. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

In deze voorstelling zijn vooral jodenverraadsters Ans van Dijk en Rosa Roozendaal belangrijke personen. Ook de chercheurs Pieter Schaap en Gerrit Moser spelen een belangrijke rol.

3. Taal: De taal is geloofwaardig, er wordt Nederlands gesproken.

4. Omgeving: Het decor is vrij somber. Het stelt in elke scene een kamer/vertrek voor waarin de personen zich op dat moment bevinden. Er staan stoelen tegen de muur die zo nu en dan in het decor worden gesleept, en staat een trap in de hoek en er zijn twee deurposten. Vooral de krakende houten vloer geeft het gevoel alsof de hoofdpersonen daadwerkelijk door oude appartementen lopen, vergelijkbaar met de krakende vloeren die je hoort wanneer je het Achterhuis in Amsterdam bezoekt.

5. Effecten (geluid en licht):

Zoals eerder genoemd is, wordt er gebruik gemaakt van een oude krakende vloer. Qua geluid is dit in feite het enige effect dat ze gebruiken. Op het begin en het einde van de voorstelling wordt tussen de scenes door videobeeld geprojecteerd op de muur, marcherende soldaten, mensen die de Hitlergroet uitbeelden en op het einde mensen die de bevrijding vieren. Lichteffecten worden pas tegen het einde van de voorstelling ingezet. Wanneer Ans van Dijk over haar einde vertelt staat er een grote spot op haar. Wanneer ze klaar is met vertellen, gaat het licht uit en wanneer het licht weer aan gaat, is Ans weg.

6. Gebeurtenissen:

De voorstelling begint met een projectie op de muur. Je ziet soldaten die met een jong meisje spelen en wat later de laarzen van marcherende soldaten. Op het decor zitten zes mensen. Aan de ene kant wordt negatief gepraat over joden. Het zijn parasieten, een gevaarlijke vijand. Aan de andere kant praten drie personen over de verdwijning van joden. In de volgende scene zitten die personen op het toneel. Wederom wordt er gepraat over joodse mensen, het zijn zelf ook joodse mensen. Ze praten over alles wat verboden is: "Iemand schreef in de krant dat het wel leek alsof de Noordzee een stuk schoner was nu dat smerige jodenvlees er niet meer in afgespoeld mocht worden." En: "Een man vroeg mij eens of ik mijn baarmoeder en eierstokken al weg had laten halen want ze zaten er niet op te wachten dat er nog meer van zulk ongedierte voortgebracht zou worden."

Twee vrouwen worden, apart van elkaar, aangehouden door Bureau Joodse Zaken. De een is Ans van Dijk en de ander Rosa Roozendaal. Beiden zijn van joodse afkomst en krijgen het voorstel om voor het bureau te gaan werken. Het is in feite hun leven in ruil voor vijf onderduikadressen. Rosa, die zichzelf uitgeeft voor Yvonne, redt hiermee ook haar moeder. Gedurende de voorstelling zien we vooral hoe Ans van Dijk mensen verraadt. Het gaat over hoe de vriendin van Ans, de joodse viel op vrouwen, ondanks haar werk van Ans houdt. "Het gaat me niet aan en ik wist het niet toen ik haar leerde kennen." Het appartement waarin Rosa en Ans met hun 'gezinnen' wonen, wordt gebruikt als lokadres. Ook zien we hoe Rosa en Ans op bezoek gaan bij een boerengezin op het platteland. Ze vermoeden dat Aaltje daar zit

ondergedoken. Ans en Rosa doen zichzelf goed voor, ze hebben de beste bedoelingen. Ze hangen er een verhaal op over dat de moeder van Aaltje uit het ziekenhuis zou zijn ontslagen. Aaltje wordt later opgehaald en afgevoerd naar Polen. In de volgende scene zitten twee vrouwen op stoelen. Ze praten over de treinreis naar Polen en over hoe ze elkaar ontmoet hebben. Een van de vrouwen was Aaltje. Ze zijn elkaar daarna kwijtgeraakt, maar op hetzelfde moment vergast. Tegen het einde van de voorstelling worden opeens weer beelden op de muur geprojecteerd. Zwaaiende mensen, het zijn beelden van de bevrijding. Er wordt feest gevierd op de Dam. In de volgende scene zitten mensen na te praten over dat ze het hebben overleefd. Ze praten over de verraadsters en wat ze hen zouden aandoen. Hierna zien we hoe Pieter Schaap tegen zijn vrouw praat. Hij wordt zo opgehaald. Hij zal de doodstraf krijgen, ze nemen afscheid. In de laatste scene zit Ans van Dijk op een stoel, de spot is op haar gericht. Ze vertelt dat ze een klooster is ingegaan en katholiek is geworden. Ze bidt nog en het licht gaat uit. Even later is alles wat overblijft op het decor een lege stoel.

Symboliek: Het toneelstuk laat heel duidelijk twee verschillende vrouwen zien met twee heel verschillende motivaties. Rosa kiest ervoor het leven van haar moeder te redden en offert daarom de levens van vijf anderen op. Ze speelt geen hele grote rol bij het verraden van Joden, althans zo lijkt het in dit stuk. Ans van Dijk heeft echter geen andere motivatie dan zichzelf.

Het dagboek van Anne Frank

Auteurs: Frances Goodrich en Albert Hackett. Toneelspel in twee bedrijven naar 'Het Achterhuis', oorlogsdagboek van Anne Frank. Vertaling en bewerking door Mies Bouhuys. Regie: Arda Brokmann.

Eerste voorstelling op 21 januari 1995, werd gespeeld vanwege de vijftigste herdenking van de bevrijding. De tournee ging door tot en met 10 juni 1995.

Analyse gebaseerd op opnames uit 1984. Toneelstuk uit 1995 was niet beschikbaar en de verhaallijn van het stuk is grotendeels onveranderd gebleven. Veranderingen zijn gebaseerd op berichten in de media.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het verhaal is als het ware een flashback van Otto Frank. Hij krijgt het dagboek van Miep Gies en daarna beleeft hij opnieuw hoe ze als onderduikers hebben geleefd in het Achterhuis. De rest van het stuk is lineair. In begeleidende boekje staat: "Het stuk speelt zich af tussen 1942 en 1944, in het hart van het door de Duitsers bezette Amsterdam, in een achter een kantoorpand gelegen bovenruimte aan de Prinsengracht: het Achterhuis."

2. Thema: onderduiken en Jodenvervolgning.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

- Anne Frank.
- Otto Frank
- Edith Frank
- Margot Frank
- Meneer van Daan
- Mevrouw van Daan
- Peter van Daan
- Meneer Dussel
- Miep Gies
- Meneer Kraler

4. Taal: Nederlands.

5. Omgeving: het decor is het nagebouwde Achterhuis. Het decor is niet heel uitbundig. Aan de zijkanten zijn twee schermen te zien. Deze schermen, of zijstukken, schuiven steeds dicht naar elkaar toe. De speelruimte wordt dus kleiner.

6. Effecten (geluid en licht): Zoals hierboven beschreven, schuiven de schermen aan de zijkanten van het decor aan het einde steeds dicht naar elkaar toe. Verder wordt er weinig gebruik gemaakt van effecten.

7. Gebeurtenissen:

- Het stuk uit 1995 heeft weer een proloog. In 1984 had Mies Bouhuys deze nog geschrappt. "Je zag Otto Frank met een rugzakje, in zijn oude plunje, regelrecht uit Auschwitz in Amsterdam belanden, waar hij het dagboek overhandigd kreeg. Absoluut onjuist. Hij werd in januari bevrijd en het duurde nog maanden voor hij in Amsterdam arriveerde." Zei ze in *Het Parool*.²¹⁵ Het stuk in '95 had dus wel weer een proloog, maar nu geënt op hoe het echt gegaan zou kunnen zijn. Hij krijgt het dagboek van zijn dochter in handen en gaat zitten. Hij kijkt peinzend voor zich uit en dan begint het verhaal in het Achterhuis.

- De Van Daans zitten te wachten in het Achterhuis. Mevrouw Van Daan vreest dat er iets met de familie Frank gebeurd is. Misschien zijn ze aangehouden of opgepakt. Maar dan komen ze binnen. Meneer Frank verklaart hun late aankomst, 'er was zoveel grune politie op straat', hij stelt zijn vrouw en kinderen voor aan de Van

²¹⁵ Corrie Verkerk, 'Ze zaten in het achterhuis heus niet elke dag te janken', *Het Parool* 21 januari 1995.

Daans. Miep en meneer Kraler laat ze de vertrekken en spullen zien. Ze zullen elke dag zorgen dat er is wat nodig is. Er zijn wel regels qua gehorigheid, meneer Frank legt het even uit. Zolang er mensen aan het werk zijn in het kantoor, moeten de Achterhuisbewoners zich doodstil houden. De mensen komen rond half negen en gaan rond half zes weer naar huis. Tussen acht uur 's morgens en zes uur 's avonds mag er alleen op en neer gelopen worden wanneer het echt nodig is en water mag niet gebruikt worden overdag. Otto laat zien waar iedereen slaapt. Otto en Edith zullen in de 'woonkamer' liggen, maar daar zijn de Van Daans op tegen, zij willen wel daar wel liggen. Maar Otto weigert. Iedereen installeert zich in zijn of haar kamer zodat ze voor acht uur klaar zijn. Anne maakt kennis met de kat van Peter. Peter snijdt zijn Jodenster van zijn kleding en verbrandt deze. Anne weet niet zo goed wat ze met de hare moet.

- Anne en Otto zijn in de 'woonkamer' en ruimen wat spullen op. Anne zit in haar dagboek te lezen. Otto vraagt haar wat ze daar heeft. Hij verbaast zich dat ze haar dagboek mee heeft genomen. Anne zegt dat ze daar meer aan heeft dan aan jurken. Otto zegt dat ze de doos open moet maken die naast haar staat. De filmposters van Anne zitten er in. Ze wil naar beneden rennen om lijm te pakken. Otto wordt boos, verder dan het trappetje mag ze nooit komen, het is te gevaarlijk. Peter komt binnen om water te halen voor de kat, maar de kerkklokken luiden. Anne geeft hem haar melk. De rest van de dag zullen ze stil moeten zijn. Anne begint met schrijven in haar dagboek.

- Vrijdag 21 augustus 1942. Anne schrijft: Veel verandering is er niet in het leven in het Achterhuis. Anne en meneer Van Daan liggen veel overhoop, maar hij houdt wel veel van Margot. Moeder doet soms alsof Anne een baby is. Ze horen iemand lopen beneden, de kerkklokken luiden. Het is stil in het Achterhuis, er tikt een klok op de achtergrond. Otto luistert of het weer veilig is. Anne is opgewekt wanneer ze weer mogen praten en verstopt de schoenen van Peter achter haar rug. Peter gaat achter haar aan. Wanneer hij zijn schoenen terug heeft, gaat hij zijn kat eten geven. Anne wil mee, maar dat mag niet van hem. Edith zegt dat het niet hoort dat Anne zo stoeit met een jongen. Het kan Anne niet schelen dat het niet hoort, ze wil gewoon een beetje lol maken en gek doen samen. Otto zegt dat Anne hem de tijd moet gunnen. Anne wil dansen en trekt aan Margot, maar die zegt dat ze haar moeder moet helpen. Dan maar alleen, maar dat lukt haar niet. Otto helpt haar wel met het oefenen van het dansen. Anne en Peter kibbelen, ze maken ruzie. Mevrouw Van Daan moedigt haar aan. Wanneer Peter de kamer uitgeraasd is, voelt Edith aan Anne's voorhoofd. Ze wordt toch niet ziek he? Er kan echt geen dokter langskomen. Otto kijkt ondertussen het huiswerk na. Anne wil de bontjas van mevrouw Van Daan eens passen. Wanneer ze hem aan heeft, vertelt mevrouw Van Daan dat ze hem nog eens van haar vader heeft gekregen, een jaar voor zijn dood. Ze gaan samen wat zitten kletsen. Peter heeft moeite met zijn huiswerk. Mevrouw Van Daan vraagt of meneer Frank hem wil hebben, want naar zijn vader luistert hij niet.

Meneer Van Daan en Anne hebben vaak ruzie. Hij noemt haar door en door verwend. Hij zegt dat mannen niet houden van een meisje zoals zij. Ze moet kunnen luisteren en lekker kunnen koken, maar niet zo kwebbelen. Anne zegt dat dat niets voor haar is, zo'n leven. Ze wil een jaar naar Londen en naar Parijs om over de taal en cultuur te leren. Ze wil journaliste of schrijfster worden. Dan gooit ze per ongeluk haar melk over de jas van mevrouw Van Daan heen, die is furieus. Edith spreekt Anne toe, kan ze niet wat meer zoals Margot zijn? Anne gaat door het lint, Margot is perfect en zij doet altijd alles fout. Ze stormt naar de slaapkamer. Dan komt meneer Kraler binnen. Er moet een besluit genomen worden. Een tandarts die Miep en haar

man al jaren kennen, zit in de problemen. Hij moet zo gauw mogelijk weg, onderduiken. Of dat in het Achterhuis kan, het is waarschijnlijk maar voor een paar nachten. Otto zegt dat het geen probleem is. Hij zit beneden in het kantoor, hij komt meteen naar boven. Margot zal in de 'woonkamer' komen slapen en meneer Dussel zal bij Anne op de kamer slapen. Anne wordt boos, waarom mag zij niet bij haar ouders? Meneer Dussel komt binnen en wordt voorgesteld aan alle bewoners. Edith zegt dat ze Miep en meneer Kraler zo dankbaar zijn. Kraler zegt dat ze de pee aan die rotmoffen hebben. Otto: "Rotmoffen blijf met je rotpoten van onze rotjoden af." Wanneer meneer Kraler weg is vertelt meneer Dussel dat hij zijn ogen niet kan geloven. "Dus u bent helemaal niet in Zwitserland?" Dat had hij namelijk gehoord. Iemand was in het huis van de Franks geweest en alles was zo achtergelaten. Het ontbijt stond nog op tafel en in de prullenmand lag een papiertje met een adres in Zurich. Ze waren er vast van overtuigd dat ze naar Zwitserland waren. Er wordt gedronken op de komst van meneer Dussel. Meneer Van Daan moppert over de bonnen. Meneer Dussel vertelt dat buiten Joden verdwijnen. Ze vragen over mensen die ze kennen. Zijn zij ook verdwenen? Otto zegt dat ze hier beter niet over kunnen praten. Anne laat hem de slaapkamer zien. Ze verdelen de kamer, meneer Dussel mag de kamer 's ochtends en Anne in de middag.

- Dinsdag 20 oktober 1942. Dussel is nog steeds in het Achterhuis. Anne ligt vaak met hem overhoop. Mevrouw Van Daan is ook continu aan het zeuren en ze flirt met Otto bovendien. In de nacht komt meneer Van Daan de 'woonkamer' binnen geslopen. Hij haalt wat uit de voorraadkast. Terwijl hij wegsliuip ligt Anne te schreeuwen in de andere kamer. Ze had een enge droom. Meneer Dussel wordt boos, hij doet geen oog dicht. Ook de rest van het huis is nu wakker. Anne probeert weer te slapen. Ze vraagt of haar vader kan komen en wijst zo haar moeder af. Margot troost haar moeder en Otto gaat bij Anne kijken. Ze vertelt over haar droom. Otto zegt dat ze moet proberen te slapen. Anne zegt dat ze gemeen is geweest tegen haar moeder. "Soms zie ik mezelf door de ogen van een ander. Dan zie ik hoe wreed ik doe tegen anderen, maar toch blijf ik het doen."

- Maandag 9 november 1942. Er is goed nieuws, de geallieerden zijn in Afrika geland. Dat is het begin van het einde. Ze hebben met z'n allen gefantaseerd over wat ze het eerst zouden doen als ze weer buiten stonden. Anne wist niet wat ze moest kiezen, winkelen, met vriendinnen lachen en winkelen bijvoorbeeld.

- Er wordt gebeden. Iedereen heeft zich netjes aangekleed. Er worden kaarsen ontstoken, het is voor Chanoeka. Ze praten over wat ze leuk vinden aan Chanoeka, een deel heeft het over de cadeautjes die ze dit jaar moeten missen. Dan komt Anne binnen met een mand. Een kruiswoordpuzzelboek voor Margot, ze heeft alle ingevulde antwoorden uitgegumd. Mevrouw Van Daan krijgt een klein flesje shampoo, meneer Van Daan krijgt twee sigaretten, Edith krijgt een waardebon zodat Anne tien uur lang doet wat ze van haar vraagt, Otto krijgt een das die gebreid is van restjes wol, Peter krijgt een cadeau voor de kat en een scheerapparaat, meneer Dussel krijgt oordopjes. Meneer Van Daan zegt dat de kat weg moet. Hij ziet er dikker uit dan de bewoners van het Achterhuis. Mevrouw Van Daan vindt dat de kat niet weg mag, het is ten slotte Chanoeka. Dan horen ze beneden gestommel. Wanneer het stil is, speculeren ze over wie dat kan zijn geweest. Anne valt flauw. Otto gaat kijken. Wanneer Otto boven terug komt, vertelt hij dat er is ingebroken. Meneer Dussel zegt dat er nu iemand is die weet dat er mensen ondergedoken zitten. Otto vindt dat ze moeten zingen om rustig te worden.

- Zaterdag 1 januari 1944. Anne kan zich niet meer voorstellen dat het ooit weer gewoon wordt. Er is veel ruzie in het Achterhuis. Miep en meneer Kraler komen

binnen. Ze komen de bewoners een gelukkig nieuwjaar wensen. Miep heeft een taart meegebracht. Er wordt gekibbeld. Meneer Dussel wil dat mevrouw Frank de taart snijdt, dan wordt het tenminste eerlijk gedaan. Miep moet weg, ze gaat die avond naar een feestje. Anne wil dat ze de volgende dag alles komt vertellen, over de mensen, de kleren en het eten. Voor Miep gaat, wil meneer Van Daan nog één ding aan haar vragen. Hij wil de bontjas van zijn vrouw verkopen. Mevrouw Van Daan wordt boos, die jas heeft ze van haar vader gekregen. Miep neemt de jas uiteindelijk mee. Ook meneer Kraler gaat weg, maar wil daarvoor nog even apart met Otto spreken. Margot denkt dat er iets is gebeurd, waarom wil hij alleen met Otto praten? Otto vindt dat iedereen het moet weten. Meneer Kraler vertelt over een magazijnmedewerker die net in het bedrijf kwam werken toen meneer Frank wegging. De man had interesse getoond in meneer Frank. Kraler had geantwoord dat hij had gehoord dat ze naar Zwitserland waren. Dat gerucht had hij ook gehoord, maar hij dacht dat meneer Kraler misschien wel wat meer zou weten. Gisteren kwam hij opnieuw langs. Hij stond naar de boekenkast te staren. Hij vroeg of daar eerder niet een deur zat, maar nu stond er een boekenkast. Toen vroeg hij om opslag. Meneer Kraler zegt dat hij het zich misschien wel verbeeld heeft, je vertrouwt niemand meer. Dan gaat de telefoon. Iedereen kijkt verschrikt op. Kraler denkt dat het zijn vrouw zal zijn, hij gaat. Margot zegt dat ze soms denkt dat het beter is dat het allemaal maar voorbij zou zijn. Anne is het met haar eens. Zij hebben niet veel om nog naar uit te kijken, terwijl hun ouders al een heel leven achter zich hebben. Ze stormt de kamer uit. Peter gaat haar achterna met haar stuk taart. Hij brengt het op haar kamer. Hij zegt dat hij het knap vindt hoe Anne altijd alles zegt wat ze denkt. Anne vindt haar gedrag juist storend, 'zonder het te willen, trap ik mensen op hun hart'. Peter zegt juist dat het zo goed is wat ze doet. Meneer Dussel komt binnen, maar Peter wijst hem de deur. Anne vraagt hem of hij het meent. "Anders zou ik het toch niet zeggen?" Hij bewondert de postermuur van Anne. Ze praten over de ouderen, ze hebben overal een mening over. "Maar ze zien niet dat wij problemen hebben die nog nooit iemand van onze leeftijd heeft gehad." Haar vader is de enige die haar het gevoel geeft dat ze verstandig is. Maar ze mist wel de mensen van haar eigen leeftijd. Dan schrikt ze opeens op, dit is de eerste keer in al die jaren in het Achterhuis dat zij en Peter met elkaar praten. Peter zegt dat ze dat vaker moeten doen. Anne geeft hem wat foto's mee.

- Dinsdag 14 maart 1944. De mensen van wie de Achterhuisbewoners bonnen kregen, zijn opgepakt. Meneer Kraler ligt in het ziekenhuis. De stemming en het eten zijn mistroostig. De geallieerden zijn aan het optrekken. Otto heeft hoop. Anne is zichzelf aan het optutten in de slaapkamer. Edith komt binnen, meneer Dussel wordt ongeduldig. Ze vraagt of Anne toch niet weer naar Peter gaat. Dat was ze eigenlijk wel van plan. Ze laat de vriendschap niet bederven. Margot vraagt waarom Peter en Anne niet in de grote kamer praten. Mevrouw Van Daan heeft altijd opmerkingen. Anne zegt dat ze inzit over Margot, ze voelt zich schuldig omdat Peter en zij het zo gezellig hebben en Margot dan altijd alleen zit. Margot zegt dat ze het niet vervelend vindt. Anne vertrekt opgetut, op hoge hakken, naar de kamer van Peter. Anne en Peter praten over de filmposters, over hoe Anne aan de posters is gekomen. En over wat ze later willen worden. Peter wil wat gaan doen waar hij niet teveel bij moet nadenken. Anne zegt dat hij een minderwaardigheidscomplex heeft. Dan vraagt ze of hij Margot aardig vindt. Veel aardiger dan haar. Anne zegt dat het niet geeft. Peter zegt dat hij Anne knap vindt. Ze is veranderd, ze is veel anders dan in het begin. Hij vond haar eerst rumoerig, nu is ze veel rustiger. Anne zegt dat ze blij is dat hij geen hekel aan haar heeft. Anne vraagt of Peter wel eens een zoen heeft

gegeven aan een meisje. Ja, zegt hij. Op een partijtje bij een zoenspelletje. Maar dat kun je niet meetellen. Anne zegt dat ze twee keer is gezoend. Eén keer door een man op haar wang, toen ze was gevallen op het ijs. De tweede keer was meneer Kraler, op haar hand. Ook dat kun je niet meetellen. Ze praten of een meisje mag zoenen met een man als ze niet verloofd is. Anne vindt dat nu alles zo anders is, de hele wereld stort in. Peter zegt dat het van het meisje afhangt. Dan gaan de kerkklokken. Anne moet gaan. Ze nemen afscheid. Peter vraagt of ze toch wel terugkomt. Ze belooft dat ze haar dagboek eens mee zal nemen. Dan kunnen ze het over haar verhalen hebben. Peter geeft haar nog gauw een zoen op haar wang voordat ze weggaat.

- Donderdag 25 mei 1944. Er is nog weinig eten. De groenteman is inmiddels ook opgepakt. De ratten hebben van de nog overgebleven voorraadjes gegeten. Buiten praten de mensen alleen nog maar over de invasie.

- Maandag 5 juni 1944. Er zijn bombardementen. In de nacht komt meneer Van Daan weer naar beneden. Hij haalt weer wat uit de voorraadkast, maar stoot een pan om. De mensen hebben door dat hij van het eten steelt. Mevrouw Van Daan neemt het op voor haar man. Edith explodeert, ze is het gedrag van de Van Daans zat. Altijd worden de beste stukken eten voor meneer Van Daan worden bewaard. Edith zegt dat meneer Van Daan weg moet, hij moet verdwijnen. Ze meent het. Ze blijft bij haar woord. Otto vindt dat Edith te ver gaat, zo kent hij haar niet. Anne is verdrietig, Peter gaat ook als zijn vader weggaat. Edith zegt dat de Van Daans niet direct hoeven te vertrekken. Ze mogen blijven tot Miep wat anders voor ze heeft. Maar meneer Van Daan moet bij de etenskast wegblijven. Er wordt aangeklopt. Het is Miep. Ze roept dat de invasie is begonnen. De Engelsen zijn op de kust van Frankrijk geland. Ze noemen het D-day. Iedereen omhelst elkaar en is vrolijk. Meneer Van Daan zit te huilen, hij schaamt zich.

- Vrijdag 21 juli 1944. De invasie is vastgelopen en meneer Kraler moet geopereerd worden. Iedereen zit in de put. De telefoon gaat weer. Niemand neemt op. Hij blijft maar over gaan. Meneer Dussel denkt dat het een teken is. Hij denkt dat er iets gebeurd moet zijn, Miep is er weer niet. De telefoon blijft maar rinkelen en meneer Dussel smeekt Otto de telefoon op te nemen. Otto weigert. Meneer Van Daan en mevrouw Van Daan maken weer ruzie. Hij vindt dat het haar schuld is dat ze in het Achterhuis zitten. Anne gaat weer naar Peter, hij ligt verdrietig op bed. Anne vertelt dat ze aan buiten denkt wanneer ze het niet meer ziet zitten. Zolang de lucht bestaat, kun je niet treurig zijn. Peter houdt het niet meer uit in het Achterhuis. Hij zegt dat hij razend wordt wanneer hij nadenkt. Ze wachten als ratten in de val tot ze opgehaald worden. Anne probeert hem op te beuren, zegt dat hij ergens in moet geloven. Ook al is dat moeilijk als je ziet wat mensen elkaar aandoen. Ze gelooft dat de hardheid zal ophouden en dat het weer goed komt. Opeens klinken er voetstappen, er klinken Duitse stemmen.

- Het stuk eindigt met de inval van de Sicherheitspolizei. Hierna treden alle karakters uit het Achterhuis nog één keer in de spotlight. Ze vertellen zelf wat er met ze is gebeurd. Anne is de laatste.

8. Symboliek:

De manier waarop het stuk dit keer wordt gespeeld, laat zien dat alles slechts nog een herinnering is. Door de proloog is de voorstelling niet meer het verhaal van Anne, die het verhaal aan de hand van haar dagboek vertelt, maar juist de herinnering van Otto. Ook zou je in de verschillende families die worden neergezet op het podium een soort symboliek kunnen onderscheiden. Zo wordt de familie Frank

neergezet als een nobele en erg gastvrije familie. Otto Frank heeft de Van Daans naar het Achterhuis gehaald omdat meneer Van Daan hem zo geholpen heeft toen hij aankwam in Nederland. Ze staan de slaapkamer af en slapen zelf in het woonvertrek. Dochter Margot gehoorzaamt en doet altijd wat van haar gevraagd wordt. En wanneer meneer Dussel op zoek is naar onderdak, twijfelt Otto Frank geen moment. Dit gezin staat tegenover de continu ruziënde familie Van Daan. Mevrouw Van Daan die haar bontjas niet af wil staan om te verkopen zodat er meer geld is en ook de beste stukken vlees voor haar man lijkt te bewaren, meneer Van Daan die steeds moppert over het weinige eten maar ondertussen wel de bonnen opmaakt aan rookgerei en als klap op de vuurpijl ook nog brood steelt uit de voorraadkast.

Hotel Modern – Kamp

- 1. Plot:** lineair of juist niet? (flashbacks etc.): In deze voorstelling zit niet echt een tijdsbepaling. Je weet dat het een verwijzing is naar Auschwitz en de jodenvervolging dus kun je de voorstelling plaatsen in de periode van de Tweede Wereldoorlog.
- 2. Thema:** Jodenvervolging/Holocaust
- 3. Karakters:** welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze? In Kamp wordt geen gebruik gemaakt van karakters. Wel zie je heel duidelijk het verschil tussen de (Duitse) kampbewaarders die allemaal een donker uniform dragen en de kampbewoners die de bekende gestreepte 'pyjama' dragen. Ook heb je een fragment dat er een trein aankomt en dat deze mensen allemaal nog net gekleed zijn.
- 4. Taal:** er wordt in deze voorstelling niet gesproken.
- 5. Omgeving:** Het is een enorme maquette van een kamp.
- 6. Effecten** (geluid en licht): er wordt niet gesproken in deze voorstelling, maar er wordt wel gebruik gemaakt van geluiden. Deze geluiden hebben de theatermakers opgenomen bij een bezoek aan Auschwitz. Ook wordt er af en toe (Duitse) muziek gespeeld. Een punt waarop dit gebeurt is wanneer de gevangenen aan het werken zijn, maar ook wanneer je een inkijkje krijgt in het leven van de kampbewaarders. Het lijkt alsof deze feest aan het vieren zijn; er liggen flessen op de grond, er wordt gezongen en de poppetjes die de Duitsers voorstellen deinen mee op de muziek.
- 7. Gebeurtenissen:** De voorstelling is geen traditioneel toneelstuk, maar bestaat uit een maquette van een concentratiekamp dat lijkt op Auschwitz. De leden van de toneelgroep 'besturen' de ruim drieduizend poppetjes die op de maquette staan, tegelijkertijd ziet het publiek het schouwspel in zwart-witbeelden op een groot scherm voor in de theaterzaal. Er is wel muziek, maar er wordt tijdens de voorstelling niet gesproken. De theatermakers, drie in totaal, laten op deze manier het dagelijkse leven in het concentratiekamp zien. De poppetjes in grijswit gestreepte pakken vegen het kampterrein, bouwen een tweede crematorium, maken muziek en eten soep terwijl de bewakers (herkenbaar aan de donkere uniforms) toekijken. Maar ook de gaskamers en verbrandingsovens zijn onderdeel van het theaterstuk.
- 8. Symboliek:** Eigenlijk staat de hele voorstelling symbool voor de jodenvervolging in de kampen. Het wordt niet genoemd, maar het is wel heel duidelijk. De eerder genoemde gestreepte pakken staan bijvoorbeeld voor de pakken die de joodse gevangenen droegen in concentratiekampen en de donkere uniformen worden duidelijk alleen gedragen door de poppetjes die de Duitsers moeten voorstellen. Een ander heel duidelijk symbool is de maquette van het concentratiekamp zelf. Zelfs de letters die boven aan de kamppoort zijn bevestigd, 'Arbeit macht frei', zijn nagemaakt.

Bos theaterproducties – Haar naam was Sarah

Naar het boek van Tatiana de Rosnay, bewerkt door Léon van der Sanden.

Geproduceerd door Bos Theaterproducties

Voorstellingen van 13-09-2013 t/m 22-01-2014

Bewerking van het boek van Tatiana de Rosnay. Toneelstuk gaat over een zoektocht naar het verleden. Een Amerikaanse journaliste doet onderzoek naar de razzia van 16 juli 1942. Ze stuit bij dat onderzoek op het verhaal van het 10-jarige meisje Sarah. Sarah wist uiteindelijk te ontsnappen. Op deze manier komt de journaliste, Julia, achter het geheim dat haar schoonfamilie voor haar verborgen wil houden. Uit: Schrijver onbekend, 'Haar naam was Sarah',

<http://www.bostheaterproducties.nl/default.asp?keuze=producties&productie=210&season=&archieff=true&seizoenVan=2013&seizoenTM=2014> (28-03-2014).

De analyse van Haar naam was Sarah is gebaseerd op een registratie gemaakt door Bos Theaterproducties.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het toneelstuk bestaat in feite uit twee door elkaar geweven verhaallijnen. Aan de ene kant is het 2002. Julia is op zoek naar informatie over het Vélodrome d'Hiver, een wielersstadion waar vanuit in 1942 zo'n 10.000 Joden naar concentratiekampen zijn gedeporteerd. Aan de andere kant is het Sarah, op dat moment zal het in de jaren zeventig zijn.

2. Thema: Jodenhaat en Jodenvervolgning, maar ook deels verwerking van het verleden.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze? Het toneelstuk wordt gespeeld door vijf personages. Julia is een Amerikaanse journaliste die in Parijs samenwoont met haar man Bertrand, een architect. De vader van Bertrand, Eduard, speelt ook een belangrijke rol. Dan is er Sarah, het meisje/de vrouw waar het hele stuk in feite om draait. En als laatste is er William, de zoon van Sarah. De enige over wie je op het begin wat twijfelt, is Sarah.

4. Taal: er wordt Nederlands gesproken in het toneelstuk. Een aantal liederen zijn in het Frans en eenmaal wordt er een lied in het Engels afgespeeld.

5. Omgeving: het decor is niet heel uitbundig. Op het begin van het stuk staan er veel stoelen en kastjes. Een deel hiervan wordt weggehaald. Een bureau, wat stoelen en een grote kast blijven over. Op de grond liggen wat attributen; een paar kussens en een aantal paar schoenen. Het toneel is in feite verdeeld in twee delen. Op het achterste deel dwaalt Sarah rond, voor op het podium spelen zich de gebeurtenissen uit 2002 zich af.

6. Effecten (geluid en licht). Tussen de twee 'delen' hangt een gordijn laag. Hierop wordt beeld geprojecteerd, maar het is als kijker lastig om te bepalen wat dit precies voor moet stellen. Ook licht wordt ingezet tijdens het toneelstuk. Wanneer Sarah een verhaal vertelt, staat zij in het licht en is de rest van het podium vaak wat donkerder. Andersom werkt het ook zo. Op het moment dat Sarah dood is, verdwijnt alle kleur uit de achtergrond. Verder wordt er qua geluid tussen de verschillende scènes gebruik gemaakt van Franse chansons, één keer van een Engels lied.

7. Gebeurtenissen:

- Het toneelstuk begint met een groot aantal meubelstukken dat verspreid over het podium staat, stoelen, kastjes, een speelgoedpaard, kussens, schoenen. Het is rommelig. Dan zwelt er pianomuziek op. Een man draagt decorstukken weg. Tegen de achterwand hangt een doek waarop namen worden geprojecteerd. Achter het doek loopt een vrouw, ze praat in zichzelf. "Een man zei: u heeft tien minuten om in te pakken voor drie dagen." En dan zegt ze: "Vlug Michel. Je moet je verstoppen in

onze geheime kast.” Ze heeft het over het moment dat ze met haar familie wordt opgepakt. De vrouw draagt een sleutel om haar nek. Ze vertelt over de voettocht die ze moesten maken. Dan klinkt er muziek, Franse muziek. Een man en een vrouw komen op. De man, later blijkt dat hij Bertrand heet, vraagt zijn vrouw wat ze van het appartement vindt. Hij vertelt over de verbouwplannen die hij heeft. Ze zullen er gelukkig worden, denkt hij. Het huis was van zijn grootouders, zijn vader is er opgegroeid. De vrouw, Julia, vertelt dat ze naar de redactie moet. Ze is gevraagd een stuk te schrijven over het Vélodrome d'Hiver. Hij vindt het onderwerp maar niets. Wat die Duitsers daar gedaan hebben is niet goed natuurlijk, zegt hij. “Het waren Fransen. De politie zelf”, antwoordt zij.

- Een man komt het podium op en gaat op een stoel zitten. Het is de vader van Bertrand, Eduard. Julia is bij hem op bezoek. Hij vindt dat ze er slecht uitziet. Ze vertelt dat ze net van het Vélodrome d'Hiver komt en dat ze daar een artikel over schrijft. Ze vraagt hem wat hij erover weet. Hij zingt een lied, voor de rest weet hij weinig. “Raar dat daar zo'n vrolijk niets aan de hand-lied over is geschreven net na de oorlog”, zegt ze. Eduard vraagt haar naar het appartement. Hij heeft er goede herinneringen aan. “Je gaat je aan huizen hechten, net als aan mensen.” Hij vindt het goed als ze het verbouwen, als ze zijn oude kamer maar intact laten. Aan de andere kant van het podium staat de verwarde vrouw weer. “Als Michel maar niet gaat schreeuwen. De conciërge mag hem niet horen.” Julia vraagt haar schoonvader wanneer hij in het appartement kwam wonen. Dat blijkt juli 1942 te zijn geweest. “Ik was tien.” Wanneer Julia vraagt hoe ze aan het appartement kwamen, antwoordt hij: “Het was een tip van de conciërge. Dat was een goede vriendin van mijn moeder. Jij kunt je niet voorstellen hoe blij ik was dat we opeens groter woonden.” Dan vraagt ze hoe het kwam dat het appartement opeens niet meer werd bewoond. Ze blijft erover doorvragen. “Moeder moet dat weten”, antwoordt hij. Maar Julia moet het daar maar niet met haar over hebben. Ze wordt niet graag aan de oorlog herinnerd. Julia blijft zich afvragen wie er dan voor de familie in het huis heeft gewoond. Eduard: “Niet in het verleden wroeten. Laat het verleden met rust.”

Opnieuw praat de verwarde vrouw. Ze zegt dat ze moest overgeven, maar waar kon ze overgeven? “Er is een jongen die zegt dat hij een manier weet op te vluchten. Zal ik met 'm meegaan papa? We moeten Michel toch redden? Die zit al drie dagen te wachten in de kast.” Dan vertelt ze dat er opeens iemand van de bovenste ring van het vélodrome sprong. Ze nam haar kind mee in haar val.

- Julia praat tegen Bertrand over het appartement. Ze heeft het over een gezin met twee kinderen dat voor de familie van Bertrand in het appartement zou hebben gewoond. Tijdens dit gesprek loopt de verwarde vrouw achter het achterste doek door. Ze noemt de namen op van mensen die naar Auschwitz werden afgevoerd. Dan vertelt Julia tegen Bertrand dat ze de laatste tijd zo misselijk is. Ondertussen vertelt Sarah over het vertrek in het vélodrome. Mannen werden gescheiden van de vrouwen en kinderen. Er klinken treingeluiden. Dan vertelt ze over haar moeder, die haar moeder niet meer leek. Ze was 10 jaar oud toen dit allemaal gebeurde.

-

8. Symboliek: -

ANNE

Auteur: Jessica Durlacher & Leon de Winter.

Gespeeld door Nationale Toneel

Première op 8 mei 2014

Gezien op 15 mei 2014 in Theater Amsterdam.

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het verhaal heeft een bijzondere structuur. Het is een soort flashback, maar dan als in een droom. Het toneelstuk begint met de stemmen van Margot en Anne. Het decor is donker, maar je ziet op grote schermen twee wachttorens van een concentratiekamp. Je ziet de meisjes niet. Anne vraagt aan Margot wat ze gedroomd heeft. Margot: 'Palestina. Lekker warm.' En jij? Anne: 'Frankrijk. Ik was in Parijs met mijn vrienden uit Amsterdam. Bij die rivier, hoe heet 'ie ook alweer? De Seine!' En dan begint het verhaal als in een droom blikt Anne terug over wat er gebeurd is sinds haar verjaardag op 12 juni 1942.

2. Thema: onderduiken en Holocaust.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze? Het verhaal gaat over Anne Frank en haar dagboek. Andere belangrijke personen zijn haar ouders Otto Frank, Edith Frank en zus Margot, Mevrouw en Meneer Van Pels en hun zoon Peter van Pels, meneer Pfeffer en Miep en Jan Gies. Ze zijn geloofwaardig.

4. Taal: er wordt voornamelijk Nederlands gesproken, maar ook Duits. Bijzonderheid is dat de moeder gespeeld wordt met een overduidelijk Duits accent.

5. Omgeving: er worden voor deze uitvoering verschillende (indrukwekkende) decors gebruikt. Op het podium staat een donker scherm waarop het lijkt alsof het mistig is. Het publiek ziet dit al heel licht wanneer ze plaatsnemen in de zaal. Aan beide zijden van het decor staan op het scherm wachttorens van een concentratiekamp. Dit is ook het decor waar de voorstelling mee begint. Na het gesprek tussen Margot en Anne over de dromen, gaan de schermen open en is er een Frans café/restaurant te zien. In de volgende scènes blijft een van de tafeltjes uit het restaurant op het podium staan, maar het decor verandert naar het huis van de Franks aan het Merwedeplein in Amsterdam. Te zien zijn de woonkamer, de slaapkamer van Anne en de eetkamer. Dan verhuist het gezien naar het Achterhuis. Het decor bestaat vanaf dat moment uit het bedrijf Opekta, waar Otto Frank bedrijfsleider was, en het Achterhuis zelf uiteraard. De muren van deze gebouwen zijn niet te zien en daardoor is het mogelijk om in alle vertrekken te kijken. Zo is gedurende de voorstelling enkele keren te zien hoe de werknemers ongestoord verder werken terwijl de bewoners van het Achterhuis muistil de dag doorkomen. Het Achterhuis heeft ook de mogelijkheid om te draaien, waardoor werkelijk alle vertrekken te zien zijn; de slaapkamer van Anne en Margot, de slaapkamer van Otto en Edith, de woonkamer waar ook meneer en mevrouw Pels slapen, het vertrek waar Peter Pels slaapt, de zolder en zelfs de badkamer en de wc. Tijdens de voorlaatste scène is het achterhuis dicht en zijn de panelen/schermen weer dicht. Nu is ook het tafeltje uit de tweede scène verdwenen van het toneel. Op dit moment worden er videobeelden geprojecteerd op de schermen terwijl Otto zijn verhaal doet. Tijdens de allerlaatste scène is Otto weer van het podium verdwenen en gaan de schermen opnieuw open. Er ligt een spoor en op de achtergrond lijkt een natuurgebied te zien te zijn.

6. Effecten (geluid en licht)

Er wordt veel gebruik gemaakt van effecten tijdens deze voorstelling. Allereerst worden de schermen gebruikt voor het vertonen van videobeelden. Deze schermen zijn enorm hoog (onder aan deze analyse een foto om dit te illustreren) en worden

vrijwel het hele toneelstuk gebruikt om fragmenten uit het dagboek van Anne Frank op te tonen. Verder worden de schermen gebruikt om beelden van Hitler te tonen, van D-Day en van concentratiekampen. Ook worden de schermen één keer gebruikt om een bombardement uit te beelden. Op dat moment is op de schermen Amsterdam te zien in de schemering. Op het beeld vallen bommen neer. De mensen achter ons zeiden later: "Het was alsof je er zelf middenin zat."

7. Gebeurtenissen

De voorstelling begint met de stemmen van Anne en Margot. Er is gekuch te horen op de achtergrond en het is donker. Het enige wat te zien is, zijn de twee wachttorens aan beide zijden van het decor. De twee zusjes praten over wat ze gedroomd hebben. Margot: 'Palestina. Lekker warm. En jij?' 'Frankrijk. Ik was in Parijs met mijn vrienden uit Amsterdam.' Hierna verandert het decor. Een groepje vrienden zit in een restaurant in Parijs. Er komt een meisje gehaast binnenlopen. Het is Anne. Ze sluit aan bij het groepje vrienden, maar die moeten meteen weg om de film nog te kunnen halen, het is een oorlogsfilm. Anne besluit niet mee te gaan, ze heeft zo'n honger en het ruikt zo enorm lekker in het restaurant. Ze vraagt de ober om een witte wijn en vraagt hoeveel de dagsoep kost. Te duur voor haar in elk geval. Een man aan het tafeltje naast haar biedt aan eten te betalen. Het is een uitgever. Anne vertelt dat ze ook een boek aan het schrijven is. Hij is geïnteresseerd in haar verhaal en wil meer weten. Ze zal het vertellen, maar wil haar boek nog niet laten lezen. Ze staat op, trekt haar jas uit en dan zien we de ster. Het symbool voor Joodse mensen gedurende de Tweede Wereldoorlog. Het decor verandert in een huis. Het is het huis van de Franks aan het Merwedeplein. Anne is jarig en krijgt cadeaus. Van haar vader krijgt ze het dagboek, waar ze diezelfde avond nog in begint te schrijven. Diezelfde avond, in elk geval in het toneelstuk, in het echt was het wat later die zomer, komt er een brief binnen. Daarin staat dat Margot zich moet melden. Dan vertelt Otto Frank waar hij al een tijd mee bezig was: ze gaan onderduiken in het Achterhuis. Margot moet die nacht nog weg, zij gaat rond vijf uur samen met Miep richting het onderduikadres. Anne volgt de volgende ochtend samen met haar ouders. De eerste dagen wonen de Franks alleen in het Achterhuis, maar na een tijdje komt ook de familie Van Pels bij ze wonen. Mevrouw en meneer Pels slapen in de eetkamer, Peter krijgt een bed in het kamertje daarnaast. En nog veel later komt ook meneer Pfeffer, een tandarts, in het Achterhuis onderduiken. Hij slaapt vanaf dat moment bij Anne op de kamer, Margot gaat naar de kamer van haar ouders.

Het toneelstuk vertoont een aantal fragmenten die in het dagboek van Anne Frank staan. Het gaat natuurlijk over het effect dat de oorlog heeft, bijvoorbeeld de angst om gevonden te worden en de angst die ontstaat tijdens een bombardement. Maar het gaat ook over de normale dingen die een 13-jarig meisje meemaakt. Ze wordt bijvoorbeeld voor de eerste keer ongesteld in het Achterhuis, ze heeft ruzies met haar ouders en medebewoners en ze zoent voor het eerst met een jongen, Peter van Pels. De gebeurtenissen in het toneelstuk zijn dus gebaseerd op haar dagboeken. Dagboeken, aangezien zij er meerdere heeft geschreven. Na haar verjaardag op 12 juni 1942 begon zij aan haar eerste, waarschijnlijk meest bekende, dagboek. Hierin schreef ze aan haar denkbeeldige vriendin Kitty. Op 29 maart 1944 hoorde ze op de radio echter minister Bolkestein, die vanuit ballingschap in Londen een toespraak hield op Radio Oranje. Hij riep op om alle brieven en dagboeken die in de oorlog geschreven waren te bewaren, aangezien deze documenten nog wel eens een hele grote waarde konden krijgen na de Duitse bezetting. Anne besloot op dat moment haar dagboek te herschrijven en begon dus aan een nieuw boek. Ook dit fragment is

verwerkt in het stuk. Andere fragmenten zijn (onder andere) de komst van meneer Pfeffer, de momenten met Peter op zolder, de ruzie tussen meneer en mevrouw Van Pels wanneer meneer Van Pels de bontjas van zijn vrouw wilde verkopen en de inbraak bij Opekta, het bedrijf waar het Achterhuis zich bevond.

Dan komt die dag dat de Duitsers aan de deur staan. Alle bewoners verlaten het Achterhuis, Anne laat haar dagboek(en) achter. Het decor van het Achterhuis verdwijnt, bijna alle personages zijn van het podium. Alleen Otto Frank blijft over. Op de schermen is te zien hoe mensen in treinen zitten, beelden uit concentratiekampen worden vertoond. Otto Frank vertelt over de reis naar Westerbork, over de eerste weilanden die ze na jaren opgesloten in het Achterhuis zien, over hoe gelukkig Anne leek in het kamp. Ze hadden hoop dat de oorlog snel voorbij zou zijn en er werd dan ook gedacht dat er geen treinen meer naar het oosten zouden gaan. Het gezin was samen, het was op dat moment allemaal zo erg nog niet. Maar dan vertrekt er toch een trein naar Auschwitz. Daar ziet hij zijn vrouw en dochters niet meer. Alles wat hij hierna weet, is afkomstig van verhalen van overlevenden. Hij hoorde naderhand dat zijn vrouw de meest zorgzame moeder ooit is geweest voor de meisjes. Toen ze bij haar weggehaald werden, zou Edith zo hard hebben geschreeuwd. Anne en Margot werden naar Bergen-Belsen gebracht. Vanaf dat moment weet hij niets over zijn dochters. Wat Otto wel weet, is dat iemand met tyfus continu last heeft van koortsdromen. Dan openen de schermen zich langzaam. Het is donker en er is gekuch te horen. Het begint te sneeuwen. De twee meisjes liggen op een spoor. Aan beide zijanten van het spoor staan allerlei mensen met koffers. Anne: 'Margot. Wat droomde je?' Margot: 'Palestina. Lekker warm. En jij?' Anne: 'Frankrijk. Ik was in Parijs met mijn vrienden uit Amsterdam.' Ze vertelt wie er ook was. Het was Peter Schiff, de jongen op wie ze verliefd was. Hij was uitgever. Dan staat Anne op. Ze loopt naar de rand van het podium en zegt: 'Ik wil, ik zal, ik hoop, ik droom. Ik droomde.' Ze houdt haar dagboek naar voren en vertelt dat dit haar verhaal was. Dan loopt ze naar achteren, over het spoor, het lijkt bijna alsof ze hinkelt over de spoorbielzen.

8. Symboliek:

Eigenlijk is de hele voorstelling een symbool. Het staat namelijk voor de droom die Anne heeft om naar Parijs te gaan en later schrijfster te worden. Daarmee begint en daarmee eindigt het verhaal. Aan de tafel uit het restaurant, die zoals eerder genoemd is vrijwel de gehele voorstelling op het podium staat, zit Peter Schiff. Dat het om Schiff gaat, komt het publiek pas tegen het einde van de voorstelling te weten. Tot die tijd geeft hij zich uit als uitgever die graag het boek van Anne wil lezen. Voor mij had deze persoon ook een andere rol, je zou hem namelijk ook kunnen zien als 'wij'. Wij die het boek van Anne lezen, die het Achterhuis bezoeken, die alles over haar willen weten.

Durlacher in NRC Next: **Durlacher:** „Vergeet niet dat het verhaal voor veel jongeren van nu een abstractie is geworden. Vroeger kon iedereen na die klopp op de deur de rest vanzelf invullen. Nu niet meer - kennis erover is bij jongeren niet vanzelfsprekend. En ook mensen die zeggen de feiten wel te kennen, blijken er bij nader inzien helemaal niet zo veel over te weten. Maar tegelijk is het niet onze bedoeling iets puur educatiefs te maken. Wat wij willen, is dat de tragedie je opnieuw raakt - dat het verhaal weer gaat leven." (Henk van Gelder, 'We volgen haar op het toneel tot in het kamp', *NRC Next* 3 januari 2014.)

Thomas Bernhard – Heldenplatz

Auteur: Thomas Bernhard. Vertaling: Tom Kleijn.

Gespeeld door Het Nationale Toneel

Eerste voorstelling op 28-09-1991

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). De verhaallijn is lineair, er wordt ook heel specifiek vermeld dat het maart 1988 is. Er worden verder geen data vernoemd.

2. Thema(s): het toneelstuk gaat over herinneringen en over het verwerken van deze herinneringen en over Jodenhaat.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

Belangrijke karakters in het stuk zijn: Josef Schuster; zelf niet op het toneel want hij heeft zelfmoord gepleegd, maar het gaat wel steeds over hem. Robert Schuster, professor en broer van de overleden professor. Anna en Olga, de dochters van Josef Schuster en Lukas, zijn zoon. Hedwig, die ook wel mevrouw professor wordt genoemd in het stuk en de echtgenote is van de overleden professor. Professor Liebig, een collega van Josef Schuster, en zijn vrouw mevrouw Liebig. Meneer Landauer, een bewonderaar van de overleden professor. En tot slot mevrouw Zittel, de huishoudster, en Herta, het dienstmeisje.

4. Taal.

Er wordt Nederlands gesproken tijdens de voorstelling. Wel worden er zo nu en dan Duitse woorden gebruikt zoals Anschluss, Reichsparteitag enzovoorts.

5. Omgeving.

Het verhaal speelt zich af in maart 1988. De eerste en de derde scene vinden plaats in de woning van professor Schuster, de tweede scene in de Volksgarten. In de woning staan koffers verspreid. De professor zou deze week met zijn vrouw naar Oxford verhuizen, maar dit gaat niet meer door.

6. Effecten (geluid en licht).

Vooral aan het eind van het toneelstuk speelt geluid een belangrijke rol. Het is de eerste keer dat mevrouw Schuster op het toneel staat. Het hele gezelschap zit aan tafel soep te eten. Langzaam hoort de weduwe het geluid van de Heldenplatz opkomen. Ook het publiek hoort het geluid, maar de andere gasten aan tafel lijken niets door te hebben. Het geluid wordt steeds harder en op het eind valt mevrouw Schuster voorover met haar hoofd op tafel. Meteen is het stil.

7. Gebeurtenissen.

In de eerste scene zijn mevrouw Zittel en Herta spullen aan het opruimen. Ze strijken overhemden van de overleden professor en poetsen zijn schoenen. Ze praten ondertussen over allerlei dingen, voornamelijk mevrouw Zittel is aan het woord. De huishoudster praat erg minderwaardig over het dienstmeisje, alsof zij niets zou kunnen. Herta kijkt continu door het raam naar buiten, mevrouw Zittel ergert zich aan haar gedrag. Het helpt volgens haar niet om telkens naar de plek te kijken waar Josef Schuster uit het raam is gesprongen. Herta was de eerste die de professor zag nadat hij zelfmoord had gepleegd. In de kamer staan koffers, want de professor en zijn vrouw zouden naar Oxford verhuizen. Mevrouw professor hoort namelijk de hele dag door de geluiden van de Heldenplatz, de plek waar Hitler in 1938 een speech hield over de aansluiting van Oostenrijk bij Duitsland en tevens de plek waar het huis van de professor staat.

In de tweede scene heeft de begrafenis van de professor zojuist plaatsgevonden. Anna en Olga lopen naar huis. Ze praten over het huis dat hun ouders gekocht hadden in Oxford en over het feit dat hun vader bang was voor de stad. Iedereen die

hij kende was inmiddels al overleden. Dan slaat het gesprek om naar Wenen. Volgens de twee vrouwen wemelt het van de nazi's in de stad. 'De situatie is vandaag toch echt zoals die in achtendertig was', zegt Anna. Ook hun vader dacht er zo over, hij zou gezegd hebben dat negentig procent van zijn collega's nazi is. Ze praten ook over hoe hun ouders elkaar hebben afgemaakt. Over hoe hun vader verschilde met zijn broer. Broer Robert zou het allemaal niet zoveel uitmaken, hij geloofde niet dat er alleen maar nazi's leven in Wenen. Anna zegt dan ook over haar oom: "In de Musikverein maakt het hem ook helemaal niets uit dat er tijdens de concerten alleen maar nazi's zitten. Oom Robert kan naar Beethoven luisteren zonder aan de Reichsparteitag in Nürnberg te denken. Dat kon vader nou net niet." Volgens oom Robert was het fout van zijn broer om de leerstoel aan te nemen die hem werd aangeboden door de burgemeester van Wenen. Hij kon kiezen uit drie woningen en ging zelf voor de Heldenplatz. Anna maakt het verwijt dat haar oom niet gelooft dat er zoveel jodenhaat is in Wenen. Robert: "Ik begrijp je toch, maar je moet je niet opwinden over iets wat niet te veranderen is. Weners zijn jodenhaters en zij zullen jodenhaters blijven tot in alle eeuwigheid." Het gaat later zelfs zo ver dat Robert stelt dat in heel Europa jodenhaat heerst.

Een tijdje later tijdens de tweede scene discussiëren de twee dames weer met hun oom Robert over het opportunisme in Wenen en heel Oostenrijk. Robert is van mening dat het opportunisme zich daar thuis voelt, Olga vindt dat hij overdrijft. Professor Robert: "Dat zeg jij die zelf elke dag moet meemaken hoe de Weners werkelijk zijn. Dat zeg jij die veertien dagen geleden nog is bespuugd omdat ze jodin is." Volgens Robert is een jood ter dood veroordeeld in Oostenrijk. "Voor achtendertig waren de Weners aan de joden gewend geraakt, maar nu na de oorlog wennen ze niet meer aan de joden. Zij zullen nooit meer aan de joden wennen."

Derde scene: professor Robert, Professor Liebig met zijn vrouw, meneer Landauer, Anna en Olga zitten aan de lange eettafel en wachten op mevrouw Professor Schuster en Lukas. Oom Robert klaagt opnieuw over de mentaliteit van de Oostenrijkers. Ook professor Liebig klaagt. Samen met Robert heeft hij een discussie over de overheid, ze zijn het erover eens dat het individu altijd belazerd wordt. In deze scene blijkt ook dat de grootvader van Herta door de Duitsers in een concentratiekamp is gestopt omdat hij naar een Zwitserse radiozender had geluisterd. Professor Robert tegen Herta: "De buurman heeft uw grootvader aangegeven en hij is in het concentratiekamp gestopt. In Nederland nietwaar? Mijn broer heeft me daarover verteld, uw grootouders waren nog dappere mensen." Even later in het gesprek, Herta is inmiddels van het podium verdwenen, blijkt dat professor Liebig ook wat betreft de nazi's hetzelfde denkt als professor Robert. Liebig: "Het is alleen een kwestie van tijd of de nazi's zijn weer aan de macht. Alle tekenen wijzen erop. De Roden en de Zwarten spelen de nazi's alles in handen." Het gesprek slaat weer om en het gaat over de vrouw van de overleden professor. "Zij hoort al maanden weer op tamelijk beangstigende wijze de massa's op de Heldenplatz schreeuwen. U weet wel vijftien maart, Hitler arriveert op de Heldenplatz." Olga geeft aan dat ze die aanvallen in Neuhaus niet heeft. Hierna praten professor Robert en professor Liebig over hoe Robert aan zijn aanstelling aan Cambridge is gekomen. Robert vertelt over professor Strotzka, die zowel hem en zijn broer in Wenen een professoraat heeft bezorgd. Hij vertelt over hoe Strotzka hen heeft geholpen direct na de oorlog. Hij vertelt over hoe hij en zijn broer Goethe lazen in een kelder in Geneve. Dan vertelt ook Liebig dat hij en zijn vrouw ondergedoken hebben gezeten.

8. Symboliek: de koffers die de kamer bezaaiden in de opvoering van het toneelstuk

in 1991 stonden voor de mensen die altijd onderweg waren, die zich nergens veilig voelden. Daarbij zou mevrouw Zittel, die in het toneelstuk alles voor de professor en zijn familie over heeft, staan voor de slaafsheid en mentaliteit van het Oostenrijkse volk.²¹⁶

²¹⁶ Peter Liefhebber, 'Explosie in Wenen, plofje in Den Haag', *De Telegraaf* 4 oktober 1991.

Esther (Bussum 1994).

Auteur: J. Bernlef.

Gespeeld door het MUZtheater

Eerste voorstelling op 21-10-1994

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het toneelstuk begint onder het kopje 'in het heden'. Kim, een van de hoofdpersonen, legt een bos bloemen op het graf van haar grootvader Bas. Op dat graf ligt zijn trompet. Hierna gaat de scene over in de volgende scene en is het 25 jaar eerder. Het hele stuk speelt zich dus af in de herinnering (flashback) van Kim. Het stuk eindigt weer in het heden.

2. Thema. Het stuk gaat over de verwerking van keuzes die gemaakt zijn in de oorlog en over schuldgevoelens. Bas draagt jaren na het einde van de oorlog nog steeds een herinnering met zich mee die hij maar niet los kan laten.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze? De belangrijkste personen zijn Bas, Kim, Dolf en Esther. De eerste drie personages zijn ook daadwerkelijk op het speelveld aanwezig. Bas is de grootvader, Dolf is zijn zoon en Kim zijn kleindochter. Dit zijn heel geloofwaardige personages. Esther is niet aanwezig op het toneel, maar haar naam komt wel vaak ter sprake. Het hele toneelstuk is als het ware een zoektocht naar wie Esther eigenlijk is of was. Andere personages zijn Antje, de vrouw van Dolf, en John, de vriend van Kim. Zij zijn ook het hele toneelstuk op het speelveld, maar spelen een iets minder uitgesproken rol dan de eerder benoemde karakters.

4. Taal. Er wordt gewoon Nederlands gesproken in het stuk. Eén keer wordt er een geluidsband gedraaid met de stem van Goebbels, wat er precies werd gezegd is onvindbaar maar het is begrijpelijk natuurlijk wanneer dit in het Duits gebeurde.

5. Omgeving: er wordt in feite geen gebruik gemaakt van een decor. Op het podium staan enkel een aantal stoelen.

6. Effecten (geluid en licht). De trompet van Bas speelt een belangrijke rol in het toneelstuk. Het begint al bij de eerste scene, waarin Kim een bos bloemen bij het graf van haar grootvader legt. Er ligt een trompet op het graf. Terwijl ze bij het graf staat, speelt er treurige muziek. Deze muziek gaat over in een big band waarin een trompetsolo zit. De scene direct hierna, die dus 25 jaar eerder afspeelt, begint met Bas die naar muziek luistert. Hij praat over de band waar hij vroeger in speelde, 'The Swinging Nightingales'. Opnieuw een trompetsolo. Hij praat over zijn muziekvoorkeur, hij hield van jazz op zijn tijd. 'Tot kort na veertig. Toen werd dat verboden. Negermuziek hé.' Hij gaat verder en neuriet *Alle Menschen werden Brüder*, een zin uit Beethovens *Ode an die Freude*. Inmiddels het Europese volkslied.²¹⁷ "Maar ondertussen wel het muzikaalste volk van de wereld uitmoorden. En de zigeuners niet te vergeten. Ook nooit meer teruggezien."

In de derde scene zijn Kim en John aan het dansen. Opnieuw muziek, ballroommuziek. Bas komt op en vraagt of zij ook die trompet horen. Hij praat over dansers. "Voor de oorlog zag je ze veel in danslokalen. Mooie vrouwen waren het." Hij neemt Kim van John over en praat tegen haar over vroeger. "Weet je nog? Als Netty de deur uit was. Dat we de meubels aan de kant schoven en dan zo door de huiskamer zwierven, jij en ik. Midden in de oorlog. Alsof ik je redden kon, Esther." Aan het eind van het vierde deel van de tweede scene wordt het *Wilhelmus* ingezet. Het vijfde deel begint direct en Bas en John zingen mee met het volkslied. De

²¹⁷ Schrijver onbekend, 'De Europese hymne', http://europa.eu/about-eu/basic-information/symbols/anthem/index_nl.htm (28-04-2014).

acteurs verzamelen zich rondom een denkbeeldige televisie waarop de wedstrijd tussen Nederland – Duitsland wordt getoond. In deze scene wordt op een gegeven moment muziek gespeeld. De muziek gaat over in gejuich en daarna in een band met daarop de stam van Goebbels. Bas praat: “Willen jullie de totale oorlog? Jawohl! Ja, dat wouen ze wel, die moffen. 1943. Nou dat hebben ze geweten. Je moest op het laatst ook nog je radio inleveren.” Hij staat op en vraagt aan Dolf waar zijn radio is.

7. Gebeurtenissen. Zie samenvatting hieronder.

8. Symboliek. Tijdens het bezoek van Kim en John speelt Nederland tegen Duitsland. Ze kijken gezamenlijk naar de wedstrijd. Antje doet licht over de wedstrijd en noemt het maar een spelletje. Voor Dolf ligt het anders: “Waar is je historisch besef? Eindelijk is het zover. Het is wat hoor, vijf jaar gebukt onder dat moffenjuk.” De wedstrijd zelf komt niet veel terug in het verhaal, maar speelt op de achtergrond verder. Zo nu en dan hoort het publiek voetbalgeluiden, gejuich. Aan het eind van de flashback heeft Nederland gewonnen.

Notitie aan het begin van het script:

“Het stuk is geschreven als een terugblik van Kim op gebeurtenissen die zich vijftientig jaar geleden hebben afgespeeld. Alle spelers bevinden zich tijdens de voorstelling op het speelveld en worden door Kims herinnering tot leven geroepen.”

Eerste scene

1. De eerste scene speelt zich af in het heden. Kim komt op met een bos bloemen en kijkt naar het graf van Bas waar zijn trompet op ligt. Ze legt de bloemen ernaast. Bernlef schrijft dat hieronder treurmuziek gespeeld wordt, deze gaat langzaam over in big band-muziek met een trompetsolo.

Tweede scene

1. Flashback naar 25 jaar eerder. Bas praat over muziek, over de ‘Swinging Nightingales’ en over het feit dat ‘negermuziek’ na de jaren veertig verboden werd. Al snel wordt duidelijk dat Bas niet meer helemaal bij is, hij herkent zijn kleindochter niet wanneer ze de kamer binnenloopt. Hij begint tegen haar over een vrouw. ‘Hoe oud zou ze nu geweest zijn? Een volwassen vrouw. Getrouwde kinderen misschien.’ Ook vraagt hij naar zijn trompet. Die is er niet meer, net als zijn vrouw Netty want die is inmiddels ook alweer twee maanden dood.

2. Dolf vertelt tegen zijn vrouw Antje over de bouwplannen die er zijn in de stad. Bas wijst naar een flat waar hij vroeger, toen hij net verloofd was met Netty, de namen in een boom had gekerfd. Op de achtergrond het geluid van omvallende bomen wat overgaat in oorlogsgeluiden. Bas gaat over op een verhaal over de oorlog. Hij vertelt over hoe de minister-president zei dat Nederland neutraal zou blijven, over de vluchtelingen die aan de grenzen stonden en dat ze er niets mee te maken wilden hebben.

3. John en Kim dansen. John, de vriend van Kim, vraagt zich af waar Bas het toch steeds over heeft. Op dat moment neemt Bas het van John over en vraagt aan Kim: “Weet je nog? Als Netty de deur uit was. Dat we de meubels aan de kant schoven en dan zo door de huiskamer zwierden, jij en ik. Midden in de oorlog. Alsof ik je nog redden kon, Esther. Nou jij weer!” Kim rukt zich los en zegt dat zij het is. Bas: “Ja, ja.

Zo langs het dressoir. Met glanzende zijden kousen. Alsof je naar een bal moest. Ik plaagde je wel eens. Assepoester, zei ik dan. Waar zijn je glazen muiltjes? Zo langs het dressoir, met wijd gespreide armen, he Esther. Esther! Alsof ik je nog redden kon.”

Maar wie is toch die Esther? John zegt tegen Kim dat het een joodse naam is.

4. Antje en Dolf praten over Bas. Dolf vindt hem een praatjesmaker. ‘Praatjes voor tien, maar als het erop aankwam was meneer vertrokken. Netty heeft altijd overal alleen voor gestaan.’ Dolf had ook een hekel aan de trompet van zijn vader. Uren zat hij op zolder te spelen.

5. Ze kijken met z'n allen naar de wedstrijd Nederland – Duitsland. Bas vertelt dat jazz orkesten vroeger een schuilnaam hadden. In deze scene gaat de muziek over in gejuich en later in de stem van Goebbels. Bas zegt: “Willen jullie totale oorlog? Jawohl! Ja, dat wouen ze wel, die moffen. 1943. Nou dat hebben ze geweten. Je moest op het laatst ook nog je radio inleveren. Hoorde zeker ook bij die totale oorlog. Waren we gelijk van dat gebrul van hun verlost. Na de oorlog heb ik hem teruggekregen. Nog een wonder. D'r mankeerde niks aan. Deed het nog steeds prima.” Ondertussen kijkt de rest door naar de wedstrijd. Dolf: “Een historische wedstrijd. Dat wordt het. Als we die moffen nu niet pakken dan gebeurt het nooit meer.” Bas mijmert weer verder over dat al zijn spullen zijn gebleven. Dan gaat hij over in een verhaal over de oorlog. Dolf noemt het zijn enige heldendaad. Het blijkt dat Bas in de oorlog een koe heeft geslacht in de woonkamer.

6. Het gaat weer over de Esther waar Bas het steeds over heeft. Dolf zegt dat hij het ook niet weet.

7. Bas en Kim praten, het gaat eerst over artiestenbloed en daarna over de sterren. Opeens zegt Bas: “U bent de enige die mij helpen kan. Dat zei ze. Steeds maar weer. Daar gaat ze, daar gaat ze. Nu is ze de hoek om. Esther!”

8. Antje vraagt aan Dolf wie nu toch die Esther is. Dolf zegt dat hij fantaseert, hij praat alleen nog maar over vroeger. Bas zegt: “Ik ben mijn muziek kwijt. Dat is misschien nog wel het allerergste. Alsof met haar ook de muziek verdween.” Dolf trekt het niet meer en klaagt tegen zijn vrouw over zijn vader.

9. Bas mijmert weer over zijn trompet, ditmaal tegen Antje.

10. Bas praat tegen Kim alsof het Esther is. Kim vraagt of ze bij hem en Netty in huis woonde. Bas vertelt dat Esther twee keer in de week kwam. Schoonmaken, wassen, strijken, naai- en verstelwerk. Kim vraagt of ze een dienstmeisje was. Bas wordt boos. ‘Wil jij het daar nooit meer over hebben?’

11. Het is rust. Dolf en John praten over de wedstrijd. John zegt dat Dolf de Duitsers niet moet onderschatten. “Ze mogen dan de oorlog verloren hebben.” Dolf vertelt wat over de oorlog en John haakt daarop in. Dolf vraagt zich af hoe John zoveel van de oorlog weet. John vraagt of Dolf bij het verzet was gegaan wanneer hij ouder was geweest. Dolf: “Als ze me gevraagd hadden. Ik denk het wel. De moffen moesten verslagen. Er zaten veel communisten bij het verzet. En gereformeerden. Mensen met een ideaal.”

12. Antje en Dolf praten over het feit dat Dolf ooit een idealist was.

Derde scene

1. Bas praat weer wat over het oude servies en over het leven van vroeger.

2. Antje en Dolf praten over Bas en over dat hij onhandelbaar is.

3. John praat tegen Kim over Esther. Ze gissen naar wie deze Esther heeft kunnen zijn. Wat deed de opa van Kim eigenlijk in de oorlog? En wat deed die Esther bij hem thuis? John gelooft niet dat ze een dienstmeisje was. Kim: "Ik heb hem wel eens naar de oorlog gevraagd. Maar daar wilde hij nooit over praten. Gebeurd is gebeurd, zei hij dan."

John: "Precies. Hij kon er ook niks aan doen. De meeste mensen waren laf in die tijd. Wist je dat hier bijna alle joden door Nederlanders zijn opgehaald? Op een dag is ze natuurlijk gepakt. En nooit meer teruggekomen."

Bas komt ondertussen ook in beeld. Hij praat over Ester, over dat ze soms op bezoek komt en dat ze dan samen dansen. "Even let je niet op en zo hebben ze haar bij je weggehaald. Dood, zeggen ze. Het kan ze niks schelen." En: "U moet me helpen! U bent de enige die mij helpen kan! Dat zei ze. Zo zei ze het. Daar is het gat van de deur! Eruit! Mijn huis uit!"

4. Kim en Antje praten over Bas. Kim vraagt of zij weet wie Esther was.

5. Dolf en John hebben het over de wedstrijd en over de oorlog. Dan gaat het weer over Esther. Dolf: "Nee, nou wordt 'ie mooi zeg. Ik zal jullie eens wat vertellen. Die vader van mij. In 1942 viel dat bandje van hem uit elkaar." Dolf zegt dat zijn vader het grootste deel van de tijd op zolder zat met zijn trompet en dat zijn moeder en hij maar moesten zorgen dat ze rondkwamen. Een dienstmeisje zou dus larie zijn.

6. Kim en Bas praten over de sterren.

7. De wedstrijd is nog steeds bezig. Bas is boos dat Dolf in zijn stoel zit en gelooft niet dat Dolf zijn zoon is. Hij stelt vragen aan hem over vroeger. Dan vraagt hij opeens: "Wanneer kwam ze bij ons? Het was oorlog. 1940. 1941? Ik heb nog nooit iemand zo precies kousen zien stoppen. Met een maasbal. 1940. 1941. Wanneer was het? Je beweert toch dat je mijn zoon bent? Nou, dan moet je het weten. Dan moet je erbij geweest zijn." Daarna: "Wanneer ging ze bij ons weg? De februaristaking was net geweest. Hij moet het weten. Als hij mijn zoon is tenminste. Waar is ze gebleven?" Dolf wordt boos, er was niemand die de sokken stopte. Hij beweert dat Esther de vriendin van zijn vader was in de oorlog. Antje gelooft het niet en Bas spreekt het tegen.

8. Bas praat weer over Esther, over dat ze op bezoek kwam. "Ze had een koffertje bij zich, een klein kartonnen koffertje. Op de hoeken helemaal doorgesleten. Kind was is er. Je doet zo zenuwachtig. Als er iets is waar ik je mee helpen kan. Alles wat binnen mijn vermogen ligt. Je weet hoe tevreden we over je werk zijn, Esther. Is het geld? Maar ze schudde haar hoofd. Ze zette haar koffertje neer. Ze zei dat alle joden uit hun straat waren opgehaald. Iedereen. Zij was toevallig bij een vriendin toen het

gebeurde. Ik kan nergens heen, zei ze. En ze keek naar dat koffertje en zette het op de grond. Netty is er niet, zei ik. Die is de stad uit. Ik heb niets meer, zei ze. Helemaal niets. Ik kan nergens anders heen. Toen begreep ik het. Het kartonnen koffertje. Zij met die opgejaagde ogen, die zenuwachtige handen waarmee ze alsmaar aan haar jas frummelde. Nee, zei ik. Bij ons werken is één ding. Maar dit. Je weet hoe het is, Esther. Er wordt overal op je gelet. Niemand is te vertrouwen. Ik begrijp eigenlijk niet hoe je zoiets durft te vragen. Als ik gesnapt word. Ik moet aan mijn gezin denken. Aan Netty. Aan Dolf. U moet mij helpen. U bent de enige die mij helpen kan. Dat zei ze, steeds maar weer. Steeds maar weer. Eruit, zei ik. Daar is het gat van de deur. En ze pakte haar koffertje. Nu gaat ze de hoek om. Ik wil het niet nog eens zien! Ik wil het niet nog eens zien! Netty! Netty!

9. Antje zegt tegen Dolf: “Je wist het. Je wist het dus, de hele tijd.”

Dolf: “Hij heeft het me verteld. Op een avond toen hij een borrel te veel op had.”

Antje: “En Netty?”

Dolf: “Die heeft het nooit geweten. Ik schaam me zo. Ik mocht haar helpen bij het opvouwen van het wasgoed. En ze las me sprookjes voor. Het meisje met de zwavelstokjes. Roodkapje. Assepoester. Ze hield van muziek. Als pappa trompet speelde zong ze met hem mee. Ze kende al die liedjes uit die tijd. Hij beschouwde Esther bijna als zijn eigen dochter. Toen brak de oorlog uit. Hij dacht dat die aan onze deur voorbij zou gaan. Zoals er zoveel dachten toen. Als je je maar gedeisd hield.”

Antje: “Mijn ouders zeiden dat ze geen joden kenden in de oorlog. Toen ik ernaar vroeg, zeiden ze: we kennen er geen. Anders hadden we misschien wel geholpen. Maar we kenden er geen. We kenden niemand. En om nou te gaan zoeken...”

Vierde scene. In het heden

‘Geluid van 4-mei klokken op de Waalsdorper Vlakte. John komt op als de man van Kim. Ze blijven staan, leggen bloemen neer. Ze gaan af.’

Herzberg – Leedvermaak

Auteur: Judith Herzberg.

Gespeeld door Stichting Amai

Eerste voorstelling op 17-03-1995

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het plot van dit toneelstuk is lineair. Het volledige verhaal speelt zich op één dag af.

2. Thema: herinneringen aan en de verwerking van de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolging.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze?

Lea (1941) de bruid

Nico (1940) de bruidegom

Simon (1917) vader van Lea

Ada (1918) moeder van Lea,

Zwart (1918) vader van Nico

Duifje (1928) moeder van Nico

Alexander (1937) eerste man van Lea

Dory (1937) eerste vrouw van Nico

Hans, een vriend van Nico

Riet (1920) oorlogsmoeder van Lea

Daniel, logé van Simon en Ada

Pien (1948) secretaresse conservatorium

Janna en Hendrikje, werkstudenten

4. Taal. Er wordt Nederlands gesproken in het toneelstuk.

5. Omgeving. Bij de opvoering van Amai in 1995 speelde de ruimte een grote rol. De groep speelde in een oude textiel fabriek in Geldrop waarvan de ruimtes waren ingericht als grote, lege feestzalen.²¹⁸ Er stond een grote bruidstaart in de hal en het publiek moest plaatsnemen rondom het speelveld waarop een eetzaal was gesitueerd.²¹⁹ De toeschouwer was dus als het ware gast op de bruiloft.

6. Effecten (geluid en licht). Het zijn niet echt effecten, maar er zijn teksten die gezongen worden in plaats van uitgesproken. Dit zijn de teksten die de personages zelf niet kunnen uitspreken.

7. Gebeurtenissen

Lea gaat vandaag trouwen met Nico. Het hele toneelstuk speelt zich af op deze dag. Op het podium zie je een bijkamer, deze hoort bij een grotere kamer waarin de bruiloft gaande is. In de serre-achtige kamer komen de gasten om even alleen te zijn, of om te praten met anderen. Die gasten hebben vrijwel allemaal te maken gehad met de Tweede Wereldoorlog en zijn hierdoor met elkaar verbonden. In de kamer worden heel normale gesprekken gevoerd, maar ook wordt er gepraat over de oorlog.

Zwart, Nico en Duifje: Zwart, de vader van de bruidegom, heeft het alsmaar over zijn vorige vrouw. En dat terwijl hij al jaren getrouwd is met Duifje. Zijn eerste vrouw is in een kamp omgekomen tijdens de oorlog, samen met hun oudste zoon. De jongste zoon, Nico, heeft tijdens de oorlog ergens 'in de kost' gezeten. Hij kan zijn nieuwe moeder maar niet accepteren. Dit laat hij duidelijk merken wanneer het gaat over een cadeau van Zwart en Duifje voor Lea. Zwart heeft alles wat van de moeder van Nico was aan Dory, Nico's eerste vrouw, gegeven. Hij kan daarom niet op een

²¹⁸ Marian Buijs, 'Leedvermaak schrijnt weer, nu in Geldrop, *De Volkskrant* 20 maart 1995.

²¹⁹ Idem.

passend cadeau komen. Dan begint Nico over een ketting die Duifje opeens droeg toen hij nog jonger was. “Ik wist wel dat het van Nico’s moeder was geweest en dat die het weer van haar moeder geërfd had, maar dat het een Jodensterretje was, daar had ik niet op gelet. Ik zag het meer als een sieraad.” Nico had liever gehad dat zijn moeder alles had meegenomen naar het kamp. Zwart had alles begraven voor zijn vrouw, zodat ze het terug zou krijgen na de oorlog. “En later dacht ik aldoor als ik Duifje met die dingen zag: had ze het maar meegenomen, ze ruilden toen toch goud voor brood? Misschien leefde ze dan nog. Onzin natuurlijk.”

Ada, Simon en Lea: Ada is een ander personage dat op het feest rondloopt met haar verleden. Ze wil zichzelf laten opnemen om met professionals over haar problemen te praten. Ze zegt over haar man Simon: “Vanaf het moment dat we hier waren heeft hij er niet meer over gepraat. We gaan nu bouwen zei hij. Met mij is dat anders. Ik moest kiezen tussen twee soorten spijt.” Zij en haar man hebben hun dochter Lea tijdens de oorlog ondergebracht bij pleegouders (Riet en Beer). Zelf hebben ze Auschwitz overleefd. Er is een scene waarin Simon vertelt wat Ada is overkomen afgelopen week. Ada ging boodschappen doen in de stad en nam daarvoor de tram. Ze had keurig betaald, maar schrok toen ze twee mannen in uniform zag lopen. Ada was ervan overtuigd dat ze Duits spraken. “Misschien verbeeld ik me dat maar. Misschien praatten ze geen Duits. Maar ik dacht dat het Duits was. Dus ik de tram uit. Tenminste dat wou ik maar ik moest wachten tot de halte. Maar ik dacht, ik denk dat ik dacht dat ik helemaal niet in de tram mocht. Dat mochten we namelijk niet. Maar we deden het toch. Maar toen waren er nog niet van die griezelige klemdeuren, die je niet open kan krijgen, die pas opengaan bij een halte. Vreselijke deuren zijn dat, vooral als je in een opstopping zit, je kunt er niet uit, ook al heb je zo’n haast, ook al moet je vlakbij zijn, ze laten je er niet uit. En benauwd dat het wordt! Dus ik probeerde die deuren open te krijgen. Ik stak gewoon mijn paraplu ertussen want ik dacht dan wrik ik hem open, ik kom wel aan een nieuwe plu, maar die kerels in die laarzen vonden dat verdacht, zie ik er nou als een zwartrijder uit? Dus die pakken me beet, ik schreeuw, dat had ik niet moeten doen maar ik schrok zo vreselijk toen ze me pakten.”

Lea is nog steeds boos op haar ouders omdat ze haar niet meenamen naar het kamp. Haar vader vond haar nog te klein, maar Lea vindt dat dit juist de reden is waarom ze haar mee hadden moeten nemen. Simon denkt dat ze het alle drie niet hadden overleefd, want zo’n klein kind erbij zou het allemaal maar moeilijk maken.

Riet: Ook Riet is op de bruiloft, de pleegmoeder van Lea. Zij vertelt hoe ze in spanning zaten na de oorlog over of de ouders van Lea nog terug zouden komen. Toen dit gebeurde, vertrok haar man naar Canada. “Achteraf kan ik het wel begrijpen. Al die jaren had hij vanwege jou met een pistool onder z’n kussen geslapen.” Het wordt ook duidelijk dat Ada niet veel heeft met Riet. “Zonder jouw vriendelijkheid leefden we nu niet meer. Maar zonder de moordzucht van weer anderen hadden we jouw vriendelijkheid niet nodig gehad en ook niet jouw moed, om in leven te blijven.” Waarop Riet antwoordt: “Vroeger dacht ik dat wij bevriend konden zijn. Het ging ons allebei om Liesje. Lea. Maar de laatste jaren doe je zo vreemd, alsof de dankbaarheid is omgeslagen in...” Ze krijgt de kans niet om haar zin af te maken, want Lea roept omdat de taart wordt aangesneden. Later staat Riet alleen in de ruimte. Ze zegt: “Er zijn er niet zo veel teruggekomen. Waarom moesten deze, bij al die mensen die zijn omgekomen, juist blijven leven? Liesje was al op me gaan lijken. Dat is uw dochter, zeiden ze. Liesje heeft geluk gehad.”

Er is ook een vreemde gast op het feest. Dit is Daniel. Hij is steeds op zoek naar de

bruid, hij wil haar behoeden te trouwen met iemand van niet-joodse afkomst. Wat raar is, aangezien de moeder van Nico juist wel van joodse afkomst is. Hij zegt ook telkens weer dat zijn ouders voor de ouders van Lea in het huis hebben gewoond, voor de oorlog.

8. Symboliek

Nico en Lea gaan trouwen, maar beiden niet voor de eerste keer. Lea is al twee keer eerder getrouwd geweest en Nico heeft ook al een huwelijk zien mislukken. De bruid geeft op het eind van het stuk, wanneer ze afscheid neemt van haar moeder, al aan dat ze denkt niet verder te kunnen met Nico. Ze vreest dat ze hem niet kan bieden wat hij zoekt. Dit staat, naar mijn idee, symbool voor het probleem waar bijna alle karakters mee rondlopen in dit toneelstuk. Namelijk het idee dat ze niet kunnen bieden wat de ander wil. Iedereen loopt weg om zich niet te hoeven binden aan de ander.

Bos theaterproducties – De Aanslag

Auteur: Harry Mulisch, bewerkt door Léon van der Sanden.

Geproduceerd door Bos Theaterproducties

Voorstellingen van 14 januari t/m 7 mei 2011

1. Plot: lineair of juist niet? (flashbacks etc.). Het theaterstuk wordt gespeeld als een grote flashback. De herinneringen van Anton, de hoofdpersoon van het toneelstuk, zijn als een droom. In het script staat dan ook: 'Een reconstructie dat tot herbeleven leidt waarin alles wat zich rond de aanslag heeft afgespeeld als in een legpuzzel langzaam maar zeker op zijn plaats valt.'

2. Thema: het toneelstuk behandelt meerdere thema's maar gaat bovenal over de verwerking van een herinnering aan de oorlog, over verzet en over schuldvragen.

3. Karakters: welke personen zijn belangrijk? En hoe echt zijn ze? Hoofdpersoon in het toneelstuk is Anton. Andere belangrijke personen zijn Truus, de vrouw bij wie Anton in de cel zit, en Cor Takes, een man uit het verzet. Andere personen zijn Saskia, zijn vrouw, en Peter, zijn zoon.

4. Taal. Er wordt Nederlands gesproken in dit toneelstuk, maar ook Duits.

5. Omgeving. Het decor is niet heel uitbundig. Op het podium staat een tafel en wat stoelen. Tegen de achterkant hangt een soort videoscherm, niet volledig maar in stroken. Hierop worden beelden geprojecteerd zoals vuur en water. Ook ligt de fiets van Fake Ploeg, de man die op het begin wordt neergeschoten, gedurende de hele voorstelling op het podium.

6. Effecten (geluid en licht). Er wordt gebruik gemaakt van video. Wanneer Anton het heeft over het huis dat werd afgebrand, is er bijvoorbeeld vuur te zien. Wanneer hij aan het strand is, wordt er water getoond. De manier waarop het toneelstuk als het ware verteld wordt, valt ook onder effecten. Het is als het ware een reis door de herinneringen van Anton. Er zijn momenten waarop hij als een soort verteller bij een gebeurtenis aanwezig is, maar tegelijkertijd ook gewoon in het verhaal meespeelt.

7. Gebeurtenissen

Scene 1: Het verhaal begint in januari 1945. Anton zit samen met zijn vader, moeder en broer Peter in de woonkamer. Moeder pakt een spelletje mens-erger-je-niet wanneer er wat gekibbel ontstaat. Terwijl het gezin met het spelletje bezig is, horen ze opeens gewerschoten. In totaal vallen er zes schoten. Peter kijkt uit het raam en ziet dat er iemand is neergeschoten. Hij rent het podium af, naar buiten. Het lijk ligt voor het huis van de familie Korteweg. Peter komt terug met de boodschap dat het Fake Ploeg is. 'De grootste moordenaar en verrader van heel Haarlem.' Wanneer Peter weer binnen is, ziet Anton door het raam dat meneer Korteweg en zijn dochter Karin het lijk verslepen. Peter: 'Er wordt een lijk voor onze deur gelegd. Wat een schoften. Jezus Christus. Hij moet meteen weg daar. Voordat de moffen er zijn.' Moeder probeert Peter tegen te houden, maar hij gaat toch weer naar buiten. Het duurt niet lang tot ze een schot horen en hondengeblaf. Moeder is in paniek en zegt tegen vader dat hij iets moet doen. Dan stapt er een SD-er (Sicherheitsdienst) binnen. Hij wil papieren zien. Uiteindelijk neemt hij vader en moeder mee.

Scene 2: Speelt zich af in een cel. Het is donker, er ligt iemand in de hoek. Een

vrouw vraagt aan Anton waarom hij in deze cel zit. Hij vertelt dat ze het huis in brand hebben gestoken omdat er een man was neergeschoten. Hij weet niet waar zijn ouders en broer zijn. De vrouw troost hem en zegt dat hij nooit mag vergeten dat het de moffen waren die zijn huis in de brand hebben gestoken. 'Niet iemand anders'. De vrouw vraagt hem wie de man was en of hij echt dood was. Anton: 'Fake Ploeg. Een vuile NSB-er. Hij zat bij de politie.' Dan vertelt de vrouw over wat ze zelf mee heeft gemaakt. Maar Anton mag niet weten wie ze is. Dat zal hij later wel begrijpen, zegt ze. De vrouw en de jongen praten wat. Anton valt in slaap, maar wordt opeens verblind door een lamp en stemmen. De een praat Nederlands en de ander Duits. Er wordt gevraagd of de jongen nog andere familie heeft, zodat hij daar zo lang kan wonen. Anton begrijpt het niet. Hij heeft wel een tante en oom in Amsterdam, maar waarom zou hij daar moeten gaan wonen? De Duitse man geeft Anton wat eten en melk. Hij praat tegen hem in het gebrekkig Nederlands. 'Ist auch verschrikkelijk wat alles gebeurd ist. De wereld ist ein Jammertal. Het ies overal hetzelfde. Main hois in Linz is auch ausgebombt. Alleskaputt. Vaif kinder allemaal dood.' De soldaat, waarvan inmiddels bekend is dat hij Schulz heet, brengt Anton naar Amsterdam. Onderweg wordt de auto beschoten. Schulz komt om.

Scene 3: Anton woont inmiddels bij zijn oom en tante. Zijn oom is er snel achter gekomen dat zijn vader en moeder diezelfde avond nog zijn gefusilleerd. Tegelijkertijd met 27 andere gijzelaars. Ook Peter is doodgeschoten, maar dat hoort Anton pas veel later. Dan is het opeens zeven jaar later. Al die tijd is Anton niet meer in Haarlem geweest, tot hij naar een feestje van een studiegenoot gaat. Hij ging terug naar zijn oude straat en wordt opgemerkt door mevrouw Beumer. Ze nodigt hem uit binnen en vraagt hoe het met hem gaat. Ze praten wat en dan vraagt Anton of de familie Korteweg er nog woont. Mevrouw Beumer vertelt dat ze vrijwel direct na de bevrijding verhuisd zijn. Wanneer Anton wil vertrekken, vertelt de vrouw hem over het monument waarop de namen van alle gijzelaars staan.

Scene 4: Anton is weer terug in Amsterdam en vraagt zijn oom en tante naar het monument. Ze vertellen hem dat ze nog gevraagd hebben of hij naar de onthulling wilde. Tante: 'Ik weet nog dat je zei: die stenen kunnen me gestolen worden. Weet je dat niet meer? Anton? Weet je dat echt niet meer? Het is pas drie jaar geleden!' Het verhaal gaat over in een nieuwe periode. Anton zit inmiddels op kamers. Hij vertelt over rellen in 1956. Hij komt er Fake Ploeg tegen, de zoon van de man die in 1945 in zijn straat werd doodgeschoten. Hij nodigt hem uit. Ze praten over wat ze nu doen. Anton is verbaasd over het feit dat Fake in een huishoudzaak werkt. 'Je hebt toch lyceum?' Fake vertelt dat zijn moeder na de oorlog in een kamp werd gestopt. Hij kwam zelf terecht op een katholiek internaat. Toen zijn moeder vrij kwam, werd ze een huis in Den Helder aangeboden aangezien hun eigen huis niet meer beschikbaar was. Fake en Anton krijgen een meningsverschil. Anton zegt: 'Maar je moeder leeft. En je zussen leven ook. En is er ook niet een zeker verschil tussen de dood van jouw vader en die van mijn ouders? Mijn ouders waren onschuldig.' Fake vindt dat zijn vader ook onschuldig was. Hij is van mening dat het communisme net zo slecht is overigens. 'Moet je nagaan: ze wisten dat er represailles zouden komen, en toch schieten ze mijn vader voor jouw huis neer. Wat er met jullie zou gebeuren

kon ze niks verdommen, anders hadden ze het lijk wel naar een andere plek gesleept. En de oorlog is er geen seconde eerder door afgelopen he, of wel soms?' Anton even later in de discussie: 'Waarom kun je niet van je vader houden zonder de zaak goed te praten? Waarom zeg je niet gewoon: mijn vader was faliekant fout, maar hij was mijn vader en ik houd toch van hem.' Fake: 'Maar hij was verdomme niet fout.' Hij zegt dat hij niet wist wat de Duitsers met de Joden deden. Zijn vader deed gewoon zijn plicht wanneer hij Joden ophaalde. 'Voor de oorlog heeft hij ook mensen van huis gehaald, en toen wist hij ook niet wat er met die mensen gebeurde. Natuurlijk was hij een fascist, maar een goeie. Uit overtuiging. Het moest anders worden in Nederland, nooit meer zoals vroeger onder Colijn. Toen moest hij op arbeiders schieten. Hij was niet zo'n verdomde meeloper, zoals bijna alle Hollanders. Als Hitler de oorlog had gewonnen, hoeveel Hollanders waren er dan nog tegen hem geweest denk je? Laat me niet lachen, man. Pas toen Hitler ging verliezen zaten ze opeens allemaal in het verzet, de lafbekken.' Ze discussiëren verder. Fake wordt kwaad en gooit uiteindelijk een kei tegen een spiegel. Hij rent de kamer uit, maar Fake komt terug om te zeggen dat hij Anton dankbaar is voor wat hij ooit voor hem had gedaan in de klas toen ze klein waren. Hij vertrekt.

Scene 5: Het is juni 1966. Anton is getrouwd met Saskia. Op dat moment is hun zoontje al vier, ze hebben hem Peter genoemd. De ouders van Saskia waren tijdens de oorlog belangrijk voor het verzet, maar praten, net als Anton, weinig over die periode. Anton en Saskia moeten naar een begrafenis. Een goede vriend van haar ouders is overleden. Op de begrafenis zijn veel verzetsmensen aanwezig. Er wordt naderhand op het kerkhof veel over de oorlog gepraat. Er ontstaat een discussie tussen Takes en mevrouw De Graaff. Takes: 'Vanaf vierenvertig ging het de rechtse verzetslieden en dus ook u en uw man helemaal niet meer om de moffen. Alleen nog maar om het elimineren van die prima kerels. Het was doelbewuste moord op alles wat links was.' Saskia trekt haar moeder weg uit het gesprek om haar vader te zoeken. Anton vangt flarden op van een gesprek dat ontstaat tussen Takes en de schrijver. Het gaat over een executie in Haarlem. Anton vraagt of er ook een vierde en vijfde schot zijn gevallen. En een zesde? Hij vraagt of het over Fake Ploeg gaat. Takes trekt Anton mee en stelt zich voor: 'Cor Takes. En jij heet dan Steenwijk.' Anton wil er eigenlijk helemaal niet over praten. Hij vindt zijn leven prima zo, het voorval is twintig jaar geleden. Cor vindt dat ze het er wel over moeten hebben, hij heeft immers zijn mond niet gehouden. Cor vertelt wat voor man het was. 'Hij had een zweep met ijzerdraad erin gevlochten. Daarmee sloeg hij de vellen van je gezicht, en van je blote kont, en daarna douwde hij je met je blote kont tegen de gloeiende kachel.' Takes geeft toe dat ze wisten dat er represailles zouden komen. Hij legt uit dat ze het niet achterwege konden laten. 'Ploeg is door ons afgemaakt, jouw familie door de moffen. Als je vindt, dat we het niet hadden moeten doen, moet je ook vinden, dat het beter was geweest dat de mensheid niet had bestaan. Gezien de geschiedenis.' Hij legt uit dat ze wisten dat minstens een van de huizen eraan zou gaan. Ze hadden die plek uitgekozen omdat het daar stil was en de plek een goede vluchtroute had. Anton vertelt dat Ploeg niet voor hun huis was neergeschoten, maar dat het lijk er door Kortweg naartoe is gesleept. Takes en Anton vragen zich af

waarom de Korteweg-familie ervoor koos het lijk voor het huis van Anton neer te leggen, in plaats van het huis van de familie Aarts, de familie waar Korteweg een hekel aan had. Uiteindelijk blijkt dat Takes die avond niet alleen was. Zijn vriendin was bij hem. Truus Coster, de vrouw die bij Anton in de cel zat.

Scene 6: Anton is met zijn gezin en de ouders van Saskia naar het strand. Saskia adviseert hem de oorlog uit zijn hoofd te zetten. Anton zegt dat hij nooit aan de oorlog denkt. "Echt niet. Ik heb alleen last van die migraine." Hij denkt dat er iets mis is met hem. Opeens verstrakt hij. Hij ziet twee jongetjes op een kwal inhakken met een schep en begint te schreeuwen. "Die kwal kan niet terugdoen." Hij duikt het water in en ziet in het water een deur. Hij gaat de deur door en komt in een kamer. Er is een meisje. Truus. Hij beleeft opnieuw wat er die beruchte avond/nacht is gebeurd (zelfde conversatie). Opeens vraagt de vrouw: 'Gaat het weer een beetje?' Het is Saskia. Ze vraagt of hij van plan is Takes op te zoeken. Anton weet het niet, hij heeft zo'n last van zijn migraine.

Scene 7: Anton is op bezoek bij Takes. Takes is kwaad omdat ze een oorlogsmisdadiger vrij willen laten, hij is ziek. In de kamer hangt een kaart van Europa. Op de kaart staat een lichtrode afdruk van een mond. Anton kijkt ernaar wanneer Takes even de kamer uit is. Hij kijkt op een foto, ze heeft de blik van Saskia. Takes komt weer terug en vraagt: 'En? Is het d'r?' Anton denkt van wel, het moet wel. Hij weet alleen niet meer wat ze toen tegen hem zei. Hij vertelt dat ze gewond moet zijn geweest, omdat ze zijn gezicht had aangeraakt en hij naderhand bloed op zijn gezicht had zitten. Hij weet nog wel dat hij in de cel zat in Heemstede, daar zat Truus ook. Ze praten over de vrouw en over wat er die avond gebeurd was, en hoe. Takes heeft het pistool van Truus in zijn hand. 'Ik kan niet meer'. Hij verlaat de kamer en opeens klinkt er een schot. Anton pakt het pistool, hij heeft bloed aan zijn handen. De vrouw staat deze hele scene op het podium. Ze zegt, wanneer het schot is gevallen: 'Er is een man die van mij houdt. Hij denkt van niet maar ik hou van hem. Jij bent de enige die het weet.'

Scene 8: Het is inmiddels 1981. Anton is jarig, hij wordt ouder deze dag dan zijn vader ooit heeft mogen worden. Zijn zoon Peter heeft een dobbelsteen voor zijn vader gekocht. Hij gooit ermee. Saskia vraagt wat er met Anton is, maar Anton reageert niet. Een stem zegt: 'Er is niets in de toekomst, ik sta met mijn gezicht naar het niets gekeerd en achter mij is alleen het verleden. Ik leef met mijn rug naar de toekomst. Mijn verleden ligt voor mij. Alles is gevaar, het verwrikt mijn hersenen.' Saskia schudt Anton door elkaar. Hij raapt de dobbelsteen op en rolt hem. Hij heeft een stuip trekking wanneer hij het geluid hoort. Saskia belt een dokter. Peter vraagt hem waar hij bang voor is. Anton zegt iets over de avond dat zijn ouders en broer worden vermoord. Hij vertelt over de dood van Schulz, over Takes. De vrouw komt op het podium. Ze heeft bloed aan haar handen.

Scene 9: Nog één keer verschijnt de oorlogsavond van 1945 in de gedachten van Anton. Op de dag van de vredesdemonstratie in Amsterdam in 1981. Saskia en Peter willen meelopen, Anton wil niet. Uiteindelijk halen ze hem alsnog over. Tijdens de demonstratie wordt hij aangesproken door een vrouw. 'Tonny? Ken je me nog? Het is Karin Korteweg, zijn buurmeisje toen hij nog in Haarlem woonde. Ze praten

wat over wat ze nu doen en waar ze wonen. Dan vraagt Anton gewoon wat hij wil weten; Wat is er die avond gebeurd en is Peter bij hun naar binnen gevlucht? Karin knikt. Ze dacht dat hij ze dood kwam schieten om wat ze gedaan hadden. Ze vertelt dat Peter uiteindelijk doodgeschoten werd door de Duitsers. Zij en haar vader zijn naar de oorlog naar Nieuw-Zeeland gegaan. 'Omdat hij bang voor jou was. Dat jij, als jij groot was, op een dag wraak zou komen nemen. Ook op mij.' Ze vertelt dat haar vader in 1948 zelfmoord heeft gepleegd. Anton snapt het niet. 'Het enige dat hij zei toen we die schoten hoorden en Ploeg zagen liggen was: o God, de hagedissen'. Toen alles achter de rug was, heeft hij ze doodgetrapt. Dan vraagt Anton waarom ze het lijk naar hun huis sleepten en niet naar het huis van Aarts. 'Mijn vader zei: daar zitten joden!' Het stuk eindigt met een stem: 'Een man loopt door de stad, met zijn zoon aan zijn hand. Hij heeft de oorlog meegemaakt, nog net, als een van de laatsten. En nu loopt hij mee in een demonstratie, tegen zijn zin, en even glinstert er iets in zijn ogen. Zijn schoenen sloffen en het is alsof zij wolkjes as opwerken, ofschoon nergens meer as te zien is.'

8. Symboliek:

De vrouw die in de tweede scene in de gevangenis zat bij Anton, blijft ook in de andere scenes aanwezig op het podium. In de zesde scene is ze opeens Saskia, de uiteindelijke vrouw van Anton. Ze blijft in het verhaal verweven.

Theateroverzicht 1990 – 2014

S.A. Syndroom van Auschwitz

Auteur: Marius Prein

Gespeeld met De Trekwagen (poppenspel)

Eerste voorstelling op 19-02-1990

Marius Prein schreef dit stuk na zijn bezoek aan het concentratiekamp. Op weg naar huis nam hij een lifter mee waar hij een discussie mee had. De man wuifde de Holocaust weg alsof het allemaal onzin was. Dit gesprek was de reden voor het stuk S.A. Syndroom van Auschwitz. Het verhaal gaat over een man die zijn hele familie verloor in het kamp. Uit: Schrijver onbekend, 'Poppenspeler Marius Prein overleden',

<http://www.omroepgelderland.nl/web/Nieuws-1/1890371/Poppenspeler-Marius-Prein-overleden.htm#.UzVLG9zQYpE> (28-03-2014).

Meidagen

Auteur: Dick van den Heuvel.

Toneelgezelschap Toetssteen

Eerste voorstelling op 03-05-1990

De toneelgroep won met deze voorstelling de CVB-theaterprijs in 1990. Het stuk ging over de Tweede Wereldoorlog, maar wat het verhaal precies is, is niet te vinden in de archieven. In een artikel over zijn stuk De terugkeer van Potasch en Perlemoer uit 1993 wordt geschreven dat Meidagen ging over middelbare scholieren tijdens het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

De zwarte realiteit

Auteur: Peter Gorissen.

Gespeeld door Grande Theatre Producties

Eerste voorstelling zou op 29 oktober 1990 plaatsvinden, maar was uitgesteld omdat de makers dachten dat de tijd nog niet rijp was. Waar dit stuk precies over zou gaan, is onvindbaar, maar twee personages in het verhaal waren Adolf Hitler en Eva Braun.

Anne Frank, de tentoonstelling

Auteur: Gerardjan Rijnders.

Gespeeld door Toneelgroep Amsterdam

Eerste voorstelling op 22-05-1991

"De voorstelling is een speciaal voor Touch Time samengestelde 'voorstudie' van een pas in het voorjaar van 1992 uit te brengen project. In een programmatoelichting vraagt de maker zich retorisch af hoe veelzeggend een krakende vloer is en hoe bevrijdend geluidloos huilen - ironie, moeten we hopen. De ontmantelde grote zaal van theater Bellevue is ingericht als een museum. Rond telefoonpalen die de belangstellende informeren over dagboek, oorlogstijd en jodenvervolging, staat een aantal door akelig geel licht beschenen vitrines. Erin bevinden zich, naast tijdsbeeldbepalende zaken als tijdschriften, de 'parafernalie' van Anne Frank: foto's, opengeslagen stuiverromannetjes, plukjes haar, broches. De toelichtende kaartjes zijn nadrukkelijk ontregelend bedoeld: hun informatie is verwoord in potjeslatijn, al zijn er uitzonderingen: 'Anne Frank betekent in het Japans menstruatie'. Geen ironie, moeten we deze keer hopen. Het overige van de voorstudie bestaat, naast nog een reeks uiteenlopende filmpjes vertonende monitors, uit 'stil' spel van een tiental acteurs. Met grote tussenpozen scharen zij zich de een na de ander rond een lange tafel op een podium. Op twee na dragen zij een Davidster op hun jas. Zwijgzaam ontdoen zij zich vervolgens van vele lagen kleren, waarna de donkerslag volgt." Uit: Pieter Kottman, 'Orgie niet voor de werkende mens' NRC Handelsblad 23 mei 1991.

Heldenplatz

Auteur: Thomas Bernhard. Vertaling: Tom Kleijn.

Gespeeld door Het Nationale Toneel

Eerste voorstelling op 28-09-1991

Joseph Schuster heeft zelfmoord gepleegd. Hij is uit het raam gesprongen van zijn huis aan de Heldenplatz in Wenen. Dit gebeurt vijftig jaar nadat Hitler op datzelfde plein door Oostenrijk werd verwelkomd. In dat jaar begon ook de vlucht voor de joodse familie Schuster; op zoek naar een veilig onderkomen. Ze hebben zichzelf nooit meer ergens thuis gevoeld. Onder andere in Eva den Buurman, 'Oostenrijk op de pijnbank in toneelstuk Heldenplatz', Nieuw Israelitisch Nieuwsblad 11 oktober 1991.

De Jeugd van Hitler

Auteur: Niklas Radstrom. Bewerking: Ad de Bont, Mathieu Schmidt. Vertaling: Karst Woudstra.

Gespeeld door Theatergroep Wederzijds

Eerste voorstelling op 24-01-1992

De tekst van het stuk was gebaseerd op een boek van Alice Miller, *In den beginne was er opvoeding*. In het stuk stond de vraag centraal of een kind opgroeit tot monster of dat het al slecht geboren wordt. Het gaat over de opvoeding van het kind Adolf en dat hij nooit een prettige jeugd heeft gehad. Zijn vader was meedogenloos, bespote zijn vrouw en dus de moeder van het kind, zijn halfzus was de lieveling thuis en zijn geesteszieke tante nam de opvoeding over wanneer zijn moeder het allemaal even niet meer aankon. Wederzijds speelt Adolf met twee actrices: de een laat zien hoe Adolf had kunnen reageren en de ander hoe hij zich werkelijk ontwikkelde. Uiteindelijk vermoordt Hitler zelf het kind in zich. Tussen sommige scènes verplaatsen de acteurs zich naar de zijkant van het podium en onthullen foto's. Ze vertellen er verhalen bij over de kinderen die vermoord zijn in de concentratiekampen. Onder andere in: Sietse de Vries, 'Kouwe rillingen door kleine Adolf', Leeuwarder courant 12 maart 1993.

Goed/Fout

Auteur: Hays van der Heyden.

Gespeeld door Impresariaat Gislebert Thierens BV

Eerste voorstelling op 31-01-1992

Het toneelstuk gaat over goed en fout. Theo is de zoon van een NSB'er en heeft een relatie met Jacqueline wiens vader een verzetsheld was. Theo wordt in het stuk in een groep nabestaanden geplaatst die net terugkeert van de crematie van een joodse man die de kampen heeft overleefd. Elsbeth, de dochter van de overledene, laat vallen dat haar Theo de zoon is van een foute man. In dit gezelschap bevinden zich onder andere een joodse tante met haar man en een oude kampkameraad van de overledene. Iedereen heeft een verhaal over de oorlog en iedereen reageert anders op het feit dat de jongen een foute vader had. Uit: Nicole Blik, 'Goed Fout komt langzaam tot leven', Algemeen Dagblad 3 februari 1992.

Grenzen

Auteur: Kristian Kanstadt.

Gespeeld door De Factorij

Eerste voorstelling op 08-10-1992

De titel van dit toneelstuk verwijst naar het gelijknamige boek van generaal Haushofer en ook naar de hedendaagse situatie in Europa. Het stuk gaat over de familie Haushofer. Er ontstaat een conflict tussen vader en zoon over de rassentheorieën en over nationaal-socialistische opvattingen. De zoon kan zich niet vinden in de gedachtegang van zijn vader en stelt hem verantwoordelijk voor de oorlogsdaden. De vrouw van de generaal, die joods is, neemt het vaak op voor haar zoon, maar wil ook haar man niet afvallen. Uit: Noor Hellman, 'Gemakzuchtige oplossing en vaag onbehagen in Grenzen', NRC Handelsblad 20 oktober 1992.

De terugkeer van Potasch & Perlemoer

Auteur: Dick van den Heuvel.

Gespeeld door Stichting Theatergroep Toetssteen

Eerste voorstelling op 14-01-1993

In de jaren 1920 tot 1940 waren de toneelstukken over het joodse handelsduo Potasch en Perlemoer in Nederland enorm succesvol. In deze nieuwe versie, geschreven door Dick van den Heuvel, gaat het duo verder na de oorlog. Een van de twee heeft ondergedoken gezeten en de ander koopman keert samen met zijn vrouw en dochter terug uit het concentratiekamp in Dachau. Er is geen aandacht in de samenleving voor individueel leed, het is de tijd van de wederopbouw. Er werd geen onderscheid gemaakt tussen joods of niet-joods, dat was wat de Duitsers al hadden gedaan. De winkelier die op hun spullen zou passen heeft deze verkocht en de zaak te huur gezet. De voorstelling werd in 1994 opnieuw gespeeld door theatergroep Toetssteen. Onder andere in: Dirk Koppes, 'Terugkeer van Potasch en Perlemoer: bittere klucht', Nieuw Israelitisch Weekblad 9 april 1993.

Andorra

Auteur: Max Frisch. Vertaling door Adriaan Morrien.

Gespeeld door Ro Theater

Eerste voorstelling op 30-09-1993.

Dit stuk gaat niet direct over de Tweede Wereldoorlog, maar is een verwijzing naar de gebeurtenissen in die periode. Het toneelstuk speelt zich af in Andorra, niet het daadwerkelijke ministaatje maar een fictieel stadje. Het stuk gaat over Andri, geboren uit een buitenechtelijke relatie van zijn vader met een buitenlandse vrouw. Om dit te verbloemen, heeft zijn vader altijd iedereen voorgehouden dat Andri zijn joodse pleegzoon was. Wanneer Andorra wordt binnengevallen door een racistisch buurland wordt Andri vermoord door de invallers. De bewoners van Andorra laten dit gewoon gebeuren. Werd in de jaren zestig ook al eens opgevoerd. Onder andere in: Pieter Terpstra, 'Tryater werkt op het gemoed met 'Andorra' theater', Trouw 17 maart 1994.

Esther

Auteur: J. Bernlef.

Gespeeld door 't MUZtheater

Eerste voorstelling op 21-10-1994

Het toneelstuk gaat over hoe keuzes die je hebt gemaakt tijdens de oorlog, soms noodgedwongen keuzes, later je leven kunnen bepalen. Het verhaal wordt vertoond aan de hand van herinneringen van Kim aan haar grootvader Bas, die als dementerende man met onverwerkte herinneringen aan de oorlog een rustig gezinsleven onmogelijk maakte. Haar grootvader woonde na de dood van zijn vrouw namelijk bij haar ouders in huis. Hij had het telkens maar weer over Esther, maar niemand wist wie Esther was. Zou het een joods dienstmeisje zijn dat in de oorlog hielp bij de familie? Of was een van de vriendinnetjes van Bas, zoals zijn zoon beweerde? Uiteindelijk blijkt die zoon de enige te zijn die daadwerkelijk weet wie Esther was. Uit: Hans van Reijssen, 'Esther, indringend hoorspel van Bernlef', Algemeen Dagblad 27 mei 1995.

Vor dem Ruhestand (Voor de pensionering)

Auteur: Thomas Bernhard. Vertaald door Tom Kleijn.

Gespeeld door Stichting [NES]theaters

Eerste voorstelling op 10-12-1994

Het toneelstuk speelt zich af in het ouderlijk huis van Rudolf Höller. Hij woont daar samen met zijn twee ongetrouwde zussen, Vera en Clara. Höller is president van de rechtbank en oud SS-officier. Hij koestert het verleden. Het stuk gaat over incest, antisemitisme, en verlangen naar de tijd van de nazi's. Onder andere in: Jan Spierdijk, 'Sterk toneel van 'Baal' in Duits Naz-binnenhuisje', De Telegraaf 4 mei 1981.

Het dagboek van Anne Frank

Auteur: Frances Goodrich, Albert Hackett. Naar 'Het achterhuis' van Anne Frank. Vertaling en bewerking: Mies Bouhuys.

Gespeeld door Stichting Speciale Internationale Producties

Eerste voorstelling op 21-01-1995.

Het is de toneelweergave van wat Anne Frank tussen 1942 en 1944 in haar dagboek heeft geschreven. De versie uit 1995 was anders dan eerdere versies. Deze opvoering werd als het ware een flashback van Otto Frank. In de openingsscène krijgt hij het dagboek van zijn dochter Anne in handen. Hij gaat zitten en kijkt peinzend voor zich uit. Dan spelen zich de bekende gebeurtenissen uit het Achterhuis zich weer af, alsof het de herinneringen van Otto Frank zijn. In andere versies eindigde het stuk juist met het fragment dat vader Frank het dagboek van zijn dochter in handen krijgt. Uit: Henk van Gelder, 'Herschreven Anne Frank ontdaan van al te veel heiligheid', NRC Handelsblad 25 januari 1995.

Het oorlogsdagboek van Kees de Swart

Gebaseerd op archiefmateriaal. Regie: Piet Hein Slot.

Gespeeld door Lantaren/Venster Producties

Voorstellingen van 02 t/m 06-05-1995

Dit toneelstuk is gebaseerd op archiefmateriaal. Het gaat over de strijd van een Rotterdamse vrouw in de hongerwinter terwijl haar man in een Duits werkkamp zit. Uit: Schrijver onbekend, 'Bezetting en Bevrijding',

<http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/402962/1995/04/28/BEZETTI-NG-EN-BEVRIJDING.dhtml> (28-03-2014).

Leedvermaak

Auteur: Judith Herzberg.

Gespeeld door Stichting Amai

Eerste voorstelling op 17-03-1995

Toneelstuk werd voor het eerst gespeeld in 1982: Lea, dochter van een joods echtpaar dat Auschwitz overleefd heeft, bereidt zich voor op haar bruiloft. Ze gaat trouwen met Nico, een arts. De bruiloft zal uiteindelijk overschaduw worden door herinneringen aan de Holocaust. Uit: Peter Liefhebber, 'Leedvermaak' bij Baal pakkende belevenis', De Telegraaf 29 maart 1982.

Rijgdraad

Auteur: Judith Herzberg.

Gespeeld door Theater van het Oosten

Eerste voorstelling op 27-10-1995

Dit toneelstuk is een vervolg op het stuk Leedvermaak van toneelgroep Baal (1982). In beide toneelstukken staat één familie centraal. Drie generaties worden gevolgd: mensen die een concentratiekamp hebben overleefd, mensen die in de oorlog ondergedoken hebben gezeten en mensen die na de oorlog zijn geboren. In Rijgdraad geeft Herzberg antwoord op de vraag hoe het met de bruiloftsgasten uit Leedvermaak is gelopen. Uit: Pieter Bots, 'De Reünie', Het Parool 21 oktober 1995.

Tip Top

Auteur: George Groot.

Gespeeld door Van Gool & Grunfeld Theaterproducties

Eerste voorstelling op 02-11-1995

In Tip Top worden liedjes uit de jaren dertig en veertig ten gehore gebracht van voornamelijk Joodse artiesten die toentertijd vaak in de Amsterdamse bioscoop Tip Top optraden. Er werd in de Tip Top-bioscoop gezongen, maar vaak hadden de zangers een niet-joods repertoire om op deze manier discriminatie te voorkomen. De Volkskrant schreef in een recensie: "De oorlog hangt als een grijze deken over de voorstelling." Uit: Patrick van den Hanenberg,

'Aerean groots in ontroerend Tip Top', De Volkskrant 4 november 1995.

Vor dem Ruhestand/Voor het pensioen

Auteur: Thomas Bernhard. Vertaald door Hans W. Bakx.

Gespeeld door Stichting FACT

Eerste voorstelling op 2 november 1995

De gespeelde versie in 1995 was een herziening van de vertaling in 1981.

Het toneelstuk speelt zich af in het ouderlijk huis van Rudolf Höller. Hij woont daar samen met zijn twee ongetrouwde zussen, Vera en Clara. Höller is president van de rechtbank en oud SS-officier. Hij koestert het verleden. Het stuk gaat over incest, antisemitisme, en verlangen naar de tijd van de nazi's. Onder andere in: Jan Spierdijk, 'Sterk toneel van 'Baal' in Duits Nazi-binnenhuisje', De Telegraaf 4 mei 1981. Bijzonderheid: het stuk dat gespeeld werd door FACT is vroegtijdig afgelast omdat de bus met decor en kostuums werd gestolen.

Heldenplatz

Auteur: Thomas Bernhard. Vertaald door Jan Joris Lamers.

Gespeeld door Maatschappij Discordia

Eerste voorstelling op 15-11-1995

Eerder gespeeld in 1991. Joseph Schuster heeft zelfmoord gepleegd. Hij is uit het raam gesprongen van zijn huis aan de Heldenplatz in Wenen. Dit gebeurt vijftig jaar nadat Hitler op datzelfde plein door Oostenrijk werd verwelkomd. In dat jaar begon ook de vlucht voor de joodse familie Schuster; op zoek naar een veilig onderkomen. Ze hebben zichzelf nooit meer ergens thuis gevoeld. Onder andere in: Eva den Buurman, 'Oostenrijk op de pijnbank in toneelstuk Heldenplatz', Nieuw Israelitisch Nieuwsblad 11 oktober 1991.

H.M.A. of Hiroshima mon amour

Auteur: Marguerite Duras. Bewerkt door: Guy Cassiers.

Gespeeld voor Holland Festival. Co-productie met KunstenFESTIVALdesArts en Stichting Toneelschuur Producties.

Eerste voorstelling op 05-06-1996

Al eens gespeeld in 1985. Gebaseerd op de film. Een Française krijgt een kortstondige relatie met een Japanner. Ze hebben heftige ontmoetingen, niet alleen door de liefde maar ook door herinneringen aan de zomer van 1944. Zij werd toen als jong meisje kaalgeknipt omdat ze een relatie had met een Duitse soldaat en hij maakte als soldaat de atoombom op Hiroshima mee. In deze versie wordt gebruik gemaakt van videotechieken, zie bijvoorbeeld: Harry Huizing, 'Nieuwe theatertaal van Annemarie Prins', Nieuwsblad voor het Noorden 13 mei 1985.

Zwaarbewaakte treinen

Auteur: Bohumil Hrabal. Vertaald door Hans Krijt en bewerkt door Marjolein Cleijssen.

Gespeeld door Het MUZtheater

Eerste voorstelling op 11-03-1997

Het toneelstuk gaat over een jonge spoorwegbeambte die een verzetsdaad pleegt tegen de nazi's om zijn mannelijkheid te bewijzen. Milosch, de hoofdpersoon, heeft een voorliefde voor treinen. Hij wordt spoorwegbeambte op een klein Tsjechisch station. Het leven op dat station wordt bepaald door de oorlog. Milosch houdt zich echter liever bezig met zijn eerste liefde dan met wat er in de echte wereld gebeurt. Uit: Kunstredactie, 'Zwaarbewaakte treinen van Hrabal door MUZtheater', BN De Stem 1 mei 1997.

Joe de musical

Auteur: Koen van Dijk.

Joop van den Ende productie

Eerste voorstelling op 31-08-1997

Joe', gebaseerd op de film 'A guy named Joe' uit 1943, gaat over een gevechtspiloot die in de Tweede Wereldoorlog verongelukt. Tussen hemel en aarde krijgt hij van een engel de opdracht om als geest terug te keren naar aarde om een andere piloot bij te staan. "Jij draagt een last; breng eerst je leven tot een goed einde." De piloot die hij gaat helpen, wordt verliefd op Dorinda, zij was de vriendin van Joe. Hij raakt in ernstig conflict met zichzelf, tot hij tot in het inzicht komt dat hij haar moet loslaten. Uit: Schrijver onbekend, 'Joe de Musical', <http://www.musicals.nl/joe-de-musical-home.asp> (28-03-2014).

Eva Hitlers geliefde

Auteur: Stefan Kolditz. Vertaald door Chris Junge.

Gespeeld door Gasthuis

Eerste voorstelling op 20-11-1998

Het is een monoloog van Eva Braun (gespeeld door Yardeen Roos). Het is 30 april 1945, Eva is in de bunker in Berlijn, vlak voor ze zelfmoord pleegt samen met Hitler. Ze blikte terug op haar leven en vraagt zich af hoe het zo ver heeft kunnen komen. Uit: Kunstredactie, 'Eva – Hitlers Geliefde: 'banaal en onsmakelijk'', Algemeen Dagblad 2 december 1996.

De herinnering

Auteur: Lodewijk de Boer.

Gespeeld door Toneelgroep De Appel

Eerste voorstelling op 22-01-2000

Het toneelstuk speelt zich af in het hiernamaals. In een hotel ontmoeten een aantal personages elkaar, onder andere een SS-er en Anne Frank. Bijzonder: het is eigenlijk niet meer dan een vertaling van het stuk dat De Boer voor Zweden schreef: 'I Minne'. Trouw schreef: "'De herinnering' is enkel de Nederlandse vertaling van 'I Minne', wat betekent dat voor de Zweedse situatie en personages geen equivalenten zijn gezocht." Uit: Hanny Alkema, "De herinnering' blijft hangen in ver-van-mijn-bed-show", <http://www.trouw.nl/tr/nl/4512/Cultuur/archief/article/detail/2507424/2000/02/03/De-herinnering-blijft-hangen-in-ver-van-mijn-bed-show.dhtml> (28-03-2014).

De tweeling

Auteur: Tessa de Loo. Bewerkt door Moniek Merkx.

Geproduceerd door t Bos Theaterproducties

Eerste voorstelling op 15-03-2000

Het stuk is gebaseerd op het gelijknamige boek van Tessa de Loo. Een tweeling wordt wanneer ze nog jong zijn van elkaar gescheiden. De een groeit op in Nederland en de ander in Zuid-Duitsland. Ongeveer zeventig jaar later ontmoeten ze elkaar in een kuuroord waar blijkt dat ze volledig uit elkaar zijn gegroeid. De oorlog heeft van de zusjes vijanden gemaakt. Uit: Schrijver onbekend, 'De Tweeling: fonkelnieuw stuk naar roman Tessa de Loo', De Dordtenaar 17 februari 2000.

Eichmann

Auteur: Rik van Uffelen.

Gespeeld door Het Nationale Toneel

Eerste voorstelling op 17-03-2001

Deze voorstelling was heel klein qua opstelling. Er was ruimte voor ongeveer twaalf toeschouwers, er stonden banken en een ovale tafel in de ruimte. Opeens komt er een man binnen, hij ziet er doodgewoon uit. Hij gaat zitten en dan blijkt dat hij Eichmann is. Er komen stukken aan bod uit zijn slotrede tijdens het proces en er worden passages voorgelezen uit De Zaak 40/61 van Harry Mulisch. Tussen deze fragmenten door worden stukken uit de documentaire De Specialist getoond (Uit: Patrick van den Hanenberg, 'Het ruikbaar en voelbaar kwaad', De Volkskrant 20 maart 2001.). Er worden brieven voorgelezen die hij vanuit zijn cel aan zijn vrouw schreef. Detail: Van Uffelen speelde in 1984 ook al Eichmann. Uit: Maartje Somers, 'Kronkelen zoals Adolf Eichmann', Het Parool 17 maart 2001.

Het beloofde land

Auteur: Karst Woudstra

Gespeeld door Het Nationale Toneel

Eerste voorstelling op 28-09-2002

'Het beloofde land' gaat over de joodse familie Lanzenberg. Vader is hoogleraar kunstgeschiedenis. Hij kon voorkomen dat hij gedeporteerd werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door met een niet-joodse vrouw te trouwen en zich te laten steriliseren. De zoon die hij heeft zijn dus niet van hem, maar van zijn vrouw en een andere man, een huisvriend. Ook al heeft de vader traumatische herinneringen aan de oorlog, de kinderen weten niets van de geschiedenis van hun familie. Uit: Max Smith, 'Niet te verwerken leed in Woudstra's Het Beloofde Land', Utrechts Nieuwsblad 3 oktober 2002.

Het beloofde land

Auteur: Karst Woudstra

Gespeeld door Noord Nederlands Toneel

Eerste voorstelling op 10-02-2004

Eerder gespeeld in 2002. 'Het beloofde land' gaat over de joodse familie Lanzenberg. Vader is hoogleraar kunstgeschiedenis. Hij kon voorkomen dat hij gedeporteerd werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door met een niet-joodse vrouw te trouwen en zich te laten steriliseren. De zoon die hij heeft zijn dus niet van hem, maar van zijn vrouw en een andere man, een huisvriend. Ook al heeft de vader traumatische herinneringen aan de oorlog, de kinderen weten niets van de geschiedenis van hun familie. Uit: Max Smith, 'Niet te verwerken leed in Woudstra's Het Beloofde Land', Utrechts Nieuwsblad 3 oktober 2002.

Leefbaar - De Jood en de NSB'er

Auteur: Helmert Woudenberg.

Gespeeld door Helmert Woudenberg & Felix Strategier

Eerste voorstelling op 28-02-2004

Het stuk gaat over een joodse man die tijdens de Tweede Wereldoorlog onderduikt bij een NSB'er. Na de oorlog worden de rollen omgedraaid en duikt de NSB'er onder bij de jood. De voorstelling was komisch bedoeld. Uit: Henk van Gelder, "Het is de Dikke en de Dunne in oorlogstijd", <http://vorige.nrc.nl/kunst/article1597467.ece> (28-03-2014)

Plan Gelb

Ontstaan tijdens repetities. Co-productie met Productiehuis R'dam.

Gespeeld door Het Huis van Bourgondië

Eerste voorstelling op 18-11-2004

Hans Werner Kroesinger richt zich in Plan Gelb op de rol van de bezetter. En specifiek op de relatie tussen de bevolking en de Duitse bezetter. Wat betekende de bezetting voor een stad als Rotterdam of Maastricht? Uit: Schrijver onbekend, 'Plan Gelb', http://www.huisvanbourgondie.nl/nl/producties/plan_gelb.html (28-03-2014).

Kamp (poppenspel/toneel/experimenteel theater)

Auteur: Herman Helle, Arlene Hoornweg, Pauline Kalker.

Gespeeld door Hotel Modern

Eerste voorstelling op 15-11-2005

Het stuk is geen traditioneel toneelstuk, maar bestaat uit een maquette van een concentratiekamp dat lijkt op Auschwitz. De leden van de toneelgroep 'besturen' de ruim drieduizend poppetjes die op de maquette staan, tegelijkertijd ziet het publiek het schouwspel in zwart-witbeelden op een groot scherm voor in de theaterzaal. Er is wel muziek, maar er wordt tijdens de voorstelling niet gesproken. De geluiden die je hoort, zijn door de theatermakers opgenomen in Auschwitz. De theatermakers, drie in totaal, laten op deze manier het dagelijkse leven in het concentratiekamp zien. De poppetjes in grijswit

gestreepte pakken vegen het kampterrein, bouwen een tweede crematorium, maken muziek en eten soep terwijl de bewakers (herkenbaar aan de donkere uniforms) toekijken. Maar ook de gaskamers en verbrandingsovens zijn onderdeel van het theaterstuk. Uit: gebaseerd op de beelden die op YouTube te vinden zijn van de voorstelling.

Cabaret

Auteur: Joe Masteroff, vertaling: Daniël Cohen.

Geproduceerd door Joop van den Ende producties

Eerste voorstelling op 14-02-2006

Cabaret speelt zich af in het Duitsland van de jaren dertig. In de Berlijnse nachtclub de Kit Kat Klub doen het zangeresje Sally Bowles en de ceremoniemeester van de club hun uiterste best om de bezoekers met extravagant vermaak hun ongemakkelijke en trieste leven te doen vergeten. De nieuwe versies (2006 en 2008) van de musical Cabaret leggen de gevoelens van de samenleving bloot aan de vooravond van het opkomende Nazi regime. Wanneer de greep van de Nazi's steeds klemmender wordt, blijven ze in de Kit Kat Klub met ongeëvenaarde ironie van het leven genieten. Elke realiteitszin wordt overboord gegooid. Uit: Schrijver Onbekend, 'Cabaret', <http://www.musicals.nl/cabaret-tweeduizendzes-home.asp> (28-03-2014).

Mephisto

Auteur: Klaus Mann, bewerkt door Paul Binnerts.

Gespeeld door Het Huis van Bourgondië

Eerste voorstelling op 25-02-2006

Toneelstuk gebaseerd op het boek van Klaus Mann. Het stuk gaat over de dilemma's en onderlinge conflicten waarmee een groep acteurs in Duitsland door de opkomst van het fascisme geconfronteerd wordt. Een dergelijk verhaal werd ook al in 1983 gespeeld door Publiektheater: Het toneelstuk is gebaseerd op het gelijknamige boek van Klaus Mann. Ariane Mnouchkine schreef hier een toneelstuk van. Centraal in het toneelstuk staat Gustav Gründgens, een Duitse toneelspeler die carrière maakte tijdens de Tweede Wereldoorlog. Mann stelde aan de hand van Gründgens verhaal de vraag hoe ver verantwoordelijkheid gaat. Terwijl vrienden en collega's door het nazistische regime worden vermoord, krijgt Gründgens de titel van generaal-intendant van het Pruisische theater. Uit: Wim Gijsen, 'Publiektheater brengt een gave 'Mephisto'', De Telegraaf 22 maart 1983.

Helden zonder glorie

Auteur: Don Duyns.

Gespeeld door Stichting Toneelgroep Het Volk

Eerste voorstelling op 16-06-2006

Drie veteranen gaan op tournee om duidelijk te maken wat een veteraan is en waarom deze respect verdient. Voor ze liggen mappen met oorlogsverslagen uit Korea, WOI en WOII. Ze proberen hun heldendaden kenbaar te maken, maar dat mislukt omdat een van de veteranenwetten (gij zult elkaars verhalen niet bekritisieren) overtreden wordt. Uit: David Barnouw, 'Nepveteranen', <http://www.historischnieuwsblad.nl/nl/artikel/25403/nepveteranen.html> (28-03-2014).

Ciske de Rat (musical)

Auteur: André Breedland & Maurice Wijnen.

Geproduceerd door Joop van den Ende productie

Voorstellingen van 03-10-2007/29-11-2009

Verhaal is gebaseerd op de trilogie van Piet Bakker. Het verhaal begint in 1939, als de Duitsers zich onder leiding van Adolf Hitler beginnen te roeren en de Nederlanders afwachtend zijn en nog geloven in de neutraliteit. Ciske Vrijmoeth, een man inmiddels, loopt zijn oude schoolmeester Bruijs tegen het lijf op het treinstation van Amsterdam. Hij zal vanaf nu zijn legercommandant zijn. Ze gaan allebei naar Rhenen, van waaruit ze het land zullen verdedigen. De ontmoeting is aanleiding voor beide mannen om de gebeurtenissen

van vroeger opnieuw te beleven. Uit: Schrijver onbekend, 'Ciske de Rat de musical', <http://www.musicals.nl/ciske-de-rat-home.asp> (28-03-2014).

Cabaret

Auteur: Joe Masteroff, vertaling: Daniël Cohen.

Geproduceerd door Joop van den Ende productie

Voorstellingen van 28-09-2008 t/m 01-03-2009

Zie ook 2006: Cabaret speelt zich af in het Duitsland van de jaren dertig. In de Berlijnse nachtclub de Kit Kat Klub doen het zangeresje Sally Bowles en de ceremoniemeester van de club hun uiterste best om de bezoekers met extravagant vermaak hun ongemakkelijke en trieste leven te doen vergeten. De nieuwe versies (2006 en 2008) van de musical Cabaret leggen de gevoelens van de samenleving bloot aan de vooravond van het opkomende Nazi regime. Wanneer de greep van de Nazi's steeds klemmender wordt, blijven ze in de Kit Kat Klub met ongeëvenaarde ironie van het leven genieten. Elke realiteitszin wordt overboord gegooid. Uit: Schrijver Onbekend, 'Cabaret', <http://www.musicals.nl/cabaret-tweeduizendzes-home.asp> (28-03-2014).

Lieve Kitty

Auteur: Rob de Graaf.

Eerste voorstelling op 16-04-2008

Gespeeld door Dood Paard en Nieuw West

De theatergroepen Dood Paard en Nieuw West hebben de dagboeken van Anne Frank als uitgangspunt voor hun toneelstuk genomen. De voorstelling snijdt verschillende onderwerpen aan; gevangenschap, vrijheid, het vermogen te vernietigen en de kracht van verbeelding.

Een aantal mensen zit vast en de situatie is uitzichtloos. Ze zijn op elkaar aangewezen. Het kan Amsterdam zijn in 1943, maar tegelijkertijd ook een andere plek op een ander tijdstip.

Uit: Schrijver onbekend, 'Lieve Kitty', <http://www.doodpaard.nl/project/21/> (28-03-2014).

Ik ben Nietzsche!

Auteur: Ton Vorstenbosch en Kiek Houthuijsen.

Geproduceerd door Bos Theaterproducties

Voorstellingen van 01-04 t/m 27-05-2009

Toneelstuk over Elisabeth Nietzsche, de zus van de grote denker. Elisabeth verdraaide Nietzsche's theorieën tot antisemitische propaganda (ze koppelde onder andere het begrip Übermensch aan het Germaanse ras) en leverde dit aan de nazi's uit. Elisabeth verwoordt in het stuk hoe een groot gedeelte van het volk toentertijd dacht. Uit: Schrijver onbekend, 'Ik ben Nietzsche!', <http://www.toneelfabriek.nl/default.asp?subject=ik-ben-nietzsche> (28-03-2014).

Waterman

Auteur: Helmert Woudenberg.

Gespeeld door Helmert Woudenberg

Eerste voorstelling ooit op 3 februari 2009. Hierna tot eind 2009 een tour door Nederland en later ook nog een aantal keer gespeeld tijdens Theater Na de Dam. Voor het laatst gespeeld in 2012.

Hatty Waterman is de vierde in een gezin met 14 kinderen. Op 10 november 1942 wordt het gezin verscheurd en afgevoerd naar Auschwitz waar zij de dood zullen vinden. Hatty is op dat moment 21 jaar en staat niet op de lijst om afgevoerd te worden. Hij blijft alleen achter.

Hij moet onderduiken. Hij verschuilt zich en wisselt continu van adres, op deze manier weet Hatty zijn noodlot te ontlopen. Uit: Schrijver onbekend, 'Waterman',

http://www.helmertwoudenberg.nl/page.php?pageAlias=vuur_wat_ik_gespeeld_heb&curId=68 (28-03-2014).

Allo, Allo!

Auteur: Jeremy Lloyd & David Croft. Vertaald en bewerkt door Allard Blom.

Gespeeld door 3 in a crowd

Voorstellingen van 24-01 t/m 25-05-2010

Deze theatervoorstelling vertelt het verhaal van de bekende gelijknamige comedyserie die tussen 1982 en 1992 werd uitgezonden. De Franse kroegbaas René zit tussen twee kampen: de Duitsers en het verzet en tussen zijn vrouw en minnaressen. Uit: Hans Brans, 'Allo, Allo!' met verkleedpartijen', Leeuwarder Courant 30 januari 2010.

De tweeling

Auteur: Tessa de Loo. Bewerkt door Moniek Merckx.

Geproduceer door Bos Theaterproducties

Voorstellingen van 26-01 t/m 02-06-2010

Zie 2000. Het stuk is gebaseerd op het gelijknamige boek van Tessa de Loo. Een tweeling wordt wanneer ze nog jong zijn van elkaar gescheiden. De een groeit op in Nederland en de ander in Zuid-Duitsland. Ongeveer zeventig jaar later ontmoeten ze elkaar in een kuuroord waar blijkt dat ze volledig uit elkaar zijn gegroeid. De oorlog heeft van de zusjes vijanden gemaakt. Uit: Schrijver onbekend, 'De Tweeling: fonkelnieuw stuk naar roman Tessa de Loo', De Dordtenaar 17 februari 2000.

Ik hield van Hitler

Auteur: Ton Vorstenbosch en Kiek Houthuijsen.

Geproduceerd door Bos Theaterproducties

Voorstellingen van 04-04 t/m 30-05-2010

Ik hield van Hitler is het tweede deel van de Trilogie van de Waan: drie Nederlandse stukken over drie vrouwen en hun verwaasde geloof in het nazisme. In dit stuk draait het om de relatie tussen Winifred Wagner en Adolf Hitler. Wat boeide deze vrouw aan de voorman van de nazi's? Hoe kon ze blijven ontkennen dat hij verantwoordelijk was voor een van de grootste en meest gruwelijke misdaden van de afgelopen eeuw? Het is een tragikomisch stuk waarin twee kanten van Hitler te zien zijn: zijn ware gedaante – zoals we hem kennen uit de Tweede Wereldoorlog - maar ook door de ogen van Winifred: als romantische en charmante Oostenrijker, als een man met een missie. Uit: Schrijver onbekend, 'Ik hield van Hitler',

<http://www.bostheaterproducties.nl/default.asp?keuze=producties&productie=101&season=&archief=true&seizoenVan=2009&seizoenTM=2010> (28-03-2014).

Hannie Schaft

Auteur: Helmert Woudenberg.

Theater de Engelenbak

Voorstellingen van 04 t/m 29-05-2010

Deze voorstelling gaat over Hannie Schaft, een verzetsstrijdster uit Haarlem die drie weken voordat Nederland bevrijd zou worden door de Duitsers werd geëxecuteerd. De vraag die de auteur, Helmert Woudenberg, zichzelf stelde bij het schrijven van dit toneelstuk was niet geheel onomstreden. Hij vroeg zich namelijk af of deze vrouw daadwerkelijk een heldhaftige verzetsstrijdster was, of was ze een extremistische terroriste? Uit: Schrijver onbekend, 'Hannie Schaft',

http://www.helmertwoudenberg.nl/page.php?pageAlias=vuur_wat_ik_gespeeld_heb&curlId=85 (28-03-2014).

Je Anne (musical)

Auteur: Enid Futterman.

Geproduceerd door Mark Vijn Theaterproducties

Voorstellingen van 21.10.2010 t/m 03.05.2011

Deze musical over het leven van Anne Frank tijdens de onderduikjaren in het Achterhuis is gebaseerd op de Amerikaanse musical Yours, Anne. Het script van Enid Futterman werd hiervoor aangevuld met nummers van Michael Cohen. De regie is in handen van de Vlaamse regisseur Frank Van Laecke die in 1994 al tekende voor een eerdere bewerking van 'Je

Anne'. Het decor was geen realistische weergave van het Achterhuis, maar had de vorm van een Davidsster en was bezaaid met koffers. Uit: Henk van Gelder, 'Smaakvolle musical maar geen onvergetelijke liedjes', NRC Next 5 november 2010).

Soldaat van Oranje

Auteur: Edwin de Vries.

Geproduceerd door NEW Productions

Voorstellingen van 30-10-2010 t/m heden (2014)

De Leidse student Erik Hazelhoff Roelfzema leeft met zijn Leidse vrienden een onbezorgd studentenleven wanneer de Duitsers in 1940 Nederland binnenvallen. Ze beseffen zich allemaal dat alles in een klap veranderd is. De oorlog zet alles op zijn kop en alle verhoudingen op scherp. De jongens, allemaal ongeveer 23 jaar oud, krijgen te maken met dilemma's: vechten ze voor het vaderland of steken ze hun kop in het zand en studeren ze door? Of kies je voor de vijand? Het verhaal van de musical is gebaseerd op het leven van Erik Hazelhoff Roelfzema, een verzetsman in de Tweede Wereldoorlog. Hij wist aan het begin van de oorlog naar Engeland te vluchten en ging zendapparatuur naar Nederland smokkelen. Uit: Schrijver onbekend, 'Het verhaal', http://www.soldaatvanoranje.nl/de_musical/verhaal (28-03-2014).

Life interrupted: Shoah (musical)

Gecomponeerd door Ian Gale.

Jan Royce Productions

Voorstellingen van 10-11-2010/13-11-2010

Deze musical vertelt het verhaal van een aantal joodse personages die te maken krijgt met de steeds grimmiger wordende sfeer van voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Simon en Edith, broer en zus, zijn twee van deze personages. Edith studeert medicijnen en Simon is verliefd op Miriam, ook een personage in de musical. Ze besluiten te trouwen en dromen van een nieuw bestaan in Palestina. Ondertussen droomt Josef Goebbels van zijn succes als bedenker van de oplossing voor het 'jodenprobleem'. In het tweede deel van de musical is het verhaal verplaatst naar een concentratiekamp. Edith krijgt daar een doktersfunctie en komt er Miriam tegen, die erg verzwakt is en uiteindelijk sterft. Simon wist de Duitsers te ontkomen tijdens de oorlog en droomt nog steeds van de toekomst met zijn bruid. Uit: Jacco Plooijer, 'Life interrupted, SHOAH a musical', http://www.musicalworld.nl/artikel/life_interrupted_shoah_a_musical/ 28-03-2014.

Übermensch

Auteur: Helmert Woudenberg.

Gespeeld door Helmert Woudenberg (solo)

Voorstellingen van 11-2012 t/m 01-2013

De tekst voor dit stuk is gebaseerd op wat Sebastian Haffner, William Shirer en Alice Miller ooit over Hitler hebben geschreven. Een man verkondigt op het podium theorieën over land, volk en leiderschap. Hij is tegenstander van parlementaire democratie en heeft een hekel aan geassimileerde vreemdelingen. Gebeurtenissen uit zijn jeugd verklaren een hoop over hoe hij tot deze ideeën is gekomen. Uit: Schrijver onbekend, 'Übermensch', http://www.helmertwoudenberg.nl/page.php?pageAlias=vuur_wat_ik_gespeeld_heb&curlId=98 (28-03-2014).

De aanslag

Auteur: Harry Mulisch, bewerkt door Léon van der Sanden.

Geproduceerd door Bos Theaterproducties

Voorstellingen van 14 januari t/m 7 mei 2011

Gebaseerd op het bekende boek van Harry Mulisch. Het toneelstuk gaat over Anton Steenwijk. Steenwijk maakt als 12-jarige jongen mee dat een NSB'er voor het huis van de burens wordt neergeschoten. Deze burens verplaatsen het lichaam naar het huis waar Anton zelf woont. Zijn vader, moeder en broer worden hierdoor door de Duitsers opgepakt en

vermoord. Anton overleeft alles, maar blijft de rest van zijn leven met vragen rondlopen. Uit: Schrijver onbekend, 'De aanslag', <http://www.bostheaterproducties.nl/default.asp?keuze=producties&productie=176&season=&archief=true&seizoenVan=2011&seizoenTM=2012> (28-03-2014).

Alles voor de führer

Auteur: Ton Vorstenbosch en Kiek Houthuijsen.

Geproduceerd door Bos Theaterproducties

Voorstellingen van 1 april t/m 14 mei 2011

Dit is het derde en laatste deel van de eerder genoemde Trilogie van de Waan, een tragikomische reeks van nieuwe Nederlandse toneelstukken over drie vrouwen en hun geloof in het nazisme. Dit stuk gaat over de rijke Magda. Magda wil niets liever dan 'first lady' van het Derde Rijk zijn, maar het lukt haar niet om het hart van de führer te veroveren. Daarom moet ze maar genoegen nemen met propagandaminister Goebbels. Ze krijgt zes kinderen met hem, accepteert zijn escapades en legt zich neer bij het verbod van Hitler om van hem te scheiden. Uit: Schrijver onbekend, 'Alles voor de führer', <http://www.toneelfabriek.nl/default.asp?subject=erna-gorings-freud> (28-03-2014).

Oorlogswinter

Auteur: Marc Veerkamp, naar het verhaal van Terlouw.

Gespeeld door Nationaal Jeugd Musical Theater

Voorstellingen van oktober 2011 t/m mei 2012

Musical naar het bekroonde jeugdboek van Jan Terlouw. Het verhaal gaat over de 16-jarige Michiel die tijdens de hongervinter betrokken raakt bij het verzet. Hij krijgt te maken met de spanning die hoort bij het geheim houden van bepaalde dingen, maar ook zijn vertrouwen wordt op de proef gesteld. De Volkskrant schreef toentertijd dat het 'filmische decor' geïnspireerd lijkt door het succes van Soldaat van Oranje. Op de achterwand werden bijvoorbeeld beelden van een documentaire afgewisseld met animaties van oorlogssituaties. Uit: Annette Embrechts, 'Oorlogswinter weet te overtuigen', De Volkskrant 3 oktober 2011.

De Jodenverraadsters

Auteur: Helmert Woudenberg.

Geproduceerd door CREA productie

Voorstellingen van 28 t.m. 30-06-2012

De voorstelling gaat over de jodenverraadsters Ans van Dijk en Rosa Roozendaal, die zichzelf uitgeeft als Yvonne. Allebei de vrouwen waren zelf van joodse afkomst, maar kregen beiden te maken met een moeilijke keuze: zelf naar een concentratiekamp of een aantal onderduikadressen verlinken. Ze kozen voor het eerste en wisten daarmee niet alleen hun eigen leven te redden, maar ook dat van hun naasten (de moeder van Rosa speelt bijvoorbeeld ook een rol). Gedurende de voorstelling worden de verhalen van onderduikers verweven met het verhaal over de jodenverraadsters. Uit: Helmert Woudenberg, De Jodenverraadsters, 2012.

To be or not to be

Auteur: Nick Whitby, gebaseerd op de film van Ernst Lubitsch. Vertaling door Han Römer.

Gespeeld door Het Zuidelijk Toneel

Voorstellingen van 09-03 t/m 14-06-2013

To be or not to be volgt een Pools theatergezelschap vlak voor en tijdens de oorlog. We zien de acteurs de klucht Een cadeau van Hitler en de tragedie Hamlet spelen en ze daarvoor off stage repeteren. Tussendoor geven de acteurs onder hun echte naam commentaar.

Verschillende realiteiten worden dus naast elkaar gespeeld. (Uit: Joke Beeckmans, 'To be or not to be', <http://www.theaterkrant.nl/recensie/to-be-or-not-to-be/> (28-03-2014).

Haar naam was Sarah

Naar het boek van Tatiana de Rosnay, bewerkt door Léon van der Sanden.

Geproduceerd door Bos Theaterproducties

Voorstellingen van 13-09-2013 t/m 22-01-2014

Bewerking van het boek van Tatiana de Rosnay. Toneelstuk gaat over een zoektocht naar het verleden. Een Amerikaanse journaliste doet onderzoek naar de razzia van 16 juli 1942. Ze stuit bij dat onderzoek op het verhaal van het 10-jarige meisje Sarah. Sarah kon aan de razzia ontsnappen. Op deze manier komt de journaliste, Julia, achter het geheim dat haar schoonfamilie voor haar verborgen wil houden. Uit: Schrijver onbekend, 'Haar naam was Sarah',

<http://www.bostheaterproducties.nl/default.asp?keuze=producties&productie=210&season=&archief=true&seizoenVan=2013&seizoenTM=2014> (28-03-2014).

De donkere kamer van Damokles

Gebaseerd op een boek van Willem Frederik Hermans.

Geproduceerd door Hummelinck Stuurman

Voorstellingen van 28-09-2013 t/m 01-02-2014

Toneelstuk over Henri Osewoudt, een sigarenhandelaar uit Voorschoten. Hij ontmoet in de eerste dagen van de Tweede Wereldoorlog Dorbeck, een man uit het verzet die sprekend op hem lijkt en die hem opdrachten geeft die hij uitvoert. Wanneer hij in het laatste jaar van de oorlog vlucht uit Duits gevangenschap naar bevrijd gebied wordt hij meteen weer in de cel gesmeten. Osewoudt zou geen verzetsdaden hebben gepleegd, maar oorlogsmisdaden. Er is maar een persoon die hem kan redden: Dorbeck. Maar die is onvindbaar. Uit: Schrijver onbekend, 'De donkere kamer van Damokles',

http://www.hummelinckstuurman.nl/voorstelling/toneelvoorstelling_dedonkerekamervandamokles/omschrijving/ (28-03-2014).

ANNE

Auteur: Jessica Durlacher & Leon de Winter.

Gespeeld door Nationale Toneel

Première in mei 2014

De voorstelling gaat over Anne Frank. Het verhaal gaat niet alleen over de periode dat ze ondergedoken zit in het Achterhuis, maar ook over de periode die daar aan vooraf ging. En wat gebeurt er wanneer de verstopplaats van de familie Franks is verraden? Uit: Schrijver onbekend, 'Synopsis', <http://www.theateramsterdam.nl/nl/Anne-de-theatervoorstelling/synopsis.html> (28-03-2014).

Theater Na de Dam – Voorstellingen

Theater Na de Dam vindt sinds 2010 ieder jaar aansluitend aan de nationale Dodenherdenking plaats in verschillende theaters in Nederland. Tijdens deze avond worden theaterproducties getoond die direct of indirect in verband staan met de Tweede Wereldoorlog.²²⁰ De organisatie schrijft op haar eigen site het volgende over het doel van de avond: "Theater is de plek bij uitstek voor verschillende verhalen en perspectieven, voor verbeelding en empathie, de plek waar geschiedenis concreet en levend gemaakt wordt; het is vanuit dit besef dat Theater Na de Dam is opgezet."²²¹

Alle informatie over de voorstellingen in dit overzicht komt van de site www.theaternadedam.nl. Niet alle voorstellingen die bij Theater Na de Dam zijn gespeeld, zijn opgenomen in deze lijst. Niet elke voorstelling gaat namelijk over de oorlog zelf, er wordt bijvoorbeeld ook nagedacht over het oorlogsverleden in Nederlands-Indië. Ook lezingen, opera's en muziekvoorstellingen zijn in dit overzicht achterwege gelaten.

2010

Meneer Dinges

4 mei 2010

Door: Rob van de Meeberg, Martin van Dijk, Theun Plantinga en Victor Mentink
Deze voorstelling gaat over het joodse zangduo Johnny and Jones. Zij mochten in 1944 kamp Westerbork verlaten om een plaat op te nemen. Ook al zeiden familie en vrienden dat ze niet terug moesten gaan, toch keerden de mannen terug naar het kamp. Vanuit Westerbork werden ze gedeporteerd naar Duitsland. Vlak voor het einde van de oorlog kwamen ze om het leven.

Hannie Schaft

4 mei 2010

Door: Helmert Woudenberg en acteurs van de Engelenbak
Deze voorstelling gaat over verzetsstrijdster Hannie Schaft. Schaft werd drie weken voor de bevrijding geëxecuteerd door de Duitsers. Woudenberg vraagt zich door middel van deze voorstelling af of Schaft wel zo'n heldin was als ze wordt afgeschilderd. Waar ligt het verschil tussen een heldendaad en extremisme?

Hannah & Martin

4 mei 2010

Door: mugmetdegoudentand
Deze voorstelling werd gebaseerd op de liefdesrelatie tussen Hannah Arendt, een joodse filosofe, en haar leraar Martin Heidegger, die voor een korte periode actief nationaalsocialist was. Het stuk gaat niet zozeer over de oorlog, maar meer over de scheiding tussen privé en publiek. Arendt en Heidegger hielden hun relatie zo geheim mogelijk, maar de toneelmakers willen alles over ze weten.

Bezonken rood

4 mei 2010

Door: Toneelhuis en RO Theater
Deze voorstelling werd gebaseerd op de gelijknamige roman van Jeroen Brouwers. Het verhaal gaat over de gestorven moeder van Brouwers en over de herinnering aan de Jappenkampen tijdens de Tweede Wereldoorlog. De voorstelling is een monoloog.

2011

Anne en Zef

²²⁰ Schrijver onbekend, 'Over ons', <http://www.theaternadedam.nl/over-ons/> (01-04-2014).

²²¹ Ibidem.

4 mei 2011 en 3 en 4 mei 2012

Door: Toneelmakerij

Twee onderduikverhalen zijn voor deze voorstelling met elkaar verweven. Zef en zijn vader zitten inmiddels alweer drie jaar ondergedoken in hun eigen huis. Door bloedwraak kan hij niet naar buiten omdat hij anders de kans loopt vermoord te worden. Hij krijgt in zijn huis bezoek van een meisje. Het meisje is boos en haar wereld is niet groter dan de kastanjeboom die ze vanuit haar raam kan zien. Het is Anne Frank. Het lot van beiden wordt aan elkaar verbonden in dit stuk.

Denkend Hart

4 mei 2011 en 4 mei 2013

Door: Julika Marijn

Deze voorstelling is een aangepaste versie van de solovoorstelling 'In duizend zoete armen' en gaat over Etty Hillesum (1914 – 1943). Hillesum schreef in dagboeken tijdens de bezetting in Amsterdam Zuid. Het is een levenslustige vrouw van joodse afkomst. Ze slaagt er, ondanks de gruwelen van de oorlog, in om van het leven te genieten. In 1942 komt ze om het leven in Auschwitz.

2012

Lachen in het donker

4 mei 2012

Door: Hans Thissen en Ferdi Janssen

Om de donkere tijden wat te verlichten vermaken de rasartiesten Herbert en Rudy het publiek. Ze zingen onder andere 'Afscheidslied van mijn fiets' van Wim Ibo en om de moeder erin te houden: 'Koppen op' van Lou Bandy. Ze doen een sketch van Snip en Snap over een papegaai met een kromme snavel, een nonsens nummer van Karl Valentin maar ook de 'Westerbork Serenade' van Johnny en Jones wordt gebracht. Dit en nog veel meer onder de noemer: juist in gevaarlijke tijden moet er gelachen worden. Illegaal onderduikcabaret op het scherpst van de snede. Alleen niet te hard klappen, want je weet het maar nooit met de burens...

Waterman

4 mei 2012

Door: Helmert Woudenberg

Voorstellingen van september t/m december 2009

Hatty Waterman is de vierde in een gezin met 14 kinderen. Op 10 november 1942 wordt het gezin verscheurd en afgevoerd naar Auschwitz waar zij de dood zullen vinden. Hatty is op dat moment 21 jaar en staat niet op de lijst om afgevoerd te worden. Hij blijft alleen achter. Hij moet onderduiken. Hij verschuilt zich en wisselt continu van adres, op deze manier weet Hatty zijn noodlot te ontlopen. Woudenberg speelde Waterman eerder in 2009.

The Dentist

4 mei 2012

Door: The English Theatre -STET: Razia Israely

Stond ook al in 2011 op Theater Na de Dam. Deze voorstelling gaat over de complexe relatie tussen Rosi, een gescheiden en eenzame dokter, en haar vader, een man die de Holocaust heeft overleefd. De herinneringen die Rosi heeft aan haar jeugd zijn gemengd. Haar vader heeft haar en haar broer altijd goed behandeld, terwijl hij haar moeder en de andere kinderen heel hard behandelde. Ze denkt, op haar vijftigste, in het Auschwitz-verleden van haar vader de missende stukken te kunnen vinden.

Schreeuwen aan het graf

4 mei 2012

Door: Fred Vaassen

De voorstelling gaat over Kees Loudon. Hij heeft zojuist zijn beste vriend begraven. De twee kwamen elkaar tien jaar eerder tegen in de trein onderweg naar Polen. Ze gingen toen beiden naar Auschwitz, maar beiden met een totaal verschillende reden. De een was zoon van een NSB'er, de ander had als enige van zijn (joodse) familie de oorlog overleefd. Beiden voelen zich slachtoffer en hebben alle herinneringen weggestopt. Er ontstaat een band tussen de twee en gaan daarna elk jaar terug naar Auschwitz.

Adres onbekend

4 mei 2012

Door: Huib Rooymans en Hans van Veggel

Max Eisenstein, een joodse Amerikaan met roots in Duitsland, en zijn vriend Martin Schulze hebben samen een kunstgalerij in de stad San Fransisco. Martin keert terug naar zijn vaderland waarna een briefwisseling ontstaat. Het loopt echter mis wanneer Martin in de ban komt van Hitler en zijn ideologieën. De zus van Max komt in die periode in de problemen in Berlijn en Max vraagt zijn vriend om te helpen. Zelfs na smeken geeft Martin geen krimp. Max neemt wraak. Dit alles speelt zich af tijdens het opkomende nazisme in Duitsland.

Ghetto

4 mei 2012

Door: De Plankeniers en Theater de Engelenbak

Ghetto is een waargebeurd verhaal en gaat over een confrontatie tussen SS-officier Kitten en Jacob Gens, een joodse ghettoleider. Tegelijkertijd gaat het over een groep acteurs en muzikanten die probeert te overleven tijdens de bezetting in het ghetto van Wilna in Litouwen. Kittel hoort Chaya, een joodse zangeres, zingen en is zo onder de indruk dat hij het bevel geeft dat de acteurs in het ghetto een theater openen. Zij vinden het beginnen van een theatergroep onder deze omstandigheden echter geen verstandig plan.

Sofia's drawings

4 mei 2012

Door: The Galilee Multicultural Theater

Deze voorstelling is een objectenvoorstelling. Sofia Asscher Pinkhof (toen 16) tekende in 1942 de gezichten van joodse kinderen die tijdens de oorlog in de Hollandsche Schouwburg zaten. Haar moeder Clara hielp daar de kinderen. De tekeningen hielpen Sofia om tijdens de oorlog een uitweg te vinden. Nu is hier een voorstelling van gemaakt waarmee de verhalen van Sofia weer tot leven komen. (niet duidelijk of dit over de oorlog ging)

Ik ben er nog

4 mei 2012

Door: Debby Petter

Deze voorstelling is gebaseerd op het gelijknamige boek 'Ik ben er nog'. Het verhaal gaat over de moeder van Debby Petter. Een buurvrouw zei net na de oorlog tegen Debby's moeder: "God kind, ben je er nog?" Moeder en dochter willen het verhaal dat hun levens heeft bepaald nu eindelijk vertellen. Dit verhaal gaat over schaamte en schuld en over wat een oorlog met mensen doet.

Ik ben niet de oorlog

4 mei 2012 en opnieuw op 4 mei 2013

Door: Zimmermann & Cross

Carolien Zimmerman, een Berlijns-Utrechtse actrice, duikt haar verleden in naar aanleiding van de vragen die ze van haar dochters voorgeschiedeld krijgt. Bijvoorbeeld: 'Ik ben toch ook Duits? De Duitsers hebben miljoenen mensen vermoord, toch?' Zimmerman stort zich in de voorstelling op de donkere geschiedenis van haar familie.

2013

Adres onbekend

4 mei 2013

Door: Keesen en Co

Werd eerder gespeeld in 2012, wel door een ander gezelschap. Max Eisenstein, een joodse Amerikaan met roots in Duitsland, en zijn vriend Martin Schulze hebben samen een kunstgalerij in de stad San Fransisco. Martin keert terug naar zijn vaderland waarna een briefwisseling ontstaat. Het loopt echter mis wanneer Martin in de ban komt van Hitler en zijn ideologieën. De zus van Max komt in die periode in de problemen in Berlijn en Max vraagt zijn vriend om te helpen. Zelfs na smeken geeft Martin geen krimp. Max neemt wraak. Dit alles speelt zich af tijdens het opkomende nazisme in Duitsland. In deze voorstelling zitten de twee heren aan tafel en lezen de brieven die ze schreven hardop voor.

Leedvermaak

3, 4 en 5 mei 2013

Door: Toneelgroep Clair Obscur

Deze voorstelling werd in de jaren tachtig geschreven door Judith Herzberg. Het gaat over een getraumatiseerde familie die het leed van de Tweede Wereldoorlog niet achter zich kan laten. Het verhaal van de voorstelling speelt zich af tijdens een bruiloft.

Waar waren we gebleven?

4 mei 2013

Door: Silas Neumann & Jovan Avramoski

Silas gaat in deze voorstelling op zoek naar het Duitse oorlogsverleden van zijn overleden opa. Zijn oma, die dementerend is, kan (of wil) zich niets herinneren. Zijn vader zegt ook liever niets. Het onderwerp ligt dus nog steeds gevoelig binnen de familie. Het verhaal komt tot leven wanneer hij in gesprek gaat met Jovan Avramoski. De oma van Avramoski maakte de oorlog mee in Nederland, waar zij onderduikers in huis had. De jongens hebben allebei totaal verschillende verhalen, terwijl ze over dezelfde oorlog praten.

Verzet me

4 en 5 mei 2013

Door: Theatergroep NiznO

Twee jongeren komen in een bunker aan de Noordzeekust terecht, het is de nacht van 7 op 8 mei 1982. Het stormt en ze vertellen, mede geïnspireerd door de omgeving, verhalen die hun grootouders hen vertelden. Ze verbeelden zich wat er in de bunker waar ze in zitten afgespeeld kan hebben. Het verhaal verandert naar het onderwerp verzet wanneer ze een de oude botten van een duif vinden met daarnaast een ringetje. Hetzelfde ringetje had een van de jongens ooit bij zijn grootmoeder zien liggen.

Montyn

4 mei 2013, werd ook in 2012 gespeeld.

Door: Yorick Zwart

Jan Montyn, toen nog puber, meldt zich tijdens de Tweede Wereldoorlog aan bij de Jeugdstorm. Hij belandt aan het Oostfront en wordt krijgsgevangene bij de Russen. Wanneer hij weet te ontsnappen, beseft hij hoe fout zijn keuzes zijn geweest en meldt zich terug in zijn eigen land vrijwillig om berecht te worden. Een aantal jaar later is hij een oorlogsheld in de strijd in Korea. Het verhaal is gebaseerd op de roman van Dirk Ayelt Kooiman.

Bent

4 en 5 mei 2013, werd ook in 2011 gespeeld

Door: Engelenbak en Theater Na de Dam

Het theaterverhaal Bent is in 1979 geschreven door Martin Sherman. Het speelt zich af in Duitsland net voor de Tweede Wereldoorlog. De homoseksuele Max wordt door de politie opgepakt en op transport gezet naar Dachau. Hij ontkent zijn geaardheid om zo niet de laagste status te krijgen onder de gevangenen. Maar dan ontmoet hij Horst, een van zijn

medegevangenen, en ontstaat er een geheime liefde.

Sophie Scholl

4 mei 2013

Door: Segbroek - Koorenhuis Theaterplan klas 4

Deze voorstelling ging over Sophie Scholl (9 mei 1921), tijdens de Tweede Wereldoorlog een studente in München. Ze ging bij de verzetsgroep Die weisse Rose, die was opgezet door haar broer. Met pamfletten probeerden ze de bevolking in Duitsland te overtuigen van het kwaad van het naziregime. De groep werd gearresteerd omdat ze folders verspreidden op de universiteit. Een lang verhoor door Gestappo-officier Robert Mohr volgde.

Niemand had er aan gedacht om mij te waarschuwen

4 mei 2013

Door: Sarah Jonker (Likeminds) & Daniël van Klaveren

In deze voorstelling worden twee verhalen door elkaar verweven. Het ene verhaal gaat over Rita, een 14-jarig meisje uit Rotterdam dat droomt over alles waar meisjes van haar leeftijd over dromen. Ze wacht op haar vader wanneer het luchtalarm opeens af gaat. Ze kruipt onder de tafel... Het tweede verhaal gaat over de 22-jarige Traudl Junge, een vrouw uit Berlijn. Ze doet mee aan een typewedstrijd en zal secretaresse worden van Adolf Hitler wanneer ze wint.

Komedie in mineur

4 mei 2013 en daarna ook nog t/m 23 mei in de rest van het land

Door: TG Vloerbedekking

Wim en Marie komen voor een dilemma te staan. Nemen ze een onderduiker in huis of niet? Allerlei vragen komen voorbij. Wat gebeurt er als het ontdekt wordt? En wat doe je met de nieuwsgierige blikken van anderen? De voorstelling is er niet op gericht om een bepaalde heldendaad in de belangstelling te zetten, maar kijkt juist naar het leven van gewone mensen. De voorstelling werd gebaseerd op een roman van Hans Keilson.

Hannah & Martin

4 mei 2013 (Eerder al in 2010)

Door: mugmetdegoudentand

Deze voorstelling werd gebaseerd op de liefdesrelatie tussen Hannah Arendt, een joodse filosofe, en haar leraar Martin Heidegger, die voor een korte periode actief nationaalsocialist was. Het stuk gaat niet zozeer over de oorlog, maar meer over de scheiding tussen privé en publiek. Arendt en Heidegger hielden hun relatie zo geheim mogelijk, maar de toneelmakers willen alles over ze weten.

Struisvogels op de Coolsingel

4 mei 2013

Door: Nard Verdonschot, Ruurt de Maesschalck en Wings Ensemble

Deze voorstelling bestaat uit twee monologen die gescheiden worden door een muziekopvoering. Twee personages vertellen over het bombardement op Rotterdam. De eerste monoloog gaat over de periode vlak voordat de vliegtuigen komen, de tweede over het moment nadat de vliegtuigen weer zijn verdwenen.

Geheim

4 mei 2013

Door: Leoni Jansen

De voorstelling gaat over de vader van Leoni Jansen. Haar vader was fout in de oorlog, dat heeft hij haar zelf ooit verteld. Nu is haar vader inmiddels vijftien jaar dood en gaat zij zijn verhaal na. Welke keuzes heeft hij gemaakt en waarom heeft hij die gemaakt? Het is een voorstelling met beeld, muziek en woorden.

Driekleurenopera

4 mei 2013

Door: Laura de Boer

De theatersolo 'Driekleurenopera' van Laura de Boer is gebaseerd op het kunstwerk 'Leben? Oder Theater?' dat gemaakt werd door Charlotte Salomon. De Duits-joodse kunstenares groeide op in Berlijn en vluchtte in 1939 uit Duitsland. Ze ging bij haar grootouders in Zuid-Frankrijk wonen waar ze schilderde en een autobiografie schreef. Ze overleed in 1943 toen ze 26 was in Auschwitz.

Hier was het!

4 mei 2013

Door: Theater Na de Dam

Bijzonder: dit is een theaterroute door Amsterdam Zuid. Acteurs en muzikanten namen het publiek mee op een theaterroute waarbij de Tweede Wereldoorlog weer tot leven kwam. De huizen en straten zijn nog grotendeels hetzelfde gebleven, maar toch zijn er op verschillende plaatsen dingen gebeurd. Waar werd bijvoorbeeld verboden muziek geluisterd of wat gebeurde er achter de voordeur van nummer 55?

Bij anderen thuis

4 en 5 mei 2013

Door: Volta en Theater Na de Dam

Deze voorstelling werd gebaseerd op gesprekken die de twaalf acteurs en theatermaker Hanna Timmers hadden met dertien ouderen. Ze praatten over hoe het was om in de Tweede Wereldoorlog bij anderen te moeten leven. De reden waarom deze mensen bij anderen moesten wonen, waren uiteenlopend. Ze moeten onderduiken, de honger in de hoofdstad was te groot of de ouders zaten in het verzet.

Al mijn zonen

4 mei 2013

Door: Toneelgroep Amsterdam

Twijfelgeval: Deze voorstelling, geschreven door Arthur Miller, gaat over de ondernemer Joe Keller. Keller is rijk geworden met de levering van vliegtuigonderdelen voor de oorlogsindustrie. Zijn oudste zoon Larry is vermist geraakt tijdens de oorlog en dus heeft Keller al zijn hoop gevestigd op zijn jongste zoon Chris. Chris wil Ann ten huwelijk vragen, het meisje dat ooit verloofd was met Larry. Moeder Kate zal de verloving zien als het opgeven van de hoop op de terugkeer van haar oudste zoon.

Aan die komen

4 mei 2013

Door: NNT – Jongerenproject

Voor deze voorstelling zijn jongeren in gesprek gegaan met ouderen over de Tweede Wereldoorlog. Het is een voorstelling over hoe deze personen de oorlog hebben beleefd.

De Wannseeconferentie

4 mei 2013

Door: het Nationale Toneel

Deze voorstelling brengt in kaart hoe de Wannseeconferentie op 20 januari 1942 is gelopen. Deze conferentie, die werd georganiseerd op initiatief van Reinard Heydrich, werd besproken hoe ze het 'jodenprobleem' organisatorisch en administratief het beste konden oplossen.

2014

Niemand had er aan gedacht om mij te waarschuwen

4 mei 2014, speelde ook in 2013

Door: Sarah Jonker (Likeminds) & Daniël van Klaveren

In deze voorstelling worden twee verhalen door elkaar verweven. Het ene verhaal gaat over Rita, een 14-jarig meisje uit Rotterdam dat droomt over alles waar meisjes van haar leeftijd over dromen. Ze wacht op haar vader wanneer het luchtalarm opeens af gaat. Ze kruipt onder de tafel... Het tweede verhaal gaat over de 22-jarige Traudl Junge, een vrouw uit Berlijn. Ze doet mee aan een typewedstrijd en zal secretaresse worden van Adolf Hitler wanneer ze wint.

Kamp

4 mei 2014 en nog van 7 t/m 10 mei

Door: Hotel Modern

Hotel Modern maakte voor deze voorstelling een enorme maquette van een concentratiekamp. Ze maakten barakken, ze maakten de bekende poort met de woorden 'Arbeit macht frei' en er zijn ovens waar de doden in worden geschoven. Met kleine poppetjes verbeelden ze de gevangenen en de Duitse kampbewaarders. Het publiek ziet de theatermakers onder op het podium de poppetjes bewegen, maar kunnen de handelingen ook volgen via een videoscherm waarop de beelden in zwart-wit te zien zijn.

Kunstenaars in de oorlog

4 mei 2014 en daarna van 29 mei t/m 1 juni

Door: Theatergroep Sonja in samenwerking met Het Mondriaanhuis

De voorstelling is een live hoorspel waarbij vier Nederlandse kunstenaars worden gevolgd tijdens de Tweede Wereldoorlog. De vraag is; wat is de verantwoordelijkheid van de kunstenaar in de oorlog? Alle vier de kunstenaars maken een andere keuze. De een slaat op de vlucht terwijl de ander zich juist verzet. En de een heult met de vijand terwijl de ander kunst gebruikt om het leed te verwerken. De vier kunstenaars die worden gevolgd zijn: Piet Mondriaan, Charley Toorop, Johannes Heesters en Gerrit Jan van der Veen. De voorstelling speelde ook in 2013.

Het geheugen van Rotterdam

4 mei 2014

Door: Onderwater Producties

Het geheugen van Rotterdam is een komische voorstelling. Het gaat over de manier waarop we de Tweede Wereldoorlog moeten herdenken. Een wethouder heeft een tentoonstelling laten inrichten om op deze manier de geschiedenis tastbaar te maken. De tentoonstelling lijkt op deze manier meer vermaak. Schiet het niet het doel voorbij?

FC de Bleekneusjes

4 en 5 mei 2014

Door: Volta

De ondertitel van deze voorstelling luidt als volgt: 'Wer Sport treibt sundigt nicht'. Het gaat dan ook over sport en oorlog. Tijdens de Duitse bezetting werd namelijk veel gesport. Voor deze voorstelling werden Amsterdamse jongeren op pad gestuurd om de jongeren van toen te interviewen. Deze interviews zijn verwerkt in FC de Bleekneusjes.

Hitler is dood

4 mei 2014

Door: Braakland/ZheBilding

Hitler is dood, maar hij laat een bittere erfenis achter. De schuldigen moeten gestraft worden en de wederopbouw moet beginnen. Drie geallieerde jongeren proberen in een stad die in puin ligt een moraal te ontwikkelen voor de toekomst.

Dames van de Beethovenstraat

4 mei 2014

Door: Parels voor de Zwijnen

De 93-jarige Lotte, een joodse vrouw die al jarenlang in de Beethovenbuurt woont, gaat met

haar vriendinnen naar het Hilton Hotel voor de voorbereidingen van de bruiloft van haar achterkleindochter. Voor Lotte is de bruiloft een belangrijke gebeurtenis. In 1942 verdween haar eigen liefde op de dag van hun bruiloft. Hij kwam nooit meer terug. Ook haar mooie trouwschoenen verdwenen die dag. Haar hartsvriendin Irma blijkt meer te weten van dit verhaal.

Om in de overwinning te geloven

4 mei 2014

Door: Thirsa van Til

De voorstelling gaat over twee vrouwen: Truus Menger-Oversteegen en Traudl Junge. Allebei de vrouwen maakten een keuze tijdens de Tweede Wereldoorlog die de rest van hun verdere leven bepaald heeft. Truus Menger ging bij het Haarlems Verzet in 1942, samen met haar zusje. Traudl Junge werd in datzelfde jaar aangenomen als de secretaresse van Adolf Hitler.

Circus 4 en 5 mei

4 mei 2014

Door: leerlingen van de school ORS Lek en Linge uit Culemborg

De voorstelling gaat over het herdenken van de oorlog. Ieder kind heeft een eigen verhaal om te herdenken.

Niemandland

4 mei 2014

Door: Theater De Steeg en dansers van Guy & Roni's Poetic Disasters Club

Niemandland gaat over de vrijheid. Het verhaal is mede gebaseerd op verhalen van de bevrijding in Groningen. Het gaat over hoop en blijdschap, maar ook over schaamte, wraak en verdriet.

Het gebeurde

4 mei 2014

Thea Rijsewijk en Johan Smit (Rijsewijk doet het spel, Smit speelt klarinet)

Deze monoloog is gebaseerd op autobiografische verhalen van Margo Minco. Het gaat over het lot van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een gewoon joods gezin staat centraal. Het gezin wordt langzaam afgesneden van de Nederlandse samenleving en zal afgevoerd worden naar een concentratiekamp. De enige die weet te ontkomen is Marga. Zij werd geholpen, maar haar familieleden niet.

Freek's ooms in de oorlog

4 mei 2014

Hella en Freek de Jonge

De voorstelling is gebaseerd op persoonlijke verhalen van Hella & Freek de Jonge. Het gaat over de ooms van Freek, die tijdens de Tweede Wereldoorlog in Westeremden woonden.

Dichterbij 2014: hier komt de nacht

4 en 5 mei 2014

Door: NNT

Hier komt de nacht gaat over een groep jongeren in 1946. De oorlog is voorbij en ze kunnen weer leven in vrede. Maar hoe gaat dat, leven in vrede?

#Jongindeoorlog

4 mei 2014

Door: FULLers

De voorstelling #Jongindeoorlog is gebaseerd op gesprekken met ouderen uit Almere. Het gaat over hoe het was om jong te zijn en op te groeien tijdens de oorlog.